

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: «Κριτικές της καντιανής ηθικής. Μια
εξέταση ορισμένων κριτικών της καντιανής
ηθικής».

ΜΗΝΔΡΙΝΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2004

**«Ν' αγαπάς την ευθύνη. Να λες: Εγώ, εγώ μονάχος έχω χρέος να
σώσω τη γη. Αν δε σωθεί, εγώ φταίω» (Ν. Καζαντζάκης, Ασκητική)**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν πόνημα δεν έχει σαν σκοπό να υμνήσει απλώς το έργο του **Immanuel Kant** (1724-1804), και τη συνεισφορά του στη φιλοσοφία. Αντίθετα μάλιστα, στόχος μου είναι να εξετάσω κριτικά το έργο του που και στα τρία μεγάλα έργα του τιτλοφορείται «**κριτική**», τίτλος που στόχευε εξ αρχής στην αντίθεση προς κάθε δογματισμό. Δεν θα αντιμετωπίσω τον Καντ ως αυθεντία και το έργο του ως ιερό κείμενο. Η προσπάθεια τούτη γίνεται για να ξεδιαλύνω –κατά το δυνατόν- το τοπίο που επικρατεί μετά τις τρεις κριτικές, να παραθέσω τις κυριότερες πολεμικές που του αντιτάχθηκαν στην ηθική του θεωρία και αφού τις εξετάσω να αποδώσω δικαιοσύνη είτε στον Καντ είτε στους επικριτές του. Μεγάλα είναι τα ονόματα στο χώρο της φιλοσοφίας τόσο του Καντ, που ανέτρεψε με μεγάλη προσπάθεια το τοπίο που υπήρχε ως εκείνη τη στιγμή στην ανθρώπινη σκέψη, όσο και των επικριτών του, όπως εκείνο του **Hegel, Schleiermacher, Schopenhauer, N. Hartmann, Max Scheler**¹.

Η επιλογή του Καντ ως αντικείμενο της εργασίας μου και παρά τη δυσκολία που παρουσιάζει η έρευνα στο έργο αυτού του φιλοσόφου, έχει ομολογουμένως και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον λόγω της επανάστασης στον τρόπο σκέψης και θεμελίωσης των κριτηρίων που εισήγαγε. Οφείλουμε εξ' αρχής να σημειώσουμε δε ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο να επικεντρωθεί κάποιος σε ένα μονάχα απόσπασμα ή έργο του και να το ερευνήσει σε βάθος, χωρίς να λάβει υπ' όψιν του το σύνολο των έργων του, που χαρακτηρίζονται από ένα σύνδεσμο και μια αλληλουχία μεταξύ τους αποτελώντας ένα αδιαίρετο σύστημα.

---

¹Σημαντική συνεισφορά αποτελεί το τετράτομο έργο της Ruth F. Chadwick "Immanuel Kant, critical assessments" Routledge 1992.

Είναι γεγονός πως η αξία του έργου και της συνεισφοράς του δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως παρόλο το πέρασμα 200 χρόνων ακριβώς από το θάνατό του (1804). Οι επικριτές είναι ακόμα πολλοί, και ωστόσο η αξία του έργου του είναι τέτοια ώστε δύσκολα μπορεί να πει κανείς ότι έχει ξεπεραστεί η θεωρία του. Τόσο η θεωρητική φιλοσοφία του όσο και η ηθική, αποτελούν ένα σταυροδρόμι στη νεότερη-σύγχρονη φιλοσοφία, στο οποίο έχουν αναφορά όλες οι μεταγενέστερες θεωρίες αλλά και που αποτελεί το κομβικό σημείο στο οποίο η φιλοσοφία θα επιστρέψει κάποια στιγμή, μόλις κατανοήσει πως έχει πάρει το λάθος δρόμο.² Κι αυτό γιατί τόσο με τον Descartes, όσο και με τον Καντ έχουμε τα πρώτα και βασικά θεμέλια της σκέψης μας. Ο μεν **Descartes** έθεσε το «*cogito ergo sum*» ως πρώτη βεβαιότητα της ανθρώπινης γνώσης, ο δε Καντ έθεσε τα όρια αυτής της γνώσης και το νομιμοποιημένο πεδίο δράσης της. Ο Καντ είναι εκείνος που πρώτος κατέρριψε τη χίμαιρα της γνώσης ως άπειρης και απεριόριστης και που την χαλιναγώγησε με τη δύναμη του καθαρού Λόγου.

---

² «zurück zu Kant» («οπίσω εις τον Καντ») κατά την αναφώνηση του Otto Liebmann(1846-1912). Ας επισημάνουμε εδώ και το γεγονός ότι η σύγχρονη φιλοσοφία (συγκεκριμένα ο εμπειρισμός, ο θετικισμός αλλά και η αναλυτική) έχει εγκλωβιστεί σε ένα αδιέξοδο αυστηρής γνωσιολογίας και γνωσιοθεωρίας, βασίζοντας την γνώση αποκλειστικά σε μια ταυτολογική ερμηνεία αλλά και στην αποκωδικοποίηση των αισθητηριακών πληροφοριών, άποψη που συμμαρτίζεται και ο Paton [σελ. 30].

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το επίτευγμα της κριτικής φιλοσοφίας και η πρωτοκαθεδρία του Λόγου.

Γύρω στα 45-46 χρόνια του ο Καντ άρχισε να επεξεργάζεται την «**κριτική φιλοσοφία**», μια ιδέα που επρόκειτο πραγματικά να φωτίσει το σκοτεινό σπήλαιο της γνώσης μας τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό κομμάτι της³. Η οικοδόμηση αυτής της θεωρίας που πάνω της θα στηριχτεί η νεότερη σκέψη είναι ασφαλώς χρονοβόρα, κι αυτό φυσικά γιατί μόνο ο ίδιος ο Καντ έχει επίγνωση του μεγάλου έργου που επιτελεί. *« Το δρόμο λοιπόν αυτόν, τον μοναδικό που είχε μείνει ελεύθερος, τον ακολούθησα και κολακεύομαι να πιστεύω ότι μ' αυτόν πέτυχα να παραμερίσω όλες τις πλάνες, που είχαν ως τώρα οδηγήσει σε αυτοδιχασμό. δε λοξοδρόμησα για να αποφύγω τα ερωτήματά του με τη δικαιολογία της αδυναμίας του ανθρώπινου λόγου• αντίθετα τα εξειδίκευσα πλήρως σύμφωνα με αρχές και αφού ανακάλυψα το ακριβές σημείο της αυτοπαρεξηγήσεως του λόγου, τα έλυσα δίνοντας σ' αυτόν πλήρη ικανοποίηση. Δεν έδωσα βέβαια την απάντηση που θα μπορούσε να περιμένει η έξαλλη γνωστική περιέργεια των δογματικών, γιατί αυτή δεν θα μπορούσε να ικανοποιηθεί διαφορετικά παρά μονάχα με μαγικά τεχνάσματα στα οποία εγώ δεν είμαι έμπειρος [...] Στην απασχόληση αυτή η μεγάλη μου έγνοια, ήταν η διεξοδική διαπραγμάτευση και δεν διστάζω να πω ότι δεν υπάρχει ούτε ένα μεταφυσικό πρόβλημα που να μην βρίσκει εδώ το κλειδί της λύσεως του. Πραγματικά ο **Καθαρός Λόγος** αποτελεί μια τόσο τέλεια ενότητα, ώστε αν η αρχή του δεν επαρκούσε για τη λύση έστω και ενός απ' όλα αυτά τα προβλήματα που του επιβάλλονται από την ίδια του τη φύση θα μπορούσε κανένας να την απορρίψει οπωσδήποτε, γιατί*

τότε αυτή [η αρχή] δε θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε κανένα από τα άλλα προβλήματα με πλήρη εμπιστοσύνη»⁴.

Μέσα σ' αυτό το απόσπασμα από την ΚΚΛ βρίσκει κανείς όχι απλά μια τάση περιαιτολογίας από μέρους του Καντ, η οποία ως επί το πλείστον βασίζεται στην επίγνωση του επιτεύγματος, αλλά επιπλέον το σπέρμα *όλων των τριών κριτικών* μαζί. Εδώ βρίσκουμε τη βάση και την θεμελιακή ενότητα όλης της καντιανής θεωρίας (θεωρητικής – πρακτικής) γεγονός που μας καθιστά αναγκαία την ριζική εξέταση του συνόλου του καντιανού έργου (έστω κι εν συντομία), ως ένα και μοναδικό σύστημα. Ο Λόγος είναι αυτός που έχει την πρωτοκαθεδρία. Αυτός είναι που αυτοδεσμεύεται και αυτοθεσπίζει τα όριά του. Με την ΚΚΛ ο Καντ θα μας δώσει τα όρια της γνώσης που μπορεί να αποκαλείται επιστήμη και μ' αυτή την προϋπόθεση και πάνω σ' αυτή την ίδια βάση θα χτίσει το ηθικό οικοδόμημα του με την ΚΠΛ. Ο νέος κριτικός έλεγχος της ίδιας μας της γνωστικής δύναμης οδηγεί στην κάθαρση του Λόγου από καθετί ξένο που θα τον οδηγήσει σε αυταπάτες και στο κυνήγι χιμαιρών. Η ΚΚΛ αποτελεί το πρώτο μεγάλο βήμα, από την τριλογία, που εγκαθιδρύει το κριτικό πνεύμα. Για πρώτη φορά ο Καντ αμφιβάλλει όχι μόνο για όλα τα φαινόμενα αλλά ακόμα και για την ικανότητα και τα όρια της γνωστικής μας δύναμης. Αυτή η ριζική αμφισβήτηση είναι που θα τον οδηγήσει στο να θεσπίσει ένα Λόγο ικανό να θέτει τα όρια και τις αρχές του, *«ανεξάρτητα από κάθε είδους εμπειρία άρα την κρίση και την απόφαση ως προς τη δυνατότητα ή μη δυνατότητα μιας μεταφυσικής γενικά, όπως και στον καθορισμό τόσο των πηγών όσο και της εκτάσεως και των ορίων της [μεταφυσικής] και όλα αυτά βέβαια βάσει αρχών»* (A XII). Με αυτές τις μεγαλεπήβολες φράσεις ο Καντ θέλει

---

³ William Wallace Kant, books for libraries press, Freeport New York (1882) 1972 σελ.45-46

⁴ Immanuel Kant, *Κριτική του καθαρού λόγου* εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Α.Γιανναρά, εκδ Παπαζήση, Αθήνα, 1976 Α XIII.

να εγκαινιάσει με κάθε λαμπρότητα την έναρξη της νέας «κριτικής εποχής». Από τούδε και στο εξής όλα τίθενται υπό αυστηρό έλεγχο, ξεκινώντας από τον άνθρωπο.

Ήδη όπως αναφέραμε παραπάνω στο απόσπασμα, γνωρίζει πως η κριτική αυτή θα επιφέρει την πτώση κάποιων φαντασμάτων που ως τώρα κυνηγούσε η φιλοσοφία. Και όπως θα αποδείξει αργότερα στο ίδιο έργο του, τόσο οι «καθαυτό ιδέες», όσο και οι έννοιες της **ελευθερίας**, της **ψυχής** και του **Θεού** παραμένουν απλώς αδιάγνωστες στον άνθρωπο [πάντα από γνωσιολογική σκοπιά]. Τούτες οι οντότητες που αποτελούν το στόχο κάθε μεταφυσικής, μας είναι αδύνατο να τις πλησιάσουμε και να γνωρίσουμε ή να τους αποδώσουμε ιδιότητες. Ο νέος κόσμος που επαγγέλλεται ο Καντ είναι ο κόσμος του ανθρώπου, ή ακόμα καλύτερα **ο κόσμος για τον άνθρωπο**⁵.

Ένα από τα μεγαλύτερα επιστημονικά επιτεύγματα συμβαίνουν τούτη την εποχή. Είναι η εποχή που ο **Κοπέρνικος**, ο **Γαλιλαίος**, ο **Νεύτωνας**, ο **Toricelli**, ο **Stahl**, έχουν φέρει μια επανάσταση στο χώρο της φυσικής με τις ανακαλύψεις τους· είναι ο αιώνας των Φώτων «... τότε σ' όλους αυτούς τους φυσικούς έλαμψε ένα φως. Κατάλαβαν ότι ο λόγος ενορά μόνο εκείνο που ανακαλύπτει ο ίδιος σύμφωνα με το δικό του προδιάγραμμα και ότι αυτός πρέπει να καθοδηγεί με αρχές που προσδιορίζουν τις κρίσεις του με σταθερούς νόμους και να αναγκάζει τη φύση να απαντά στα ερωτήματά του και όχι μόνο να την ακολουθεί πειθήνια σαν ποδηγετούμενος από αυτή...» (B XIII). Την προκοπή τούτων των θετικών επιστημών «ζήλεψε» και ο Καντ και προσπάθησε να την εμφυτεύσει και στο χώρο της μεταφυσικής, ένα χώρο που ως τότε προοριζόταν «για την άσκηση των δυνάμεων σε σκιαμαχίες»(B 15). Όμως η νέα μέθοδος του Κοπέρνικου που ανέτρεψε

τα δεδομένα της ως τότε φυσικής, ήταν εκείνη που έπρεπε να «μεταμοσχευτεί» στο σώμα της φιλοσοφίας. «Ως τώρα γινόταν δεκτό ότι όλη η γνώση μας πρέπει να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα.[...] Γι' αυτό ας δοκιμάσουμε μια φορά να δούμε μήπως έχουμε στα προβλήματα της μεταφυσικής περισσότερη επιτυχία αν δεχτούμε υποθετικά ότι τα αντικείμενα πρέπει να γνωρίζονται προς τη γνώση μας»(B 16). Τούτη η κοπερνίκεια στροφή στον τρόπο αντιμετώπισης της φύσης γνωσιολογικά είναι η επανάσταση που ζητούσε το πνεύμα⁶. Με τούτη τη μέθοδο που αποδεικνύει περίλαμπρα την «ταπεινότητα»⁷ του πνεύματος και των απαιτήσεων του Καντ απέναντι στις τεράστιες και υπεροπτικές απαιτήσεις των προκατόχων του, έρχεται η μεταφυσική στο θρόνο της. Και είναι πάλι η υπερβολική πίστη στις απεριόριστες δυνάμεις του λόγου και της επιστήμης που παρέσυραν το **Hume** στο σκεπτικισμό για τη μεταφυσική. Δεν ήταν οι λάθος αναζητήσεις των προηγούμενων φιλοσόφων αλλά οι υπερβολικές απαιτήσεις από το Λόγο, που τους οδήγησαν στην αποτυχία.

Το ιστορικό υπόβαθρο της καντιανής θεωρίας.

Με τούτη την καντιανή ταπεινότητα της κοπερνίκειας στροφής ο Λόγος περιορίζει τις γνωστικές του δυνάμεις στο χώρο της εμπειρίας. Είναι η στιγμή που τα **φαινόμενα και τα νοούμενα** είναι τόσο μακριά αλλά και τόσο κοντά συγχρόνως⁸. Ο Καντ αφορμάται δεχόμενος την **πλατωνική** διάκριση των *φαινομένων* και των *νοουμένων* (εμπειρία και κόσμος των ιδεών). Όμως εάν νομιμοποιούμαστε να προχωρήσουμε

---

⁵ W.H. Walsh *Kant's criticism of metaphysics* Edinburgh University press 1997, σελ.242

⁶ *The Philosophy of Kant. Immanuel Kant's moral and political writings*, edited, transl. Carl Friedrich, the modern Libraries, New York 1949, σελ.xxxvii

⁷ Langton Rae, *Kantian Humility. Our ignorance of things in themselves*, oxford university press, N.Y 2001

αυτόν τον παραλληλισμό πιστεύω πως θα συνέτασσα τον Καντ όχι με τον Πλάτωνα⁹ αλλά μάλλον με τον Αριστοτέλη ο οποίος βάζει τον κόσμο των ιδεών του δασκάλου του μέσα στα αντικείμενα της φύσης. Έτσι ο Καντ όπως κι ο Αριστοτέλης θέτουν το απριόρι στοιχείο όχι κάπου έξω και μακριά αλλά μέσα στη φύση, και που αυτό το απριόρικό στοιχείο είναι προσαρμοστό –εν μέρει- από τον ανθρώπινο λόγο κατά την προσθήκη που επιφέρει ο Καντ. Οφείλουμε βέβαια να επισημάνουμε ως μια διαφορά ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί κατηγορίες εμπειρικές και που παρουσιάζουν τις κυριότερες ιδιότητες των πραγμάτων, ενώ ο Καντ χρησιμοποιεί απριόρι έννοιες. Κατ' αυτό λοιπόν τον τρόπο θα μπορούσε κάλλιστα κάποιος να γεφυρώσει και να συνδέσει τον Πλάτωνα, με τον Αριστοτέλη και τον Καντ, ως άξιο συνεχιστή της θεωρίας τους. Έτσι λοιπόν, ενώ ο Αριστοτέλης παγίωσε κάποια σταθερά στοιχεία μέσα στη φύση, ο Καντ έκρινε πως αυτά τα στοιχεία συμμορφώνονται στις υποδείξεις του λόγου μας· «από τα πράγματα νοούμε απριόρι μονάχα εκείνο που εμείς οι ίδιοι θέτουμε μέσα σ' αυτό» (B XIII). Ο Καντ επανασυνδέει την νεότερη με την αρχαία σκέψη στη γνωσιολογία. Ο κόσμος των ιδεών τοποθετημένος αυτούσιος στον αιώνα των φώτων δεν θα μπορούσε να είναι παρά ένας αναχρονισμός, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι απορρίπτεται εξ' ολοκλήρου. Παρόλα αυτά βέβαια η παραδοχή της πλατωνικής διάκρισης φαινομένων και ιδεών βρίσκει τη συνέχειά της στην αριστοτελική θεωρία με την εγκαθίδρυση κάποιων απριόρι στοιχείων μέσα στα φαινόμενα τα οποία είναι μεν αντικατόπτρισμα της θεωρίας των ιδεών αλλά καταληπτά μόνο ως ένα βαθμό, το βαθμό του ανθρώπινου λόγου δεσμευμένου από την εμπειρία•

---

⁸ T.E. Wilkerson, *Kant's critique of pure reason. A commentary for students*, clarendon press Oxford 1976, σελ.190-191

⁹ Π. Δάφνος *Ερμηνεία της Κριτικής του καθαρού Λόγου του Καντ*, [χ.ε], Αθήνα 1977, σελ.19

και αυτή η δέσμευση της εποπτείας είχε την σημασία να παρουσιάσει τα δεδομένα ως παραστάσεις και όχι ως ιδιότητες των καθ' εαυτών πραγμάτων που θα είχε σαν αποτέλεσμα να ζούμε σε ένα κόσμο «καθεαυτό πραγμάτων»¹⁰. «η γνώση αυτή φτάνει μόνο ως τα φαινόμενα, ενώ το πράγμα αυτό καθ' εαυτό, παραμένει μεν αυτοδύναμο πραγματικό, αλλά αδιάγνωστο από εμάς»(B XX). Ο Καντ δεν αυταπατάται και ούτε καταστρέφει τον κόσμο των ιδεών του Πλάτωνα. Πολύ δε περισσότερο δεν αμφιβάλλει για την αυτοδύναμη ύπαρξη ενός πλατωνικού κόσμου πραγμάτων καθ' εαυτά που θέτει σε κίνηση τον υπερβατολογικό μηχανισμό μας¹¹, και που είναι η ουσία, και η βάση της ηθικής¹². Το πράγμα καθ' εαυτό παραμένει αυτοδύναμο και πραγματικό, αφήνοντας έτσι να διαφανεί το άπειρο της γνώσης και των όντων που επεκτείνονται και βρίσκονται έξω από τις ανθρώπινες λογικές δυνατότητες.

Συγχρόνως όμως, αφήνει να διαφανεί το χάσμα ανάμεσα στη γνωσιολογία και την ύπαρξη των οντοτήτων η οποία μπορεί να προσεγγιστεί μόνο από πρακτική σκοπιά. Το γεγονός ότι δεν μπορώ να γνωρίσω με το θεωρητικό λόγο ιδέες όπως **ο θεός, η ψυχή, η ελευθερία**, αυτό **δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν** ή ότι χάνουν την ισχύ τους ως πρακτικές έννοιες. Βλέπουμε εδώ το παράθυρο με τον απέραντο κόσμο που ξανοίγεται μπροστά στον πρακτικό λόγο. Με αυτό τον τρόπο ο θεωρητικός δίνει στον **πρακτικό λόγο** τη σκυτάλη για την προσπόριση της γνώσης.

Οπαδός και ακόλουθος του **πιετισμού (ευσεβισμού)**, ο Καντ είχε δεχτεί επιρροές από τα παιδικά και μαθητικά του χρόνια για μια

---

¹⁰ Gilles Deleuze, *Kant's critical Philosophy*, transl. Hugh Tomlinson-Barbara Haberjam, the Athlone press, London, p.5-6

¹¹ Gilles Deleuze, *Kant's critical Philosophy*, transl. Hugh Tomlinson-Barbara Haberjam, the Athlone press, London, p.10-11

¹² Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική*, τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ.224 και235-236

απαισιόδοξη στάση απέναντι στην υλική φύση του ανθρώπου. Μολονότι το πνεύμα και ο Λόγος τον ενθουσίαζαν με τη δυναμική τους, στη σφαίρα της ύλης «φοβόταν» τον άνθρωπο (ως επιρρεπή στη διαφθορά) λόγω των υποσυνείδητων ορμών και εγωιστικών ροπών του για τις ηδονές. Αυτός ο φόβος και η απογοήτευση που νιώθει κατατρώχει όλη την ηθική θεωρία του. Η οικογένεια του Καντ ανήκε στο προτεσταντικό κίνημα του ευσεβισμού (**pietism**)¹³. Η βασική θέση του ευσεβισμού ήταν «η θεμελίωση στην πίστη αποκλειστικά και στην ανάγκη για «αναγέννηση» σαν μια δραματική και προσωπική εμπειρία μετάνοιας και σωτηρίας»¹⁴. Η μελέτη της Βίβλου καθώς και η προσευχή ήταν θεμελιώδεις ανάγκες μιας αφιερωμένης ζωής στο θεό που λάμβανε υλική μορφή με την πλήρη απόδοση αγαθοεργιών και φιλανθρωπικών πράξεων. Κάτι τέτοιο ήταν όμως επικίνδυνο για τη φτωχή οικογένεια του Καντ, που ωστόσο παρέμεινε πιστή στα διδάγματά της πίστης. Αυτή η βαθιά πίστη των γονιών του Καντ δε μπορούσε εύκολα να απωθηθεί από την προσωπική και συγγραφική ζωή του ίδιου. Η αυστηρότητα μιας θρησκείας όπως αυτής κατά το 18^ο αιώνα, που εφαρμόστηκε κατά την εκπαίδευση του Καντ με διαρκή υπενθύμιση των αμαρτιών και εξαντλητική θρησκευτική εκπαίδευση, επηρέασε τον Καντ ήδη από τα παιδικά και μαθητικά του χρόνια¹⁵.

Το πνεύμα του Καντ έλαμψε μέσα στα χρόνια του αιώνα των φώτων. Ο 18^{ος} αιώνας ήταν πλημμυρισμένος από τις νέες γνώσεις και τις νέες μεθόδους που προσέφεραν τα μεγάλα ονόματα τόσο στο χώρο της φυσικής όπως του **Νεύτωνα**, του **Γαλιλαίου** όσο και στο χώρο της

---

¹³ Immanuel Kant *Correspondance*, translation.-edited Arnulf Zweig, Cambridge University press 1999, σελ.5-6

¹⁴ Keith Ward *The development of Kant's view of ethics*, Basil Blackwell, Oxford 1972 p.3

¹⁵ Immanuel Kant *Correspondance*, translation.-edited Arnulf Zweig, Cambridge University press 1999, σελ.7

φιλοσοφίας, όπως αυτά του **Hume, Rousseau, Wolff**, που επηρέασαν την ανάπτυξη του πνεύματος του Καντ. Εμποτισμένος από τα διδάγματα και την αυστηρότητα του ευσεβισμού, ο Καντ ξεκινά να γνωρίσει τη φιλοσοφική σκέψη. Αυτή όμως που τον προσέλκυσε με ανατράφηκε μαζί της ήταν η ορθολογιστική σκέψη του C. Wolff που βρισκόταν στη συνέχεια της σκέψης του **Leibniz**. Μ' αυτή καταπιάστηκε για να απαντήσει στον εμπειρισμό και στο σκεπτικισμό του Hume (ο οποίος κατά τη γνωστή φράση του τον ξύπνησε από το δογματικό του ύπνο¹⁶). Αυτή όμως η συνύπαρξη της πίστης στη θρησκεία και στα διδάγματα του διαφωτισμού, βρήκαν κατ' αρχήν απόκριση στα λόγια του δασκάλου του **Knutzen**, ο οποίος είχε καταφέρει να συνενώσει τα διδάγματα του ευσεβισμού με το διαφωτισμό¹⁷. Πρόκειται για μια περίοδο χειραφέτησης του Καντ αλλά και του κόσμου από την τυφλή υπακοή στη θρησκεία και την αρχή της ορθής χρήσης του λόγου κατά το πρόσταγμα του διαφωτισμού “**sapere aude**”¹⁸. Είναι η αρχή της χρήσης του λόγου τόσο σε θέματα γνώσης της φύσης όσο και σε θέματα μεταφυσικής και ηθικής. Η κριτική φιλοσοφία έρχεται ως ώριμο αποτέλεσμα μιας σκέψης ορθολογικής να επικαλύψει την τυφλή πίστη στο θεό και στα δεδομένα του κόσμου.

Το πέρασμα της κριτικής σκέψης στην ηθική και το πρωτείο του Πρακτικού Λόγου

Η αποδοχή της διπλής φύσης του λόγου ως θεωρητικού και ως πρακτικού καθώς και ο δυϊσμός φαινομένων και νοουμένων, λύνει καθαρά τα χέρια του Καντ από κάθε πρόβλημα και από κάθε αντίφαση.

---

¹⁶ Immanuel Kant *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Γ.Τζαβάρα, εκδ Δωδώνη, Αθήνα Γιάννινα 1982 σελ.27

¹⁷ Keith Ward *The development of Kant's view of ethics*, Basil Blackwell, Oxford 1972 p 4

Η αλήθεια είναι πως τα 2 προηγούμενα σύγχρονα ρεύματα αυτό του **ορθολογισμού** και αυτό του **εμπειρισμού** είχαν κλειστεί σε ένα παιχνίδι διαρκών αντιφάσεων δογματισμού και εθελουφλίας μπροστά στα γεγονότα. Ο Καντ έρχεται όμως τώρα να αμβλύνει αυτό το χάσμα και μέσα στη θεωρία του να συγχωνεύσει τις 2 αυτές αντίθετες θεωρίες. Τώρα πια έχει αποδειχτεί η συμβατότητα και η μη σύγκρουση ηθικών και γνωσιοθεωρητικών κανόνων-εννοιών¹⁹. Αυτός ο δυϊσμός καταργεί τη χρήση των γνωσιολογικών κανόνων στο πεδίο της ηθικής και δίνει τη λύση στο πρόβλημα της αντίφασης ελευθερίας βούλησης με την φυσική αναγκαιότητα²⁰, ενώ συγχρόνως νομιμοποιεί τα αυθύπαρκτα και συνεχιζόμενα επίπεδα (με την ηθική στερεωμένη και αποτελώντας συνέχεια της εμπειρικής γνωσιολογίας), έτσι ώστε «η θεωρία της ηθικότητας να διατηρεί τη θέση της και η φυσική θεωρία τη δική της» (B XXIX).

Η κριτική αυτή σκέψη και ο έλεγχος που υποβάλλει ο Λόγος τα πάντα συνεχίζεται και στο πεδίο της ηθικής. Μάλιστα, οφείλουμε να τονίσουμε πως γι' αυτό το πέρασμα της κριτικής σκέψης στην ηθική ήταν απαραίτητη πρώτα η εφαρμογή της στο θεωρητικό και κατόπιν στον πρακτικό τομέα. Εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς από αυτή την Α' κριτική και την προσπάθεια για οριοθέτηση του θεωρητικού Λόγου, το γεγονός πως αμυδρά διακρίνεται το πρωτείο που Καντ δίνει

---

¹⁸ Immanuel Kant «Απόκριση στο ερώτημα τι είναι διαφωτισμός» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 42

¹⁹ Onora O'Neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989, p.29

²⁰ κριτική στο σημαντικό τούτο σημείο έχει ασκήσει ο Allison, ο οποίος παρατηρεί ότι από τη στιγμή που δε μπορούμε να προσεγγίσουμε τον πυρήνα της ελευθερίας και το κέντρο του λόγου και του εαυτού μας, μας είναι παντελώς αδύνατο να βεβαιωθούμε ποτέ αν πράττουμε – και ως ποιο βαθμό- από ελευθερία ή από φυσική αναγκαιότητα. Όμως το πραγματικό πρόβλημα έγγυται στο ότι κατά συνέπεια δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τον εαυτό μας πραγματι ελεύθερο, από τη στιγμή που δε γνωρίζουμε αν είμαστε όντως ανεξάρτητοι πλήρως από τη φυσική αναγκαιότητα. Πρβλ. Henry E. Allison “Kant's theory of freedom”, Cambridge university press 1989, p.43

στον Πρακτικό Λόγο έναντι του θεωρητικού, πολύ δε περισσότερο με την θεμελίωση που κάνει στην Β κριτική (ΚΠΛ) και στα «Θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών» (ΘΜΗ). *«Αυτή ακριβώς η θετική ωφέλεια από την έρευνα βασικών κριτικών αρχών του καθαρού λόγου θα μπορούσε να καταδειχθεί και σε σχέση προς την έννοια του Θεού, και της απλής φύσεως της ψυχής μας (...) Δε μπορώ λοιπόν ούτε καν να δεχθώ το θεό, την ελευθερία, την αθανασία για να ανταποκριθώ στην αναγκαία πρακτική χρήση του Λόγου, αν δεν κόψω συγχρόνως από τον καθαρό θεωρητικό λόγο την έπαρση των υπέρμετρων άμεσων εποπτειών του.[...] έπρεπε λοιπόν να καταργήσω τη γνώση για να κερδίσω τόπο για την πίστη (B XXX).* Αλλά επίσης να μην ξεχνάμε ότι ο ίδιος ο Καντ στην ΚΠΛ αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο «περί του πρωτείου του ΚΠΛ στη σύνδεσή του με τον καθαρά θεωρητικό»²¹.

Έτσι λοιπόν στη βάση αυτού του δεδομένου κρίνω απορριπτέα οποιαδήποτε κριτική που μπορεί να διατυπωθεί σχετικά με το γεγονός ότι ο Καντ διέκρινε την αποτυχία της Α κριτικής να λύσει όλα τα μεταφυσικά προβλήματα και να ενοποιήσει τη φύση και το λόγο και γι' αυτό κατέφυγε στη δημιουργία μιας δεύτερης κριτικής, ούτως ώστε να προσεγγίσει καλύτερα τις ιδέες και την εφαρμογή τους στη φύση. Υπάρχουν δυο κόσμοι ξεχωριστά, αυτός της εμπειρίας ο οποίος είναι προσβάσιμος για όλα τα όντα, και εκείνος του πνεύματος, της μεταφυσικής, ο ηθικός κόσμος, στον οποίο έχουν πρόσβαση μόνο τα έλλογα όντα, ο άνθρωπος. Η διαλεκτική έτσι του Καντ παίρνει μια διπλή όψη- λειτουργία: από τη μια να δεσμεύσει την αντικειμενική-επιστημονική δύναμη και χρήση του Λόγου ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε αντινομίες, και από την άλλη να κάνει την ηθική δυνατή, να μπορεί να νοηθεί και να υπάρξει πάνω στα θεμέλια της εμπειρίας και του

---

²¹ ΚΠΛ βιβλίο 2^ο, κεφάλαιο δεύτερο, III σελ 196.

θεωρητικού Λόγου, χωρίς όμως προς το παρόν να δίνει εξηγήσεις από πού αντλεί την εξουσία του²².

Στην ηθική του θεωρία ο Καντ, θέτει **θεμέλιο λίθο το Λόγο** στο πλαίσιο του κριτικισμού που είχε αρχίσει ήδη με την πρώτη Κριτική. Στα «θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών» και στην Κριτική του Πρακτικού Λόγου ξεδιπλώνεται όλο το κριτικό πνεύμα του Καντ για την ηθική. Πρόσβαση σ' αυτό τον κόσμο της ηθικής έχει το ηθικό ον, όχι απλώς και μόνο κατ' όνομα ως λογικό ον, αλλά μόνο εφόσον έχει συνείδηση και κάνει χρήση ετούτης της μοναδικής λογικής του ικανότητας²³. Ο Λόγος είναι τώρα αυτός που καθορίζει μια πράξη ως ηθική.

Ο Λόγος κέντρο της κοπερνίκειας στροφής στην ηθική.

Πέραν όμως των όσων είπαμε, αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Καντ θα κάνει και στο χώρο της ηθικής μια δεύτερη κοπερνίκεια στροφή. «Αναλαμβάνει ο ίδιος ο άνθρωπος τη μοίρα του με τις δικές του πνευματικές δυνάμεις, πράττει, δημιουργεί, με τους δικούς του στόχους και σκοπούς, που γεννάει και συλλαμβάνει πρωταρχικά και ελεύθερα ο νους του και καθορίζει την πορεία του, δηλαδή την πολιτική, την πολιτιστική, την ιστορική του πορεία»²⁴. Κέντρο πια του ηθικού κόσμου δεν θα είναι πια ο άνθρωπος ως αισθητικό ον, από τον οποίο πήγαζε κάθε ηθικός σχετικισμός, και ηδονισμός, αλλά ο λόγος, ο **ακρογωνιαίος λίθος κάθε ρεαλισμού, αντικειμενισμού και βεβαιότητας**. «Στο ερώτημα «τι δουλειά έχει η κριτική σκέψη μέσα στην

---

²² Onora O'Neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989, p.29

²³ Immanuel Kant *τα θεμέλια της μεταφυσικής των Ηθών*, εισαγωγή-μετάφραση σχόλια Γ.Τζαβάρα εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σελ. 10/39

²⁴ Γ. Αντωνόπουλος *Ο άνθρωπος στο Β' μέρος της κριτικής του καθαρού λόγου*, «Φιλοσοφία» τόμος 13-14, 1983-1984, Αθήνα, σελ. 470

ηθική» μπορεί τώρα να δοθεί η εξής απάντηση· δουλειά της κριτικής είναι να ξεδιακρίνει το ρόλο τόσο της λογικής όσο και της αισθητηριακής ικανότητάς μας, και να συλλάβει την ενδεχόμενη συνεργασία τους στη συγκρότηση μιας ηθικής πράξης»²⁵. Στόχος του Καντ είναι κατ' αρχήν να οριοθετήσει τα δυο αυτά πεδία στο χώρο της ηθικής. Ο λόγος είναι αυτός που επωμίζεται την ευθύνη να μεταφέρει το βάρος μιας ηθικής κρίσης από τον ρευστό και σχετικό αισθητικό χώρο στο χώρο της κριτικής. Από τις πρώτες κιόλας γραμμές των ΘΜΗ ξεκαθαρίζει το στόχο του θέτοντας το ερώτημα «δεν είναι απόλυτα αναγκαίο να θεμελιωθεί επιτέλους μια καθαρή ηθική, δηλαδή καθαρισμένη εντελώς από καθετί εμπειρικό που ανήκει στην ανθρωπολογία; Η αναγκαιότητα μιας τέτοιας φιλοσοφίας είναι φανερή από τη γενικά καθιερωμένη ιδέα περί καθήκοντος και ηθικού νόμου.»²⁶

Το καθήκον θεμέλιο για τη θέσπιση της αγαθής βούλησης.

Ο Καντ θεωρεί ότι είναι πλέον αναγκαίος ένας διαχωρισμός και μια «μετάβαση από την κοινή γνώση περί ηθικότητας, στη φιλοσοφική γνώση περί ηθικότητας» όπως τιτλοφορείται το 1^ο κεφ. των ΘΜΗ. Όλα όσα ο άνθρωπος στην καθημερινή του ζωή θεωρεί ως **αγαθά** όπως κι αν λέγονται: **ταλέντα του πνεύματος** (νους, οξυδέρκεια, κριτική δύναμη) **ιδιότητες της ιδιοσυγκρασίας** (θάρρος αποφασιστικότητα, επιμονή), **οι δωρεές της τύχης** (δύναμη, δόξα, πλούτος, υγεία, ευημερία, απολαύσεις) και γενικότερα όλα όσα θεωρούνται ότι είναι ή φέρνουν την ευτυχία, πρέπει να δεσμευτούν από μια καλή-αγαθή βούληση, ειδάλλως πολύ εύκολα μπορούν να διαφθείρουν τον άνθρωπο και να τον κάνουν

---

²⁵ ΘΜΗ §11/40

²⁶ ΘΜΗ §VIII

ανάξιο της ευτυχίας²⁷. *Η αγαθή βούληση* είναι λοιπόν η λυδία λίθος που ψάχνουμε και η οποία καθαγιάζει κάθε πράξη μας. « και η ηθική ως εκ τούτου δεν είναι κατ' ουσίαν η διδασκαλία για το πώς οφείλουμε να κάνουμε τους εαυτούς μας ευτυχείς αλλά για το πώς εμείς θα γίνουμε άξιοι της ευδαιμονίας»²⁸ στόχος της λογικής μέσα σ' όλα αυτά είναι να αποκαθάρει τη βούληση, την αγαθή θέληση ώστε να μην έχει κίνητρο ή στόχο τίποτε άλλο παρά τον εαυτό της, την καθ' εαυτή καλή θέληση²⁹. Το πρόβλημα είναι να αντικειμενικοποιηθεί η αγαθή βούληση ώστε να γίνει ο γνώμονας που θα ελέγχει κάθε πράξη αν είναι σύμφωνη μ' αυτή και άρα ηθική ή όχι. Για το λόγο αυτό κρίνει απαραίτητο ο Καντ να εξετάσει την έννοια του καθήκοντος³⁰. Έτσι λοιπόν σύμφωνα με αυτή την ανάλυση διακρίνουμε τρία διαφορετικά στοιχεία:

Α. Ηθική είναι μια πράξη η οποία γίνεται **όχι σύμφωνα με το καθήκον αλλά από καθήκον**. Με τούτη τη φράση ο Καντ κάνει μια σαφή διάκριση ανάμεσα στα κίνητρα μιας ηθικής πράξης. Όποιες πράξεις πραγματοποιούνται από οποιοδήποτε κίνητρο εγωιστικό ή ακόμα και από φυσική κλίση, ακόμα κι αν έχουν ευεργετικά αποτελέσματα για το δράστη ή για τους συνανθρώπους του, δεν μπορούν να θεωρηθούν αγνά και γνήσια ηθικές. Αντίθετα ηθική αξία μπορεί να αναγνωριστεί στις πράξεις εκείνες που γίνονται αποκλειστικά και μόνο γιατί έτσι το καθήκον υπαγορεύει όντας ανεξάρτητες από οποιοδήποτε ροπές ή κλίσεις³¹. Ιδιαίτερα όμως φανερώνεται η αξία τους όταν η επιτέλεσή τους θεωρείται ενάντια στο υποτιθέμενο ατομικό συμφέρον «και παρά ταύτα η

---

²⁷ ΘΜΗ §104

²⁸ Immanuel Kant *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, εισαγωγή-μεταφραση-παρατηρήσεις Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου, Αθήνα, 2004 σελ.213

²⁹ ο.π. ΘΜΗ §37

³⁰ Allen Wood "Final Form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy 1997 (p.1-20)

³¹ ο.π. ΚΠΛ σελ 132

αρετή έχει για τούτο μόνον τσαύτως αξία εδώ, γιατί κοστίζει τόσο πολύ όχι γιατί αποφέρει κάτι»³².

Β. «Η ηθική αξία μιας πράξης που γίνεται από καθήκον δεν έγκειται στο σκοπό ο οποίος επιδιώκεται μ' αυτή την πράξη, αλλά στο **γνώμονα σύμφωνα με τον οποίο η πράξη αποφασίζεται**• η ηθική αξία δεν εξαρτάται συνεπώς από την πραγματοποίηση και από τα αποτελέσματα της πράξης, παρά μόνο από το **αξίωμα της θέλησης** σύμφωνα με το οποίο η πράξη εκτελείται άσχετα από όλα όσα πετυχαίνονται ή ποθούνται»³³. Είναι λοιπόν το φρόνημα η αρχή στην οποία υποτάσσεται η βούλησή μας έλλογα προκειμένου να πράξει ηθικά. Δεν είναι λοιπόν ούτε στους στόχους το ηθικό περιεχόμενο και η ηθική αξία μιας πράξης, αλλά στην πρόθεσή μας να πράξουμε ηθικά, μια πρόθεση που φυσικά υπόκειται στον απριόρι μορφικό γνώμονα της θέλησης μας όπως θα τονίσει αμέσως παρακάτω.

Γ. Τέλος η τρίτη πρόταση που διατυπώνει για το καθήκον ο Καντ είναι: «το καθήκον είναι η αναγκαιότητα μιας πράξης που προκύπτει **από σεβασμό για τον ηθικό νόμο**»³⁴. Τούτη η πρόταση είναι άμεσο αποτέλεσμα του συνδυασμού των δυο προηγούμενων προτάσεων, και είναι εκείνη που χρησιμοποιείται για να θεμελιώσει την αρχή της ηθικότητας στο τρίτο μέρος των ΘΜΗ. Έτσι ο Καντ αφήνει ανοιχτό προς το παρόν ποια από τις τρεις αρχές είναι πιο κατάλληλη για την παραγωγή και τη θεμελίωση των καθηκόντων³⁵. Μέσα από τις τρεις αυτές προτάσεις ο Καντ αποσκοπεί στο να *ταπεινώσει κάθε μορφής εγωισμό και υπεροψία* μπρος στον ηθικό νόμο. Το καθήκον προηγείται

---

³² ο.π. ΚΠΛ 254.

³³ ο.π. ΘΜΗ §14 σελ42

³⁴ ο.π. ΘΜΗ §14 σελ 43

³⁵ Allen Wood "Final Form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy 1997 (p.1-20)

³⁵ ο.π. ΚΠΛ σελ11

κάθε ατομικού πεπερασμένου συμφέροντος. Ο Καθαρός Πρακτικός λόγος ταπεινώνει και ισοπεδώνει κάθε αλαζονεία και υπεροψία ενώ ο ηθικός νόμος που πραγματοποιεί αυτό το σκοπό αυτόματα μετατρέπεται σε αντικείμενο σεβασμού.

Αυτό το αίσθημα σεβασμού προς τον ηθικό νόμο είναι αποτέλεσμα ενός νοητικού αιτιώδους λόγου και που μπορεί να γνωστεί απριόρι³⁶. Ο ηθικός νόμος ταπεινώνει την υπεροψία και την αλαζονεία κάθε ανθρώπου που στους αιτιώδεις λόγους καθορισμού της θέλησης του τοποθετεί τις ροπές, τους στόχους αντί γι' αυτόν. Έτσι γεννιέται ένα συναίσθημα θετικό προς αυτό που μας «λυτρώνει» από την πηγή κάθε κακού. Ο σεβασμός για τον ηθικό νόμο παράγεται έλλογα από τον άνθρωπο³⁷. Παραμονεύει όμως ο κίνδυνος ο Καντ που παλεύει να αποδεσμεύσει κάθε αίσθημα και ροπή (-ελατήριο) από την επιτέλεση μιας ηθικής πράξης, τελικά να παραδεχθεί αυτό του αίσθημα σεβασμού ως κινητήρια δύναμη για τη βούληση στο να πράττει ηθικά³⁸. Το μοναδικό αίσθημα που βρίσκεται μέσα στην ορθολογικά δομημένη ηθική θεωρία του, λογικό είναι να απαιτεί και τη λεπτομερέστερη αποσαφήνιση της έννοιάς του. Ωστόσο η ειδοποιός διαφορά από τα άλλα «παθολογικά συναισθήματα» είναι ο απριόρι χαρακτήρας του ως έλλογη νοητική παραγωγή. Απαιτείται δηλαδή η ύπαρξη αυτού του σεβασμού προς το νόμο ως αποτέλεσμα της φύσης μας ως ανθρώπων να έχουμε ένα υποκειμενικό ελατήριο για την αναγνώριση της αξίας του ηθικού νόμου μέσα μας και στη ζωή μας. «και έτσι ο σεβασμός προς το νόμο δεν είναι κίνητρο για την ηθικότητα, αλλά είναι η ίδια η ηθικότης υποκειμενικά θεωρημένη ως ελατήριο, ενώ ο Καθαρός πρακτικός λόγος με τούτο, με το ότι σ' αντίθεση προς αυτήν αποκρούει όλες τις αξιώσεις της φιλαυτίας,

---

³⁶ Henry E. Allison *Kant's theory of freedom*, Cambridge university press 1990, p.121

³⁷ ό.π. ΘΜΗ σελ 44 σημ 54

³⁸ Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική*, τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 226

προσπορίζει στο νόμο που έχει τώρα μόνος επιρροή, περιοπή ή κύρος»³⁹. Ο Καντ αναγνωρίζει την ανθρώπινη φύση μας, ότι δεν είμαστε θεοί, το γεγονός ότι μέσα μας περιέχουμε ροπές πάθη ελατήρια από τα οποία μόνο με τον Καθαρό πρακτικό λόγο και το Νόμο θα αποκαθαρθούμε.

Το απριωρικό θεμέλιο του καθήκοντος.

Ένα δεύτερο θεμελιώδες ερώτημα που θέτει ο Καντ στη θεμελίωση της ηθικής θεωρίας του είναι η αναζήτηση της πηγής της ηθικής. Είναι σαφές πλέον ο διαχωρισμός μιας πράξης σύμφωνης προς το νόμο και μιας άλλης που πηγάζει από το νόμο και το καθήκον. Πρέπει όμως τώρα να διερευνηθεί που στηρίζεται η βάση, η δύναμη και η αξία αυτού του καθήκοντος. Είναι βέβαια σαφές το γεγονός πως εάν ο Καντ παραδεχόταν πως οι ηθικές αρχές μας διαμορφώνονται και στηρίζονται αποκλειστικά στην εμπειρία, τούτο θα ήταν άμεση κατάδειξη το σχετικισμού της ηθικής και έτσι θα κατέρρευε μονομιάς το ορθολογικό και αντικειμενικό οικοδόμημα που θέλει να στήσει. Δεν είναι ποτέ δυνατόν η ηθική μας συνείδηση και οι αρχές της να καθορίζονται από τον τόπο και το χρόνο και γενικότερα από τις ρευστές ανθρώπινες σχέσεις⁴⁰. Ο ηθικός νόμος απαιτεί στέρεα θεμέλια που μπορεί να δώσει μονάχα ο Λόγος απριόρι. Είναι αυστηρή η κριτική του στον εμπειρισμό σ' αυτό το σημείο ότι οδηγεί στην πτώση της ηθικής και του ηθικού φρονήματος (έχοντας πάντα κατά νου τον εμπειρισμό- σκεπτικισμό του Hume) βάζοντας σε

---

³⁹ ό.π.ΚΠΛ 124 [Σκουρτσος σελ.98,102]

⁴⁰ είναι σ' αυτό το σημείο ξεκάθαρη η αντίθεση του Καντ στον καζουισμό «τίποτα δεν βλάπτει περισσότερο την ηθικότητα από την αντίληψη ότι αυτή προκύπτει από παραδείγματα» (ΘΜΗ 53). Η ηθική πρέπει να έχει τέτοιες σταθερές καθολικές και αναγκαίες βάσεις, ώστε να ισχύει παντού, πάντα σε κάθε άνθρωπο και σε κάθε περίπτωση, και προπάντων **χωρίς καμία εξαίρεση**, ώστε να έχουμε ένα σταθερό κανόνα αποτίμησης αν μια πράξη είναι ή όχι ηθική. Είναι μια θέση που παρόλα αυτά φαίνεται να αθετεί στη Μεταφυσική των ηθών όταν εγείρει «καζουιστικές ερωτήσεις».

πρώτη μοίρα το εγωιστικό συμφέρον και την ευδαιμονία που προσφέρουν οι εμπειρικές αρχές.

Ο Καντ έχει τη δύναμη να μην αυταπατάται. Ξέρει πως στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου επικρατεί το κυνήγι της ατομικής ευδαιμονίας, ο νόμος της φύσης, και το ατομικό συμφέρον έναντι του καθήκοντος. Είναι βέβαιος πως το κακό που είναι βαθιά ριζωμένο στην ανθρώπινη φύση μας δε θα μας επιτρέψει να πράξουμε μια πράξη χωρίς να έχουμε το παραμικρό συμφέρον και ιδιοτελή κίνητρα. Είναι σίγουρος πως αυτό συμβαίνει (και θα συμβαίνει) σε όλες τις κοινωνίες διαχρονικά, όμως δεν είναι αυτό που οφείλουμε να πράττουμε. **Ο Νόμος αδιαφορεί για το τι συμβαίνει και επιτάσσει να πράττουμε αυτό που οφείλουμε.** Οι επιταγές του καθαρού πρακτικού λόγου είναι ένα επίπεδο πάνω από την εμπειρία (μεταφυσική) και ελεύθερες από τις δεσμεύσεις της. Εκεί ψηλά λοιπόν που είναι θρονιασμένος προστάζει για όλα εκείνα που οφείλουμε να πράξουμε. Έτσι λοιπόν, οι προσταγές και οι ηθικές αρχές έχουν μια a priori αφετηρία, ως αποτέλεσμα του λόγου, και όχι την παρατήρηση της ανθρώπινης εμπειρίας ως a posteriori. Είναι λοιπόν σαφές ότι: «όλες οι ηθικές έννοιες έχουν την έδρα και την πηγή τους εντελώς a priori μέσα στη λογική...οι ηθικές έννοιες δεν μπορούν να προκύψουν με αφαίρεση από καμία εμπειρική και άρα τυχαία γνώση»⁴¹. Έτσι λοιπόν, εφόσον οι ηθικές αρχές έχουν a priori θεμέλιο, τούτο σημαίνει πως ισχύουν καθολικά και αναγκαία για κάθε λογικό ον⁴². Τούτο το συμπέρασμα είναι εύκολο να συναχθεί ύστερα από την αποδεικτική πορεία που έκανε στην ΚΚΛ⁴³. Δεν αναζητά ο Καντ σε τυχαίες συνθήκες τα θεμέλια του ηθικού προστάγματος. Αντίθετα θέλει

---

⁴¹ ΘΜΗ §34 σελ57

⁴² Θεοδόσιος Πελεγρίνης «Καντ: πώς είναι δυνατές οι προστακτικές» φιλοσοφία τόμος 7 (1977) 468-491:469

⁴³αφού έβαλε την a posteriori ύλη-εμπειρία στη φόρμα των a priori κατηγοριών

να είναι a priori ώστε να ισχύουν καθολικά και αναγκαία για κάθε έλλογον. Μόνο έτσι ο Νόμος ως καθοριστική αιτία της βούλησης που πηγάζει a priori από το Λόγο μπορεί να έχει μια τέτοια δύναμη. Αν αντίθετα δε στηριχτούμε σ' αυτή τη βάση και θεωρήσουμε ως θεμέλιο την αισθητή φύση και τις ροπές και τα παθολογικά συναισθήματά της, αναγκαζόμαστε να παραδεχτούμε πως δεν υπάρχει ένας σταθερός καθολικός γνώμονας ηθικότητας για όλους τους ανθρώπους και πως η ηθική κρίση εξαρτάται τόσο από τις σχετικές χωροχρονικές συνιστώσες όσο και από την καζουιστική εξέταση κάθε πράξης (**περιπτωσιολογία**).

Από δω, από την a priori δύναμη του Λόγου πηγάζει η αξία και η δύναμη του καθήκοντος να απαιτεί ανεξάρτητα από τα όσα συμβαίνουν στην εμπειρία, να πράξουμε δηλαδή εκείνα που οφείλουμε. **Ο Λόγος προστάζει, η ύλη υπακούει.** Αυτό είναι το ζητούμενο της ηθικότητας και της ηθικής θεωρίας του Καντ (γεγονός που απετέλεσε αντικείμενο κριτικής, της πρώτης που θα αναλύσουμε). Και είναι τέτοια η δύναμη και η βεβαιότητα του προστάγματος ώστε να συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο οι άνθρωποι, αλλά όλα ανεξαιρέτως τα έλλογα όντα⁴⁴ με απόλυτη αναγκαιότητα. Εδώ ο Καντ έγινε στόχος κριτικής για τη σημασία αυτής της φράσης του, από το **Schopenhauer** που τον ρωτά εδώ αν εννοεί τους αγγέλους. Ο **Παπανούτσος** θεωρεί πως πρόκειται για ένα λογοτεχνικό «σχήμα υπερβολής»⁴⁵ και όχι για οντολογική θέση του Καντ. Νομίζω πως ο Καντ δε θα διέπραττε ένα τέτοιο σφάλμα, να υπερβεί τα όρια του λόγου και να υποθέσει μια υλική –παθολογική– φύση στους αγγέλους που να έχει συνεπώς ανάγκη μια έννοια του καθήκοντος. Αλλά ούτε πάλι πιστεύω πως ο Καντ απλώς και μόνο υπερβάλλει λογοτεχνικά για να μας δείξει την δύναμη απλά του

---

⁴⁴ ΘΜΗ §28 σελ 53

⁴⁵ Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική*, τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 233

Λόγου. Αντίθετα, συμφωνώ πως με την ενασχόλησή του ο Καντ τόσο με την αστρονομία, όσο και με τη φυσική, δεν είχε λόγο να απορρίψει την ύπαρξη άλλης νοήμονος ζωής στο πλανητικό στερέωμα. Όχι τόσο όπως αναφέρει ο **Philonenko** και ο **Τζαβάρας**⁴⁶ ως επικρατούσα σκέψη της εποχής του Καντ, αλλά πρωτίστως επειδή ο Λόγος του δεν μπορούσε να αποκλείσει αυτό το ενδεχόμενο⁴⁷. Ας προσθέσουμε εδώ και το σημείο εκείνο που παρουσιάζει ως υποσημείωση σε ένα πολιτικό άρθρο του για το ενδεχόμενο ύπαρξης κατοίκων σε άλλους πλανήτες που μπορούν να εκπληρώνουν καλύτερα τους στόχους της φύσης τους από τις πολιτικές και ηθικές ατέλειες και αδυνατότητες των ανθρώπων⁴⁸. Η δυνατότητα ή μη της ύπαρξης άλλων έλλογων όντων στο σύμπαν υπερβαίνει τα όρια του θεωρητικού λόγου του και γι' αυτό τίποτα δεν αποκλείει. Όσο κοινό αποτελεί για όλες τις νοήμονες υλικές οντότητες ο Λόγος, εξίσου κοινό πρέπει να αποτελεί η ανάγκη μιας ηθικής αρχής, ενός καθήκοντος. Γιατί τούτο είναι που μας κάνει να συνειδητοποιούμε το γεγονός πως πρέπει να έχουμε τη δύναμη να αποδεσμευτούμε από την ύλη μας που μας κρατά καρφωμένους στη γη και να συμμετάσχουμε σε ένα ανώτερο κόσμο.

Ο Ηθικός νόμος.

Ο ηθικός νόμος και το καθήκον που μας εμπνέει ο σεβασμός απέναντι σ' αυτό το νόμο, μας οδηγεί στην έξοδο απ' το σπήλαιο και στη μετάβαση στον πραγματικό «αρχέτυπο κόσμο» που ο λόγος βασιλεύει. Κι αφού ο φιλόσοφος βγει από το σπήλαιο, κατά ένα παραλληλισμό με τον πλατωνικό μύθο, βλέπει κατάματα την πραγματικότητα έτσι όπως

---

⁴⁶ ΘΜΗ σελ26 σημείωση 23.

⁴⁷ «Ιμμανουελ Καντ *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα 1971 υποσημείωση σελ 32.

⁴⁸ Immanuel Kant «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας υπο πρίσμα κοσμοπολιτικό» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου,εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα,1971,σελ.32,υποσημείωση 1

είναι-ή οφείλει να είναι. Όμως ποιος είναι αυτός ο Νόμος που μας αποκαλύπτει την είσοδο στον κόσμο των πλατωνικών ιδεών ή το «κράτος των σκοπών»; Το σημείο τούτο προκάλεσε και προκαλεί σημείο τριβής και αντιπαράθεσης μεταξύ των ερμηνευτών ακόμα και σήμερα. Αξίζει ωστόσο να παραθέσουμε τη θέση και τον προσδιορισμό του Καντ.

Ο άνθρωπος εξαιτίας της διπλής του φύσης ως **αισθητό και έλλογον** μπορεί να ενταχθεί και στους δυο κόσμους. Όσον αφορά τον κόσμο της εμπειρίας ο άνθρωπος ως αισθητό ον υπόκειται στους νόμους της φύσης, ενώ ως νοούμενο είναι ελεύθερο από όποιο εξωτερικό καταναγκασμό. Έτσι λοιπόν από τη μια πλευρά η βούλησή του είναι υποταγμένη στη φυσική αναγκαιότητα και είναι **ανελεύθερος**. Αντίθετα ο άνθρωπος ως έλλογο και πνευματικό ον έχει τη δύναμη να αποδεσμεύεται από τους νόμους της φύσης και να βούλεται **ελεύθερα**, υποτάσσοντας τα αντικείμενα της εμπειρίας⁴⁹. Είναι λάθος το να αποκλείσουμε τη διπλή τούτη δυνατότητα και να θεωρήσουμε τον άνθρωπο ως απλώς φυσικό ή ως απλώς έλλογον, μια και κάτι τέτοιο θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε προφανείς αντιφάσεις. «αν ανήκε μόνο στην πρώτη περιοχή δεν θα είχε καθόλου την έννοια των φυσικών νόμων. Αν πάλι ανήκε αποκλειστικά στη δεύτερη οι πράξεις του θα καθορίζονταν απόλυτα από ηθικούς νόμους, η βούλησή του θα ενεργούσε από τον εαυτό της σύμφωνα με το παράγγελμά τους και δε θα αισθανότανε τους ορισμούς των σαν προσταγή που την αναγκάζει»⁵⁰ και μια τέτοια ιδιότητα ανήκει αποκλειστικά και μόνο στην έννοια του θεού. Η έννοια του προστάγματος του νόμου έχει ισχύ μόνο για τον άνθρωπο που λόγω της αισθητής φύσης του χαρακτηρίζεται από ορμές, πάθη, επαναστατικότητα και ανυπακοή στα ηθικά προστάγματα. Έτσι το

---

⁴⁹ Henry E. Allison *Kant's theory of freedom* Cambridge university press 1990, p33-34

⁵⁰ Ε.Π. Παπανούτσος *Ηθική*, τόμος 1, 5^η έκδοση εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 240-241

«πρέπει» του νόμου εκφράζει τη σχέση που οφείλει να υπάρχει ανάμεσα σε μια λογική αντικειμενικότητα του νόμου και σε μια υποκειμενική βούληση⁵¹. Μόνο λοιπόν ο άνθρωπος λόγω των προβλημάτων που ανακύπτουν μέσα από τη λεπτή θέση που βρίσκεται ανάμεσα στους δύο κόσμους έχει την ανάγκη κάποιων προσταγών που θα γεφυρώσουν τους δύο κόσμους. Ο ηθικός δηλαδή νόμος τοποθετείται πάνω και επικαλύπτει τον φυσικό κόσμο⁵².

Τα είδη των προσταγών.

Δύο ειδών προσταγών⁵³ υπάρχουν οι **υποθετικές και οι κατηγορικές**. «αν τώρα η πράξη είναι καλή μόνο ως μέσο για κάτι άλλο, τότε η προστακτική είναι υποθετική. Αν η πράξη είναι καθ' εαυτή καλή είναι συνεπώς αναγκαίο αξίωμα μιας θέλησης, η οποία αφ' εαυτής συμφωνεί με τη λογική τότε η προστακτική είναι κατηγορική»⁵⁴. Ο Καντ θεμελίωσε πως οι προσταγές αυτές δεσμεύουν τη βούλησή μας με δύο τρόπους, αναλυτικά και συνθετικά· αναλυτικά στην περίπτωση των υποθετικών προσταγών και συνθετικά στην περίπτωση των κατηγορικών προστακτικών⁵⁵. Όπως είναι εύλογο μια υποθετική προσταγή είναι περιττή για το λόγο και τη βούληση. Γιατί αυτό που χρειάζεται εδώ ο Καντ είναι να δεσμεύσει τη βούληση και να την αναγκάσει να συμφωνήσει με τις προσταγές του λόγου. Οποιαδήποτε είσοδος εγωιστικών ιδιοτελών συμφερόντων στα καθήκοντα θα γκρέμιζε το

---

⁵¹ ΘΜΗ §39 σελ60

⁵² Onora O' Neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989, p.51-52

⁵³ Allen Wood "Final Form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.1-20:3-4

⁵⁴ ο.π. ΚΠΛ σελ

⁵⁴ ΘΜΗ §40 σελ 61

⁵⁵ Θεοδόσιος Πελεγρίνης «Καντ: πώς είναι δυνατές οι προστακτικές» Φιλοσοφία τόμος 7 (1977)468-491:470,472-473

οικοδόμημα της ηθικής. Η κατηγορική προσταγή δεσμεύει τη βούληση χωρίς όρους. Η επιτέλεση της εντολής της θεωρείται αναπόφευκτο καθήκον (χωρίς την προσμονή κάποιου οφέλους που να λειτουργήσει ως κίνητρο ή ως σκοπός) απλά από τον εαυτό της για τον εαυτό της (eo ipso). Αυτή η κατηγορική προσταγή ταυτίζεται με τον ηθικό νόμο. Μπορεί ωστόσο προσωρινά να διασαφηνιστεί ότι μόνο η κατηγορική προσταγή είναι πρακτικός νόμος. Η κατηγορική προσταγή δεν είναι συμβουλή, ούτε επιδεικνύει μέσα για σκοπούς αλλά είναι η μορφή του νόμου, ο ίδιος ο Νόμος. «γιατί μόνο ο Νόμος επιβάλλει την έννοια μιας απόλυτης αναγκαιότητας, η οποία μάλιστα είναι αντικειμενική και άρα καθολικά έγκυρη. Οι προσταγές είναι νόμοι που πρέπει να υπακούμε, πρέπει δηλαδή να τους εκτελούμε ακόμα κι αν οι ροπές εναντιώνονται»⁵⁶. Η κατηγορική προσταγή δεσμεύει τη βούληση να μην επιδιώκει εμπειρικά φαντάσματα, όπως την κατάκτηση της ευτυχίας, μια και κάτι τέτοιο είναι πρακτικά αδύνατο. Αντίθετα την ωθεί να επιδιώκει τη επίτευξη του ηθικού νόμου που είναι το μόνο βέβαιο καθολικό και αναγκαίο αντικείμενο (της δεσμευμένης πλέον) βούλησης. Από αυτή τη σκοπιά η κατηγορική προσταγή είναι η ανώτατη αρχή ολόκληρου του Λόγου θεωρητικού και πρακτικού⁵⁷.

Με αυτή τη δέσμευση της βούλησης ο Καντ ελπίζει να **ταυτίσει τον ηθικό Νόμο με το γνώμονα της θέλησης** (το αξίωμα εκείνο σύμφωνα με το οποίο το άτομο πράττει). Έτσι επιδιώκει να κάνει το άτομο να αναζητεί στο **υποκειμενικό του γνώμονα (maxim)** την εφαρμογή του αντικειμενικού αξιώματος, του νόμου. Με άλλα λόγια ο Καντ αναζητά τον τρόπο το άτομο να πράξει το πρόσταγμα του νόμου έλλογα έχοντας υιοθετήσει και ταυτίσει κάθε πράξη του μ' αυτόν. Ο

---

⁵⁶ ΘΜΗ §44 σελ64

⁵⁷ Onora O' neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989,p.52

Νόμος όμως πρέπει όπως έχουμε ήδη ξαναπεί, να είναι η πηγή κάθε ηθικής πράξης. Μια πράξη για να είναι ηθική πρέπει να πηγάζει από τούτο το νόμο και να μην είναι απλά σύμφωνη μ' αυτόν. «εκτός από τον ηθικό νόμο, αυτή η προστακτική περιλαμβάνει μόνο την αναγκαιότητα να συμφωνεί ο γνώμονας με το νόμο. Μια και ο νόμος είναι απόλυτος και δεν περιορίζεται από καμία καθοριστική συνθήκη, δε μένει παρά η καθολικότητα του νόμου με τον οποίο πρέπει να συμφωνεί ο γνώμονας των πράξεων και αυτή τη συμφωνία η προστακτική μας παρουσιάζει ως αναγκαία».⁵⁸

Αυτή η καθολικότητα που χαρακτηρίζει a priori το νόμο, πρέπει να γίνει γνώμονας κάθε πράξης μας, όπως αποδεικνύει άμεσα ή έμμεσα σε όλες τις κατηγορικές προσταγές που παραθέτει ο Καντ. Γνώμονας κάθε πράξης μας είναι να θέλουμε να ισχύσει καθολικά τόσο η πράξη μας, όσο προπάντων ο γνώμονας χωρίς συνάμα την εμφάνιση αντιφάσεων. Επιδίωξή μας είναι ο γνώμονας μας να διαδοθεί παντού σε όλους του ανθρώπους. Μόνο έτσι ενώπιον της ανθρωπότητας μπορώ να κρίνω εάν η πράξη μου και ο εκάστοτε γνώμονας είναι όντως ηθικός και ασφαλώς αναγκαίοι. Και ξεκινάμε από τον εαυτό μας για να εφαρμόσουμε αυτό το γνώμονα ως καθολικό. Θα πρέπει να αποδείξουμε πως το καθήκον μας ξεκινάει τόσο απέναντι στον ίδιο μας τον εαυτό όσο και απέναντι σε άλλους. Έχουμε τόσο καθήκον να μην αυτοκτονούμε όταν είμαστε απελπισμένοι όσο και να βοηθάμε το φτωχό συνάνθρωπό μας. Αυτή η καθολικότητα και η κατανόηση του εαυτού μας, ως μέλους αυτής της καθολικότητας είναι ο μόνος τρόπος για να αξιολογήσουμε ηθικά τις πράξεις μας τόσο απέναντι σε μας τους ίδιους όσο και προς το υπόλοιπο σύνολο. Οφείλουμε να νιώσουμε όχι ως μονάδες αλλά ως μέλη

---

⁵⁸ ΘΜΗ §51 σελ.70-71

μιας κοινωνίας ανθρώπων. Είναι όμως αυτό βέβαιο και σταθερό κριτήριο⁵⁹;

Το περιεχόμενο και η φύση του ηθικού νόμου.

Η κατηγορική προσταγή παραμένει πάντα αδέσμευτη από σκοπούς και κίνητρα. Αδιαφορεί για το περιεχόμενο και την ύλη της πράξης και ποιες είναι οι υλικές επιπτώσεις μιας πράξης, αλλά προπάντων ενδιαφέρεται για **τη μορφή και την πρόθεση** (εκλαϊκευτικά) του δράστη⁶⁰. Καμία καθοριστική αρχή της βούλησης δεν πρέπει να αναφέρεται στο περιεχόμενο και στην ύλη αλλά πρέπει να αποσκοπεί μόνο στη μορφή του γνώμονά μας⁶¹. Οτιδήποτε εμπειρικό τεθεί ως καθοριστική αιτία της βούλησης αλλοιώνει το ηθικό αποτέλεσμα. Οποιοσδήποτε εμπειρικός στόχος που «επιβάλλεται» στη βούληση και δεν προέρχεται αποκλειστικά και μόνο από το λόγο είναι υποκειμενικός και λειτουργεί ως κίνητρο. «τα πρακτικά αξιώματα αφορούν τη μορφή όταν κάνουν αφαίρεση από κάθε υποκειμενικό σκοπό και αφορούν το περιεχόμενο όταν στηρίζονται σε υποκειμενικούς σκοπούς και συνεπώς σε όποια κίνητρα»⁶². Για να προσδιορίσουμε τη λειτουργία των **σκοπών** και τη σχέση τους με τη βούληση πρέπει να τους διακρίνουμε σε δυο είδη: σε εκείνους που πηγάζουν από υλικά υποκειμενικά κίνητρα και που μπορούν να δώσουν μόνο **υποκειμενικές προσταγές**, και σε εκείνους που η αξία τους θεωρείται αντικειμενική, απόλυτη και που λειτουργεί ως κινητικό αίτιο, και δίνουν **κατηγορικές προσταγές**. Ε, λοιπόν σ' αυτή τη

---

⁵⁹ ΘΜΗ §66 σελ.78. εδώ ο Καντ αναφέρεται στην αντικειμενικότητα του νόμου παραπεμπώντας τη στη Μ.τ Ηθών χωρίς ωστόσο να μπορεί να τη θεμελιώσει περαιτέρω , πρόβλημα για το οποίο θα αναφερθώ αργότερα.Μας εξασφαλίζει τη σταθερότητα αλλά όχι τη βεβαιότητα.

⁶⁰ Onora O' neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989,p.51

⁶¹ Onora O' neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989,p51

δεύτερη περίπτωση ως αντικειμενικός στόχος της ηθικής του Καντ τίθεται ο άνθρωπος ως αυτοσκοπός. «ισχυρίζομαι λοιπόν ότι ο άνθρωπος και γενικά κάθε έλλογο ον υπάρχει ως αυτοσκοπός, όχι απλά ως μέσο για την αυθαίρετη χρήση της τάδε ή της δείνα θέλησης. Ο άνθρωπος πρέπει να θεωρείται πάντα συνάμα σαν σκοπός σε όλες τις πράξεις του είτε αυτές στρέφονται προς τον εαυτό του είτε προς άλλα έλλογα όντα»⁶³. Η καθολικότητα λοιπόν για τον Καντ αποτελεί ένα πρώτο σκαλί για την άνοδο προς τον ηθικό νόμο που όμως δεν είναι τόσο απόλυτο. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος βρίσκεται στον πυρήνα της καντιανής ηθικής θέτει πιο βέβαια θεμέλια για να φτάσουμε έτσι στην εκ νέου διατύπωση της κατηγορικής προσταγής: «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου, όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό, και ποτέ μόνο ως μέσο»⁶⁴. Ο συνδυασμός της καθολικότητας και της ανθρώπινης αξίας είναι το βέβαιο κριτήριο που φαίνεται να αναζητά εδώ ο Καντ. Η καθολικότητα και η ανθρώπινη αξία ενωμένες μας οδηγούν στο τρίτο πρακτικό αξίωμα της θέλησης ότι «η θέληση κάθε έλλογου όντος είναι ένας καθολικός νομοθέτης»⁶⁵. Η τρίτη λοιπόν διατύπωση της κατηγορικής προσταγής είναι η ενοποίηση των δύο προηγούμενων. Κατά την *πρώτη* διατύπωση ο υποκειμενικός γνώμονας συνδέεται με τον καθολικό νόμο. Στη συνέχεια με μια νέα διατύπωση προστάζει να βλέπουμε το συνάνθρωπο ως σκοπό κάθε πράξης μας⁶⁶. Τώρα προστάζει ότι η βούληση είναι ο καθολικός νομοθέτης και συγχρόνως ο υπήκοος του νόμου. Και καταλήγει ο Καντ ότι εδώ βρισκόταν το σφάλμα κάθε προηγούμενης ηθικής θεωρίας στο

---

⁶² ΘΜΗ §63 σελ.79

⁶³ ΘΜΗ §64 σελ.80

⁶⁴ ΘΜΗ §66 σελ.81

⁶⁵ ΘΜΗ§71 σελ.84

⁶⁶ John Atwell "Are Kant's first two moral principles equivalent?", journal of the history of philosophy 7 (1969), σελ. 273-284

ότι απλά έβλεπαν τον άνθρωπο υποταγμένο στο νόμο, μόνο και μόνο επειδή κάπου βρίσκεται ένα συμφέρον του. Αντιθέτως τώρα η θέληση θέτει το νόμο που θα υποτάσσεται αυτόνομη από τις εξωτερικές εμπειρικές επιδράσεις. Το καθήκον που επιτάσσει η κατηγορική προσταγή ισχύει καθολικά και μας προστάζει για μια πράξη απλά και μόνο γιατί τούτο το επιβάλλει ο σεβασμός προς το νόμο. Η έλλογη αυτή παραγωγή του νόμου από την ίδια τη θέληση γεννά το σεβασμό προς το νόμο. Τούτη η ανεξαρτησία και η αποδέσμευση της θέλησης από την ύλη και τις παθολογίες που γεννά, είναι η **αρνητική ελευθερία**, ενώ η δύναμη του λόγου να θέτει ο ίδιος τον νόμο για τον εαυτό του είναι **το θετικό νόημα της ελευθερίας**.

Αν κάθε έλλογο ον ακολουθεί τούτη την αυστηρά ορθολογική πορεία στην παραγωγή του ηθικού νόμου, πιστεύει ο Καντ, ότι οδηγούμαστε σε ένα **κράτος των σκοπών**, συνενωμένων όλων τούτων των (ηθικών) όντων. «ως κράτος εννοώ τη συστηματική ένωση διαφόρων έλλογων όντων μέσω κοινών νόμων»⁶⁷. Η συνένωση όλων των όντων που θέτουν αντικειμενικά κοινούς στόχους και νόμους και άρα σκοπούς, δημιουργούν ένα ιδεώδες κράτος ηθικής. Πρόκειται στην ουσία για μια κοινωνία που η ηθικότητα επικρατεί υπό τη μορφή του σεβασμού και της υποχρέωσης απέναντι στο συνάνθρωπο. Σ' αυτή την κοινωνία που όλοι είναι νομοθέτες και έχουν έλλογα παραγάγει μια καθολική νομοθεσία, υποτάσσονται συγχρόνως εσκεμμένα με τη θέλησή τους.

Το γεγονός λοιπόν ότι μόνο ο άνθρωπος ως έλλογο ον έχει την ικανότητα να νομοθετεί καθολικά και αδέσμευτα από κάθε εμπειρική δέσμευση θέτοντας ως στόχο και αντικείμενο της ηθικής τον άνθρωπο ως αξία, τον κάνει ταυτόχρονα να υποτάσσεται στη δύναμη τούτου του νόμου με απόλυτο σεβασμό. Έτσι λοιπόν μπορούν να

---

⁶⁷ ΘΜΗ §75 σελ.87

συνοψιστούν τα χαρακτηριστικά του ηθικού νόμου όπως εκφράζονται από τις κατηγορικές προσταγές ως προς: **τη μορφή**, η οποία αναφέρεται στην καθολικότητα και την αναγκαιότητα, **το περιεχόμενο**, που προσδιορίζει το σκοπό, και το πραγματικό αντικείμενο της ηθικής που είναι το ανθρώπινο πρόσωπο και η αυταξία του, και τέλος **ένα τέλειο προσδιορισμό κάθε γνώμονα** ώστε να συμφωνεί με το ιδεώδες κράτος των σκοπών με τη δυναμική να γίνει φυσικό κράτος⁶⁸.

Φτάνει να ολοκληρώσει ο Καντ τη θεμελίωση της ηθικής του επανερχόμενος στο αρχικό του ερώτημα για τον προσδιορισμό της **απόλυτα αγαθή βούλησης** ως εξής: «απόλυτα καλή είναι η θέληση που δε μπορεί να είναι κακή, συνεπώς η θέληση της οποίας ο γνώμονας δεν αντιφάσκει ποτέ προς τον εαυτό του όταν γίνει καθολικός νόμος. Αυτό το αξίωμα είναι λοιπόν και ο ανώτατος νόμος της καλής θέλησης. Πράττε πάντα σύμφωνα με εκείνο το γνώμονα για τον οποίο μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις να γίνει καθολικός νόμος»⁶⁹. Με αυτό τον τρόπο κλείνει ο κύκλος της ηθικής θεωρίας του Καντ, μια θεωρία που χαρακτηρίζεται από μια στροφή. Ενώ στο παρελθόν όλες οι προγενέστερες ηθικές θεωρίες προσπαθούσαν να επιχειρηματολογήσουν για την ηθικότητα των αντικειμένων, ο Καντ αντιστρέφει τους όρους και προσπαθεί να συστηματοποιήσει την ηθική τάξη επικεντρώνοντας **στον άνθρωπο** αντί για τα αντικείμενα. Ο άνθρωπος οργανώνεται τώρα βρίσκοντας το κοινό σημείο που τον ενώνει και τον δένει με τους υπόλοιπους ανθρώπους στην ηθική κρίση, κι αυτό δεν είναι άλλο από τον ηθικό νόμο σύμφωνα με τον οποίο υπακούνε όλοι οι υποκειμενικοί γνώμονες⁷⁰.

---

⁶⁸ ΘΜΗ§80 σελ.91

⁶⁹ ΘΜΗ§81 σελ 93

⁷⁰ H.J. Paton *The categorical imperative.a study in Kant's moral philosophy*, University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p.77

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΝΤΙΑΝΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Οι δύο συγκεκριμένες κατηγορίες που εκφράστηκαν κατά της καντιανής θεωρίας (*ο ορθολογισμός και ο φορμαλισμός*) και τις οποίες ανέλαβα να παρουσιάσω δεν ήταν αντικείμενο τυχαίας επιλογής. Αντίθετα μάλιστα, **διέκρινα μέσα τους μια ενότητα και μια συνέχεια σ' αυτές ώστε η μια εμπεριέχεται και στηρίζεται στην άλλη**. Έτσι μια ολοκληρωμένη και ριζική έρευνα θα απαιτούσε προσέγγιση και στις δύο όψεις του ίδιου προβλήματος. Ήδη κατά την ανάπτυξη της ηθικής θεωρίας του Καντ κάναμε νύξεις σε διάφορα προβλήματα που υπάρχουν, αλλά και στη συνέχεια θα διαπιστώσουμε πως κάτω από το πρίσμα αυτών των δύο κριτικών θα μας απασχολήσουν κι άλλοι επιμέρους προβληματισμοί.

Η καντιανή ηθική θεωρία, είναι γεγονός πως έγινε αντικείμενο πολλών κριτικών. Η φύση του αντικειμένου όσο και οι ριζοσπαστικές ιδέες που πρότεινε προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις. Τόσο το αφηρημένο φιλοσοφικό αντικείμενο με την ανάλογη αφαιρετική ανάλυση και ερμηνεία, όσο και η δύσκολη «τεχνική» φιλοσοφική γλώσσα που χρησιμοποίησε ο Καντ, ήταν εκείνα που έφεραν τις πρώτες αντιδράσεις και δυσαρέσκειες. Ποιος όμως θα μπορούσε να περιμένει τάχα ένα *ποιητικό ή λογοτεχνικό ύφος για ένα τέτοιο αντικείμενο*; Ίσως το ίδιο θέμα με τη συγκεκριμένη ανάλυση εν τέλει να προκαλεί τα ίδια συναισθήματα με αυτά ενός λογοτεχνικού κειμένου (ίσως και

υψηλότερα), αφού ο αναγνώστης κατανοήσει το σύνολο και την ουσία της θεωρίας. Πάντως πολλοί υπήρξαν εκείνοι που πίστεψαν πως η καντιανή θεωρία «πάσχει» και είναι γεμάτη από ασάφειες και παραδοξολογίες από τις οποίες πρέπει να απαλλαχθούμε. Κι άλλοι τόσοι ήταν εκείνοι που έχοντας μια επιφανειακή ματιά-γνώση του θέματος εξαπολύσανε πολλές κριτικές εναντίον του.

Είναι αλήθεια πως αν θέλει μια κριτική να είναι ορθή και δικαιολογημένη απαιτεί καταρχήν ειλικρίνεια ως προς την τυχόν αναγνώριση της ανωτερότητας κάποιου έργου του, αλλά συγχρόνως βαθιά και πλήρη γνώση του υπό αμφισβήτηση κειμένου. Μολαταύτα όλες αυτές οι κριτικές, *ουσιαστικές ή μη, γνήσιες ή μη, καθαρές από κάθε ατομικό εγωιστικό κίνητρο του κρίνοντος ή μη*, έχουν ένα βέβαιο αποτέλεσμα, να μας βοηθήσουν να **ερευνήσουμε καλύτερα** και να **εμβαθύνουμε ουσιαστικότερα** στον πυρήνα της σκέψης του Καντ, και της ηθικής του και να αποτιμήσουμε την προσφορά του έργου του στο σύνολό του αποβλέποντας στο τι πραγματικά έχει να μας πει.

Ο ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ.

Παρουσίαση της κατηγορίας.

Μια πρώτη κατηγορία εναντίον του Καντ και από τις ισχυρότερες είναι πως η θεωρία του είναι ορθολογιστική(-ρασιοναλιστική). Θεωρώ σαφές πως με τον όρο «ορθολογισμός» ή **λογοκρατία (Rationalismus)** εννοούμε κατ' αρχήν πως έχουμε γνώσεις που πηγάζουν από τη νόηση μονάχα σαν δημιουργήματα έμφυτα ή a priori, έχουμε δηλαδή την a priori γνώση ενός αντικειμένου χωρίς τη χρήση εμπειρικών στοιχείων, αλλά αποκλειστικά βασιζόμενοι σε καθαρές λογικές διαδικασίες. Επίσης με τον όρο τούτο εννοούμε πως η γνώση με έννοιες είναι ανώτερη από την εμπειρική, και τέλος πως η νόηση μονάχα οργανώνει και κανονίζει τις γνώσεις και τους δίνει το γενικό κύρος και την αντικειμενικότητα, υποβιβάζοντας την αξία του αισθήματος και της διαίσθησης⁷¹. Έτσι λοιπόν με αυτή την κριτική υποστηρίζεται πως ο Καντ λαμβάνει καθαρά το μέρος αυτής της φιλοσοφικής παράδοσης και συνεπώς η θεωρία του πρέπει να θεωρείται ως ένα ακόμα προπύργιο του ορθολογισμού ενάντια στον εμπειρισμό. Και είναι τέτοια η δύναμη της ορθολογικής θεμελίωσης που κάνει στην ηθική θεωρία του υποβιβάζοντας καθετί εμπειρικό, ώστε να μη λαμβάνει υπόψη του καθόλου τη συνεισφορά, το ρόλο και την αξία της εμπειρίας⁷². Αλλά και όλες οι έννοιες που παρουσιάζει στην ηθική του ο Καντ έχουν πλήρη επιδίωξη την αποφυγή χρήσης καθετί εμπειρικού στοιχείου που θεωρείται ότι αλλοιώνει την αξία τους καθιστώντας τις καθαρά προϊόν

---

⁷¹ X.Θεοδορίδης *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδ.Εστία, Αθήνα 1955 σελ156-160

⁷² Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl Hugh Tomlinson-Barbara Habberjam, the Athlone press, London 1984, p.2

λογικής διεργασίας⁷³. Πρέπει εδώ να αναφέρουμε άλλη μια σημαντική υπενθύμιση. Ο Καντ δε σταματά να επαναλαμβάνει τη διάκριση και τη διαφορά ανάμεσα στην ΚΠΛ και ΚΚΛ. Η ΚΠΛ δεν είναι μια κριτική του καθαρού πρακτικού λόγου. Όντως στο θεωρητικό κομμάτι, ο λόγος δε νομοθετεί μόνος του και γι' αυτό το λόγο είναι πηγή πολλών εσωτερικών ψευδαισθήσεων μόλις επιχειρήσει να λάβει νομοθετικό ρόλο. Αντίθετα στο πρακτικό κομμάτι, ο Λόγος δε δίνει σε κανένα άλλον την ευθύνη της νομοθεσίας. Δεν είναι ο καθαρός πρακτικός λόγος που χρειάζεται να καθαρθεί μέσα από μια κριτική, αλλά μάλλον από την έλλειψη σαφήνειας και καθαρότητας και από καθετί που τον καλύπτει και τον εμποδίζει να νομοθετήσει ελεύθερα και αυτόνομα⁷⁴.

Δικαιολόγηση της πρόθεσης του Καντ.

Δε θεωρώ αστήρικτο και αδικαιολόγητο το χαρακτηρισμό τούτο για τον Καντ, ωστόσο δεν πιστεύω πως έχει εφαρμογή σε όλο το έργο του, ούτε ασφαλώς έχει την πρόθεση ο ίδιος να λάβει το μέρος του ορθολογισμού. Αντίθετα πιστεύω πως πρόκειται μάλλον για μια **παρεξήγηση** του έργου και των σκοπών του. Η στάση του Καντ δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς πως ήταν υποστηρικτική ούτε του εμπειρισμού, ούτε του ορθολογισμού. Η μεγάλη συνεισφορά του έγκειται στην προσπάθεια του να αποκοπεί αφενός από τον ορθολογισμό των δασκάλων του (κυρίως του Wolff) και με τον οποίο μονομερώς ανατράφηκε, και να αποδώσει τα δίκαια που αναλογούν στο αισθητό κομμάτι της ανθρώπινης φύσης. Αλλά και από την άλλη μεριά προσπαθούσε με έντονο κόπο να απαντήσει στον αντίπαλο μονόπλευρο

---

⁷³ ΘΜΗ VIII/26

⁷⁴ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl Hugh Tomlinson-Barbara Habberjam, the Athlone press, London 1984, p.36

εξίσου εμπειρισμό και σκεπτικισμό του Hume⁷⁵. Ο Καντ είναι λοιπόν αυτός που γεφυρώνει τα δύο αντίπαλα προγενέστερα ρεύματα τον εμπειρισμό και τον ορθολογισμό φέρνοντας πιο κοντά την εμπειρική και τη θεωρητική φιλοσοφία, την αίσθηση και τη νόηση. Ο Καντ **στράφηκε κατά του εμπειρισμού**, κατάργησε το σκεπτικισμό και θεμελίωσε βαθύτερα την έννοια της γνώσης κατά τα προστάγματα της εποχής του. Τα αισθήματα όπως δηλώνει και ο ίδιος από την αρχή κιόλας της ΚΚΛ (B1) δεν αποτελούν τη **μοναδική** πηγή γνώσης, αλλά και η διάνοια είναι αυτή που συνδέει τις παραστάσεις με τις κατηγορίες, αποδεικνύοντας συγχρόνως ότι η νοητική γνώση δεν μπορεί να αναχθεί σε αισθησιακή εντύπωση κατά τη διδασκαλία των εμπειριστών⁷⁶. **Στρεφόμενος κατά του ορθολογισμού (Wolff, Leibniz)** αποδεικνύει ότι δεν ισχύει κατ' ανάγκη πως η αισθησιακή γνώση είναι πάντα συγκεχυμένη καθώς υπάρχουν *αισθησιακές γνώσεις* (π.χ. τα μαθηματικά με απριόρι βάση), και *νοητικές γνώσεις* (π.χ. οι μεταφυσικές) που είναι αρκετά συγκεχυμένες ιδίως όταν επιχειρήσουμε να ξεπεράσουμε τα όρια του λόγου και της εμπειρίας⁷⁷. Η βασική του θέση, όπως άλλωστε προείπαμε, βρίσκεται στο ότι οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε τα δύο αυτά στοιχεία της ανθρώπινης φύσης, το νοητό και το αισθητό, και να ελέγξουμε για μια ενδεχόμενη συνεργασία τους⁷⁸.

Δεν πρέπει λοιπόν ποτέ να βγάζουμε από το μυαλό μας τη χρονική στιγμή κατά την οποία ο Καντ έγραφε τις κριτικές του, αλλά κι ούτε βέβαια **προς ποιους στόχευε** να απαντήσει η εργασία του και **τι επιχειρούσε να επιτύχει**. Από τη μια πλευρά υπήρχε το ρεύμα του εμπειρισμού, το οποίο είχε κατακόρυφα ενδυναμωθεί από την

---

⁷⁵ H.J. Paton *The categorical imperative. A study in Kant's moral philosophy*, University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p. 30

⁷⁶ Π. Δάφνος *ερμηνεία της κριτικής του καθαρού λόγου του Καντ*, Αθήνα 1977,σελ20-21

⁷⁷ Π. Δάφνος *ερμηνεία της κριτικής του καθαρού λόγου του Καντ*, Αθήνα 1977,σελ20-21

⁷⁸ ΘΜΗ §11

συνεισφορά της φιλοσοφίας του **Hume**, και στον οποίο έκρινε πως έπρεπε να δώσει μια απάντηση ο Kant, από ορθολογιστική σκοπιά, ενώ πάλι από την άλλη πλευρά υπήρχε το ρεύμα του ορθολογισμού το οποίο υποβίβαζε την εμπειρική συνεισφορά στη πρόσκτηση της γνώσης⁷⁹. Κατ' αυτή την έννοια μπορούμε να καταλάβουμε τα όσα είχε πει πως, ο μεν *Leibniz* **πνευματικοποίησε** (intellektuierte) τα φαινόμενα, ενώ ο *Locke* από την άλλη **αισθητοποίησε** (sensifizierte) τις έννοιες της διάνοιας (ΚΚΛ A271/B327). Αντίθετος στην όποια φανατική υποστήριξη και στην υπεράσπιση μιας εκ των δύο φύσεων του ανθρώπου, ο Καντ, έρχεται να αμβλύνει και να γεφυρώσει αυτό το χάσμα που υπάρχει και να συμβιβάσει τις δυο φύσεις του ανθρώπου. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα έρχεται να ξετυλίξει την ηθική θεωρία του.

Η φιλοσοφία του Καντ είναι ένα καλοδομημένο **σύστημα** που δεν μπορεί κανείς να δει μεμονωμένα κάποιο από τα συστατικά τμήματά του. Γι' αυτό το λόγο οφείλουμε να ξεκινήσουμε από το χώρο της γνωσιολογίας, όπως αυτή χαρτογραφείται στην ΚΚΛ στην οποία ο Καντ **θεμελιώνει τόσο τον εμπειρισμό, όσο και τον ορθολογισμό**. Στόχος του Καντ ήταν **να σώσει την εμπειρία**, από την άδικη και ισοπεδωτική άποψη του ορθολογισμού. Θεωρώ καλύτερη απόδειξη γι' αυτό την παραπομπή στην πρώτη φράση που ανοίγει το έργο αυτό, «Ότι κάθε γνώση μας αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν επιδέχεται καμία αμφιβολία• γιατί με τι άλλο θα μπορούσε να αφυπνιστεί η γνωστική μας δύναμη για να ασκήσει το έργο της, αν όχι με αντικείμενα που ερεθίζουν τις αισθήσεις μας, και που πότε προκαλούν από μόνα τους τη γέννηση παραστάσεων και πότε βάζουν τη νοητική μας ενέργεια σε κίνηση να τις συγκρίνει, να τις συνδέσει ή να τις χωρίσει, κι έτσι να κατεργαστεί το

---

⁷⁹ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl. Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, the Athlone press, London 1984, p.1

άμορφο υλικό των κατ' αίσθηση εντυπώσεων για το σχηματισμό μιας γνώσεως των αντικειμένων που ονομάζονται εμπειρία; Έτσι από την άποψη του χρόνου, δεν έχουμε καμία γνώση μέσα μας που να προηγείται από την εμπειρία• όλες αρχίζουν μ' αυτήν»⁸⁰. Αντίθετα από την άλλη πλευρά ο Καντ συνεχίζει την ορθολογιστική παράδοση την οποία παρέλαβε από τον δάσκαλό του C. Wolff, αλλά και από τον Leibniz. «Αλλά κι αν ακόμα κάθε γνώση μας πρωταρχίζει με την εμπειρία, αυτό δε σημαίνει ότι και καθεμία πηγάζει από την εμπειρία»⁸¹. Η υιοθέτηση της καθολικότητας και της αναγκαιότητας ως κριτηρίων καθαρής α priori γνώσης είναι από τα κλασσικά ορθολογικά στοιχεία της σκέψης του Καντ. Μόνο εδώ στη μεταφυσική γνώση βρίσκει ο Καντ **τη σταθερότητα και αντικειμενικότητα** που αναζητά για τη γνώση αλλά και για την ηθική⁸². Η ρευστότητα και η σχετικότητα της εμπειρικής γνώσης αντικαθίσταται από τη γνώση που προσπορίζει ο λόγος. Στην ηθική βέβαια το γεγονός τούτο γίνεται πιο αισθητό, γι' αυτό και αναζητά τη σταθερή γνώση όχι στην εμπειρία και στην πρακτική ανθρωπολογία αλλά στο λόγο και τη μεταφυσική των ηθών⁸³. Η εύρεση μιας καθολικής και διαχρονικής αρχής στην οποία να υπάγονται όλοι οι άνθρωποι και οι επιμέρους συμπεριφορές τους είναι ένας πολύ σοβαρός λόγος για να αναζητήσει ο Καντ την σταθερότητα που προσφέρει μόνο η καθαρή ορθολογική μεταφυσική. Ωστόσο όμως δεν πρέπει κάτι τέτοιο να μας παραπλανήσει και να θεωρήσουμε ότι ο Καντ γενικά υποτιμά την αξία και τη συνεισφορά της εμπειρίας όταν μάλιστα σε ορισμένα σημεία της

---

⁸⁰ ΚΚΛ Β1

⁸¹ ΚΚΛ Β3

⁸² στο άρθρο του A. Gewirth, "can any final ends be rational?", Ethics vol. 102 no 1 (oct 1991) όπως θα δούμε και παρακάτω, αμφισβητείται αυτή η αντικειμενικότητα που προσφέρει η καθολικότητα και η αναγκαιότητα στην ηθική. Ο Gewirth πιστεύει ότι η υποκειμενικότητα παραμένει και εκφράζεται ακόμα και μέσα από την καθολικευση που θα κάνει.

⁸³ ΘΜΗ§34 σελ.57

ηθικής του όπως θα δούμε οδηγείται αναπόφευκτα στην χρήση κάποιων λιγότερο ορθολογικών-εμπειρικών στοιχείων. Έτσι λοιπόν ξεκινά να χτίσει μια ηθική θεωρία βασιζόμενος στην ορθολογικότητα αναζητώντας αυτή την σταθερότητα στα ηθικά προστάγματα.

Η αναγκαιότητα για μια καθολική ηθική αρχή

Είναι ουσιαστικά το γεφύρωμα με την αρχαιοελληνική φιλοσοφία του **Ζήνωνα, Παρμενίδη, και την Πλατωνική** δυϊστική φιλοσοφία, με τη διάκριση των *a priori* και *a posteriori* στοιχείων. Τούτη η διάκριση είναι θεμελιακή για τη σκέψη του Καντ και είναι ευδιάκριτη τόσο στην ΚΚΛ, ΚΚΔ όσο και στην ΚΠΛ. Οι ψυχολογικές, ανθρωπολογικές και γενικότερα εμπειρικές γνώσεις όχι μόνο δεν αποτελούν ηθικό θεμέλιο, αλλά αντίθετα είναι τροχοπέδη στη δημιουργία οποιασδήποτε αρχής, αξιώματος και θεωρίας ηθικής. Μονάχα ο λόγος, το θετικό στοιχείο μέσα στον άνθρωπο είναι αυτό που θα του δώσει το βέβαιο ηθικό νόμο, εκείνο που τον διακρίνει από τη φύση και τον καθιστά πραγματικό στόχο της. Η διείσδυση εμπειρικών στοιχείων μέσα στην παραγωγή ηθικού αξιώματος είναι καταστροφική αφού φθείρει την αγαθή βούληση και εισάγει εγωιστικά κίνητρα. Έτσι ενώ στην ΚΚΛ η πορεία που ακολουθούσε πήγαινε από την εμπειρία σε κατηγορίες, στην ΚΠΛ ακολουθείται ανάστροφη πορεία καθώς ξεκινάει από το νόμο για να φτάσει στην εμπειρία.

Στόχος της αναζήτησης του Καντ είναι πώς πρέπει να οικοδομηθεί μια μεταφυσική για να διεκδικήσει τον τίτλο μιας επιστήμης. Γι' αυτό το λόγο οφείλει να χρησιμοποιήσει τα καθαρά ορθολογικά εργαλεία του **Wolff** και του **Leibniz**. Το ίδιο μέσο χρησιμοποιεί κι εδώ ο Καντ. Η καθολικότητα και αναγκαιότητα ιδίως, είναι αυτή που μας εξηγεί πώς πρέπει να είναι τα πράγματα ή γιατί

οφείλουν να είναι έτσι⁸⁴. Μια τέτοια γνώση αδυνατούμε να την πάρουμε από την εμπειρία. Αντίθετα η έρευνα για να βρούμε για ποιο λόγο είναι έτσι τα πράγματα, είναι αποτέλεσμα καθαρά του λόγου. Η εμπειρία είναι ασφαλώς η βάση και η πηγή της γνώσης μας ωστόσο είναι και η πηγή πολλών προβλημάτων. Δεν μας δίνει την απαραίτητη αντικειμενικότητα και βεβαιότητα που ζητάμε, την αναγκαία και καθολική αρχή.

Διάκριση περιεχομένου-μορφής

Ο Καντ πιστεύει ότι οφείλουμε τόσο στη γνωσιολογία όσο και στην ηθική πέραν του διαχωρισμού φαινόμενων και νοουμένων, να κάνουμε άλλη μια διάκριση ανάμεσα στο **περιεχόμενο** και τη **μορφή**. Στη μεν γνωσιολογία το περιεχόμενο είναι τα δεδομένα της εμπειρίας, ρευστά ευμετάβολα, πολλαπλά, εξ' ου και η δυσπιστία για την αντικειμενικότητά τους. Ενώ η μορφή είναι ο ανθρώπινος παράγοντας, ο ανθρώπινος λόγος ο οποίος ταξινομεί την εμπειρία σε κατηγορίες. Τούτη ασφαλώς είναι αντικειμενική και βέβαιη. Είναι ο λόγος και η λογική δραστηριότητα που θεμελιώνουν και ενοποιούν την πολλαπλότητα της εμπειρίας στη βάση των δικών μας ικανοτήτων. Στην ΚΚΛ το πρόβλημα έχει πάρει τη σωστή τροχιά του. Ενώ ως τώρα όλοι ζητούσαν το κοινό αντικειμενικό στοιχείο μέσα στην εμπειρία, τώρα ο Καντ το θέτει μέσα σε μας τους ίδιους. Είμαστε εμείς εκείνοι που τακτοποιούμε, και ενοποιούμε την εμπειρία, άρα σε μας πρέπει να βρούμε και να ερευνήσουμε τις διαδικασίες και τη δυνατότητα της επιστήμης της μεταφυσικής.

Στο χώρο της ηθικής η διάκριση μορφής και περιεχομένου συνεχίζεται. Από την αρχή του προλόγου (IV) των ΘΜΗ ο Καντ τονίζει

---

⁸⁴ Θεοδόσιος Πελεγρίνης «Καντ: πώς είναι δυνατές οι προστακτικές;» φιλοσοφία τόμος 7 (1977) σελ.468-491:

αυτή τη διάκριση «κάθε ορθολογική γνώση αφορά είτε το περιεχόμενο, αναφέρεται δηλαδή σε κάποιο αντικείμενο, είτε τη μορφή, ασχολείται δηλαδή μόνο με τη μορφή της νόησης και της λογικής και τους γενικούς κανόνες της σκέψης, χωρίς να διακρίνει τα αντικείμενα». Γι' αυτό το λόγο μας υπενθυμίζει αμέσως την αρχαιοελληνική διάκριση της φιλοσοφίας σε τρεις επιστήμες: *Φυσική, Ηθική, Λογική*. Μορφική είναι μονάχα η λογική. Ενώ αντίθετα υλικές επειδή ερευνούν τα αντικείμενα ή τους νόμους του είναι η φυσική και η ηθική: η μεν φυσική ερευνά τους νόμους της φύσης, η δε ηθική τους νόμους της ελευθερίας. Αυτές οι δυο τελευταίες έχουν ένα εμπειρικό και ένα καθαρό κομμάτι. Το καθαρό κομμάτι της ηθικής είναι η μεταφυσική των ηθών, ενώ της φυσικής η μεταφυσική της φύσης. Η συνένωση και των δυο αυτών «καθαρών» τμημάτων είναι το σύνολο της μεταφυσικής. Είναι λοιπόν πλέον αρκετά σαφές ότι η μεταφυσική και ιδίως η **μεταφυσική των ηθών**⁸⁵ αποποιείται την εμπειρία, δηλαδή την ψυχολογική και ανθρωπολογική ηθική, ως προς την παραγωγή και θεμελίωση των ηθικών αρχών. Αυτό το καθαρό κομμάτι της ηθικής είναι η μορφή στην οποία θα στηριχτούμε, ενώ πάλι τα εμπειρικά ανθρωπολογικά ήθη είναι τα περιεχόμενα. Το εμπειρικό λοιπό κομμάτι περιγράφει πώς γίνονται τα πράγματα, πώς οι άνθρωποι δρουν. Αντίθετα το καθαρό κομμάτι, η μεταφυσική των ηθών περιγράφει και εξηγεί, γιατί και πώς οφείλουν να δρουν οι άνθρωποι (απαντώντας στο καθαρά μεταφυσικό ερώτημα **Quid facti?**).

Έτσι οδηγούμαστε σε ένα δεύτερο επίπεδο, ακόμα βαθύτερο στην ηθική του Καντ, όσον αφορά την ηθική και το περιεχόμενο. Κάνοντας χρήση της καθολικότητας και της αναγκαιότητας ως κριτηρίων ηθικής δράσης, ο Καντ φτάνει στην ύπαρξη ενός **νόμου ο**

---

⁸⁵ Allen Wood "final form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's metaphysics of Morals" ed. Nelson Potter, Marc Timmons Vol. XXXVI Supplement, The southern journal of Philosophy (1997) p1-20:11

οποίος μας προστάζει να δρούμε ανάλογα⁸⁶. Η μορφή της καθολικότητας είναι μέρος του Λόγου. Είναι γεγονός ότι η διάνοια και ο Λόγος δε μπορεί να σκεφτεί οτιδήποτε καθοριστικό εάν οι παραστάσεις της δεν είναι μεταφυσικές και κυρίαρχες στον εμπειρικό κόσμο. Μια παράσταση που δεν είναι απλά ανεξάρτητη από κάθε αίσθημα αλλά και από κάθε περιεχόμενο και από κάθε εμπειρική συνθήκη, τότε είναι αναγκαία ορθολογική. Ο Λόγος είναι εκείνος που νομοθετεί και είναι η καθοριστική αρχή της βούλησης. Με αυτή τη μορφή ονομάζεται **καθαρός πρακτικός λόγος**. Και η βούληση βρίσκοντας την αρχή της και τον καθορισμό της μέσα στον καθαρό πρακτικό λόγο είναι αυστηρά «αυτόνομη»⁸⁷. Δύο εδώ προστακτικές υπάρχουν οι **υποθετικές** και οι **κατηγορικές**, «*αν τώρα η πράξη είναι καλή μόνο ως μέσο για κάτι άλλο, τότε η προστακτική είναι υποθετική. Αν όμως η πράξη είναι καθ' εαυτή καλή, είναι συνεπώς αναγκαίο αξίωμα μιας θέλησης η οποία αφ' εαυτής συμφωνεί με τη λογική, τότε η προστακτική είναι κατηγορική*»⁸⁸. Η υποθετική προστακτική, μας επιβάλλει να πράττουμε έχοντας κατά νου κάποια κίνητρα και κάποιους στόχους τους οποίους αναμένουμε να επιτύχουμε και η κατάκτησή τους θα μας φέρει ευτυχία⁸⁹. Πρόκειται ουσιαστικά για την προσταγή και για την επιδίωξη κάποιων στόχων που η επιτυχία τους οδηγεί σε άλλους στόχους συνήθως με τελικό αυτόν της ευτυχίας⁹⁰. Κάτι τέτοιο μολονότι ακούγεται λογικό και φυσιολογικό δε

---

⁸⁶ ενδιαφέρον θα είχε το γεγονός να μας ανέφερε ο Καντ (πράγμα που φυσικά δεν κάνει άμεσα) εάν ο Νόμος τούτος προηγείται του νου και του Λόγου κι αρα ότι τον ανακαλύπτουμε, ή εάν είναι δημιούργημα του καθαρού -πρακτικού ή θεωρητικού- Λόγου.

⁸⁷ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy* transl Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, The Athlone press, London 1984, p.28

⁸⁸ ΘΜΗ §40 σελ 61

⁸⁹ Θεοδόσιος Πελεγρίνης «Καντ:πώς είναι δυνατές οι προστακτικές»φιλοσοφία τόμος7 (1977) 468-491:468

⁹⁰ Ο Αριστοτέλης έθετε την αντικειμενικότητα της ευτυχίας όχι ως υποθετική αλλά ως κατηγορική προσταγή καθώς αναλύει στα Ηθ. Νικομαχεια (Βιβλίο Α, κεφ1 «περι του αγαθού ως γενικού πάντων σκοπού») όπου αναφέρει ότι σκοπός κάθε έλλογης και με φρόνηση ανθρώπινης ενέργειας είναι η ευδαιμονία την οποία επιθυμούμε για χάρη της

μπορεί να αποτελέσει το θεμέλιο αξίωμα που ψάχνουμε. Κι αυτό γιατί υπάρχει μια σχετικότητα και υποκειμενικότητα ως προς τι είναι ευτυχία και ως προς τι φέρνει την ευτυχία, και μάλιστα ώστε μπορούμε εύκολα να οδηγηθούμε σε έριδες για το ποια μέσα οδηγούν στην ευτυχία αλλά και στο ποια είναι αυτή η ευτυχία⁹¹. Η ευτυχία ανήκει καθαρά στην εμπειρία, και γι' αυτό θεωρείται και τόσο απροσδιόριστη έννοια⁹². Εάν η γνώση και η σοφία μας μπορούσαν να καταλήξουν στο τι είναι ευτυχία, τότε εύκολα θα μπορούσαμε να φανταστούμε και τα «ηθικά μέσα» για την επίτευξή της. Αυτό όμως είναι απολύτως αδύνατο να ισχύσει. Αν όμως αντίθετα αφήσουμε το λόγο να δραστηριοποιηθεί ελεύθερα, τότε θα καταλήξουμε σε μια κατηγορική προσταγή, η οποία προστάζει την υποταγή στο νόμο, ανεξάρτητα από κάθε συμφέρον, κίνητρο ή στόχο, μια και ο νόμος είναι ίδιος ηθικός και όχι κάτι έξω απ' αυτόν. Ο νόμος αυτός είναι καθαρά αποτέλεσμα της λογικής διαδικασίας ενός λόγου καθαρού και αποκαθαρμένου από καθετί εμπειρικό. Τούτος ο νόμος αποτελείται από μια μορφή, με την οποία εννοούμε την καθολικότητα και την αναγκαιότητα της προσταγής, και από ένα περιεχόμενο, στο οποίο ο ίδιος ο Καντ θέτει ένα σκοπό: τον άνθρωπο ως αυτοσκοπό⁹³. Κι αυτό τον σκοπό, την ανώτατη και απόλυτη αξία του ανθρώπου που δε συγκρίνεται με την αγοραστική τιμή κάθε άλλου αντικειμένου, ο Καντ την τοποθετεί στον πυρήνα της ηθικής του, παρουσιάζοντάς τον συγχρόνως και ως κατηγορική προσταγή. Αυτή η καθολικότητα και η αναγκαιότητα της μορφής του νόμου, τώρα γίνονται υποκειμενικές ως γνώμονας σε μια ηθική πράξη, έστω κι αν είναι ενάντια στις φυσικές μας ροπές. Ο ηθικός

ίδιας και όχι για χάρη κάποιου άλλου πράγματος. Επίσης πρβλ. τον ορισμό του τελικού σκοπού του Καντ στην ΚΚΔ §84/394

⁹¹ Ernst Cassirer *Καντ. Η ζωή και το έργο του*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Στ. Γερογιωργάκης, εκδ Ινδικτος Αθήνα 2001 σελ. 357

⁹² ΘΜΗ §46 σελ66

⁹³ ΘΜΗ §64 σελ.80

λοιπόν νόμος παράγεται, όχι από το εμπειρικό περιεχόμενο αλλά από την καθαρή μορφή της νόησης.

Επιμέρους πτυχές του προβλήματος

Τέλος αφού εξετάσαμε όλα τα κομμάτια που αποδεικνύουν ουσιαστικά την καντιανή ορθολογικότητα -κατά κάποιους- πρέπει να εξετάσουμε άλλη μια σοβαρή μορφή της κατηγορίας, τους **τελικούς στόχους και σκοπούς**. Για τον ορθολογισμό «ο καθορισμός ενός σκοπού, (ένα ον, ένα αγαθό, μια αξία) είναι κάτι εξωτερικό και ανώτερο και το οποίο εκλαμβάνουμε ως κανόνα της βούλησης. Ο σκοπός είναι μια καθοριστική αιτία της βούλησης. Έτσι λοιπόν, όσο η παράσταση αυτού του σκοπού είναι κάτι έξω από το λόγο και τη βούληση είναι αδιάφορο εάν προέρχεται από την εμπειρία και είναι κάτι αισθητό ή αν είναι κάτι καθαρά ορθολογικό. Σε κάθε περίπτωση αυτός ο σκοπός κινεί τη βούληση μόνο με τη σύνδεση της ικανοποίησης και της ευτυχίας που αποκομίζεται από την παράσταση του αντικειμένου αυτού. Έτσι για άλλη μια φορά ακόμα γίνεται φανερό το μικρό χάσμα ανάμεσα στον **εμπειρισμό** και τον **ορθολογισμό**⁹⁴. Πάνω σ' αυτή τη βάση που μόλις τώρα αναπτύξαμε έρχεται ο Καντ να προσθέσει άλλο ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, την προϋπόθεση της **ευτυχίας**⁹⁵. Για τους τελικούς σκοπούς εξαρχής ο Καντ αποδίδει μια βαρύτητα. Ενώ η θέληση είναι αυτή «που ωθεί τον άνθρωπο να πράξει σύμφωνα με την παράσταση κάποιων νόμων. Μια τέτοια ικανότητα μπορεί να συναντηθεί μόνο σε έλλογα όντα. Τώρα, αυτό που της χρησιμεύει ως αντικειμενικό θεμέλιο για τον αυτοκαθορισμό της είναι ο σκοπός, και αν αυτός δίνεται μόνο

---

⁹⁴ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, The Athlone press, London 1984, p.2

από τη λογική, πρέπει να ισχύει εξίσου για όλα τα έλλογα όντα»⁹⁶. Έτσι διακρίνονται οι σκοποί σε **υποκειμενικούς και αντικειμενικούς**. Οι πρώτοι είναι σχετικοί και εξαρτώνται από το περιεχόμενο και από το αποτέλεσμα της πράξης. Οι δεύτεροι αντίθετα «εάν υποτεθεί ότι υπάρχει κάτι του οποίου η ύπαρξη καθ' εαυτή έχει απόλυτη αξία, κάτι που ως αυτοσκοπός μπορεί να είναι το θεμέλιο ορισμένων νόμων, τότε αυτό και μόνο αυτό θα είναι το θεμέλιο μιας ενδεχόμενης κατηγορικής προσταγής, δηλαδή του ηθικού νόμου»⁹⁷.

Για την ανάλυση αυτή θα αναφερθώ στο άρθρο του Alan Gewirth **“Can any final ends be rational?”** που παρουσιάζει βασιζόμενος στον Καντ ότι υπάρχουν όντως κάποια αντικείμενα που μπορούν να θεωρηθούν σκοποί, και να έχουν τεθεί από τον ίδιο το λόγο. Προσπάθεια του Gewirth είναι να απαντήσει στο (σύγχρονο) εμπειρισμό που κηρύττει ότι όλοι οι απώτεροι στόχοι είναι αντικείμενο επιθυμίας, αισθήματος, όχι λόγου. Η ορθολογική απόδειξη ενός στόχου τον κάνει πιο αξιόπιστο και πιο επιθυμητό. Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Gewirth αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα, τη δύναμη και τη δεσμευτικότητα που μπορεί να έχει η καθολικότητα σε μια σύγκρουση καθηκόντων. Έτσι πιστεύει ότι στο δίλημμα αν πρέπει να βοηθήσω κάποιον που ζητά τη βοήθειά μου ή όχι, ενώ ο Καντ λέει ότι οφείλω να βοηθήσω γιατί ο άλλος είναι σκοπός μου, ο Gewirth δε βλέπει το λόγο να μην υποστηρίξει κάποιος το αντίθετο⁹⁸. Η **διαλεκτικά ενδεχόμενη μέθοδος** (“*dialectically contingent method*”) είναι εκείνη που δεν δεσμεύει την απάντησή μας

---

⁹⁵ ΘΜΗ §63 σελ.79

⁹⁶ ό.π. ΘΜΗ §79

⁹⁷ ό.π.ΘΜΗ §64 σελ.80

⁹⁸ στο ίδιο πρόβλημα αναφέρεται και ο Jonh Atwell, ο οποίος παρατηρεί πως οι δύο πρώτες μορφές της κατηγορικής προσταγής δεν συγκρούονται-δεν έρχονται σε αντίθεση, και πως συγκεκριμένα αν αρνηθώ να βοηθήσω μια γριούλα σίγουρα αυτή η βούλησή μου δε μπορεί να καθολικευθεί, αλλά ούτε πάλι να ισχυριστεί κανείς πως ενήργησα χρησιμοποιώντας την ως μέσο για ένα άλλο σκοπό. Βλ. Jonh E. Atwell “Are Kant’s first two moral principles equivalent?”, *Journal of the history of Philosophy* 7 (1969)σελ. 273-284:277

υποχρεωτικά στο ότι οφείλω να βοηθήσω, αλλά αφήνει μια χαλαρότητα επιλογής. Έτσι εδώ επιχειρεί να δώσει τη λογική βάση του ανθρώπου ως αυτοσκοπού. Η αδυναμία δεσμευτικότητας της καθολικότητας του Καντ σε κάθε δράστη⁹⁹ έρχεται να αντικατασταθεί από ένα λογικό επιχείρημα που ανάγει «την ευδαιμονία και την ελευθερία»¹⁰⁰ ως τα στοιχεία που μπορούν να θεωρηθούν ως πηγές της αξίας του προσώπου μας, δηλαδή ως अपαραβάτα δικαιώματα και συγχρόνως καθήκοντα απέναντι στους άλλους. Έτσι η υποκατάσταση του ατόμου ως αυτοσκοπού από ένα πιο λογικά ελέγξιμο στοιχείο, την περιφρούρηση της ευδαιμονίας και της ελευθερίας, είναι το θεμέλιο της ηθικότητας. Η ηθικότητα λοιπόν μπορεί να καταστεί υποχρεωτική για το δράστη μέσα από αυτή την λογική έκφραση που της προσδίδει πάντα ο Gewirth.

Για να θεμελιώσει λοιπόν ο Gewirth μια ρεαλιστική ηθική και να επαναθεμελιώσει αυτή του Καντ, προτείνει μια «**διαλεκτικά αναγκαία μέθοδο**» (dialectically necessary method)¹⁰¹, κατά την οποία δεν αφήνει την επιλογή των αναγνωστών ελεύθερη. Αντίθετα πιστεύει ότι υπάρχει ένα περιεχόμενο στις φορμαλιστικές αρχές που κάθε δράστης πρέπει να αποδέχεται και το οποίο θα τερματίσει τις συγκρούσεις των αρχών, μια υλική ανάγκη. Δεν είναι όμως ένα περιεχόμενο υλικό που μπορεί να αμφισβητηθεί (ο άνθρωπος) αλλά πρόκειται για ένα φορμαλιστικό –τυπικό χαρακτηριστικό της ίδιας μας της ικανότητας για πράξη: πρόκειται για «την ελευθερία και την ευδαιμονία». Αυτά τα δύο είναι τα αναγκαία για την πράξη χαρακτηριστικά. Πάνω σ' αυτή την ορθολογική θεμελίωση του περιεχομένου της ηθικής αρχής, στηρίζει το

---

⁹⁹ πρόβλημα αποτελεί η δέσμευση της βούλησης και της εγκυρότητας της καθολικότητας του γνώμονα ενός «κακόβουλου ανθρώπου» ή ενός ορθολογικού εγωιστή (rational egoist). Πρβλ Henry E. Allison "Kant's theory of freedom", Cambridge university press 1990, p.211

¹⁰⁰ Alan Gewirth "Can any final ends be rational?" ethics, vol 102 no1 (oct. 1991)p.75

¹⁰¹ Alan Gewirth "Can any final ends be rational?" ethics, vol 102 no1 (oct. 1991)p.74

ρεαλισμό και μ' αυτό τον τρόπο η ηθικότητα φαίνεται να αποκτά κατηγορικότητα και καθοριστικότητα που ο Gewirth έδειξε πως στερούταν. Η άρνηση αυτών των τυπικών χαρακτηριστικών οδηγεί σύμφωνα με την αρχή της αντίφασης στην κατάρριψη όλου του ηθικού οικοδομήματος. Έτσι οδηγούμαστε σε μια αναγκαία ορθολογική αποδοχή τόσο του περιεχομένου όσο και της φόρμας της ηθικής αρχής, της μορφής: «πράττε σύμφωνα με τα τυπικά δικαιώματα των αποδεκτών όσο και με τα δικά σου»¹⁰².

Θα συμφωνήσω κατ' αρχήν με τον Gewirth ότι ο Καντ ίσως κάνει ένα λογικό άλμα στη θεμελίωση του ανθρώπου ως αυτοσκοπού (υπό την έννοια που και ο ίδιος παραδέχεται στην ΚΚΔ ότι η ηθική του μπορεί να είναι ανθρωπομορφική και ανθρωποκεντρική ακριβώς εξαιτίας της φύσης μας) και ως ουσίας της ίδιας της ηθικότητας. Ωστόσο θεωρώ ότι την επαρκή θεμελίωση αυτής της θέσης του δε θα τη βρούμε στα ΘΜΗ που απλά θεμελιώνει τη θέση του ορθολογικά τόσο, όσο και στην ΚΚΔ ουσιαστικότερα.

Βλέπουμε συνεπώς ότι ο ηθικός νόμος δεν επιδιώκει κανένα άλλο στόχο παρά την πραγμάτωση του ίδιου του του εαυτού. Ο στόχος που έθεσε ως περιεχόμενο αυτού του νόμου είναι ο ίδιος ο άνθρωπος ως έλλογον αλλά και ως φαινόμενο. Ο λόγος είναι το μόνο «εμπειρικό στοιχείο» που συνενώνει ως συνδετικός κρίκος όλους τους ανθρώπους. Τούτο το λογικό είναι και ο στόχος, το περιεχόμενο του ηθικού νόμου. Το λογικό είναι αυτό στο οποίο μπορούμε να υποτάξουμε τα πάντα, αλλά που αυτό δε μπορεί να υποταχθεί σε τίποτα άλλο.

Ελευθερία και ορθολογικότητα.

---

¹⁰² Alan Gewirth "Can any final ends be rational?" ethics, vol 102 no1 (oct. 1991)p.77

Προϋπόθεση για την ηθική πράξη είναι η *ηθική ελευθερία* και η *αυτονομία* του ανθρώπου¹⁰³. Λέγοντας ο Καντ αυτονομία και ελευθερία δεν εννοεί τίποτε άλλο από παρά την τήρηση και την υπακοή μας στη μορφή του νόμου, καθώς συγχρόνως απαλλασσόμαστε από καθετί εμπειρικό και «εξωγενές» κατά την ταύτιση του γνώμονα μας με τον ηθικό νόμο¹⁰⁴. Η ελεύθερη βούληση είναι για τον Καντ η βούληση εκείνη που καθορίζεται πλήρως από το πρόσταγμα του νόμου, αλλά και αντίστροφα, και ο νόμος είναι εκείνος ο οποίος καθορίζει την ελεύθερη βούληση. Ο **Deleuze** προσθέτει πως πέραν όμως από το ότι αυτή η κυκλικότητα αποτελεί ένα πρόβλημα, αφήνεται να εννοηθεί ότι καθαρός λόγος και ελευθερία αποτελούν μια έννοια και μια ενότητα. Οφείλουμε όμως πάλι να παραδεχτούμε ότι μόνο μέσω του νόμου είμαστε πραγματικά ελεύθεροι, αλλά και ότι έχουμε τη δύναμη και τη δυνατότητα κυρίως να νομοθετούμε και να πράττουμε ηθικά όντας μόνο ελεύθεροι¹⁰⁵. Έτσι λοιπόν για αρχή ο Καντ δίνει μια αρνητική έννοια της ελευθερίας. Η απαλλαγή της βούλησής μας από εξωτερικούς παράγοντες που μπορούν να την επηρεάσουν είναι αναμφισβήτητα σημαντική¹⁰⁶. Συγχρόνως όμως προκύπτει μια έννοια της ελευθερίας θετική και πολλαπλά ουσιαστική. Αλλά τι άλλο μπορεί να είναι η ελευθερία της θέλησης παρά αυτονομία, δηλαδή ιδιότητα της θέλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της¹⁰⁷; Με άλλα λόγια ο αυτοκαθορισμός και η αυτοδέσμευση της βούλησης μπορεί μονάχα να θεωρηθεί συγχρόνως ως αρνητική και θετική ελευθερία. Η ελευθερία είναι μια *a priori* καθαρά έννοια που όχι απλά

---

¹⁰³ T.E. Wilkerson *Kant's critique of pure reason. A commentary for students*, clarendon press Oxford 1976, σελ.192-193

¹⁰⁴ Henry E. Allison *Kant's theory of freedom*, Cambridge university press 1990 p.86-87

¹⁰⁵ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, The Athlone press, London 1984, p29

¹⁰⁶ T.E. Wilkerson *Kant's critique of pure reason. A commentary for students*, clarendon press Oxford 1976, σελ.193

¹⁰⁷ ΚΚΑ Β830

μας αποδεσμεύει από τη φυσική αναγκαιότητα, αλλά συγχρόνως μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την a priori συμμετοχή μας σε ένα ανώτερο κόσμο.

Το σημείο ετούτο είναι απόλυτα σημαντικό για την ηθική θεωρία του Καντ. Η αποδοχή της a priori ελευθερίας του ανθρώπου φαίνεται να είναι αξίωμα στην καντιανή ηθική. Στην έννοια της ελευθερίας και της αυτονομίας από τη φυσική αναγκαιότητα θεμελιώνεται ολόκληρη η θεωρία. Ήδη ο Καντ από την ΚΚΛ είχε εξετάσει την αντινομία τούτη που βρίσκεται μέσα στη φύση του ανθρώπου. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος υπόκειται στις χωροχρονικές συνιστώσες αλλά και στις υπόλοιπες κατηγορίες ως εμπειρικό-αισθητό ον δε μπορεί να είναι ελεύθερος. Η λύση στην αντινομία βασίστηκε στην κλασσική διάσταση φαινομένου και νοουμένου κόσμου. Ο άνθρωπος ασφαλώς και ως **αισθητό –φυσικό ον** ανήκει και υπόκειται στη φύση και τους νόμους της. Από την άλλη ωστόσο πλευρά, υπάρχει μια άλλη ανώτερη διάσταση στην ανθρώπινη φύση, ο άνθρωπος ως **νοούμενο**. Με το λόγο του ο άνθρωπος ανήκει σε μια ανώτερη τάξη, σ' αυτή των έλλογων όντων, και που χάρει σ' αυτόν έχει τη δύναμη να νοεί και να συνειδητοποιεί τούτη τη νοούμενη φύση του και τη συμμετοχή του σ' αυτή την τάξη. Έτσι λοιπόν ο άνθρωπος ανήκει σε δύο κόσμους, τον εμπειρικό-αισθητό, τον ετερόνομο, και στο νοητό, τον αυτόνομο κι ελεύθερο κόσμο¹⁰⁸.

Η έννοια λοιπόν της ελευθερίας είναι μια καθαρά a priori έννοια που παρήγαγε ο Καντ. Ωστόσο τώρα δημιουργείται άλλο ένα πρόβλημα ακόμα πιο σημαντικό που καλείται να λύσει, η παραγωγή και η δικαιολόγηση της ελευθερίας, αυτής της τόσο σημαντικής έννοιας. Ο ίδιος ο Καντ αισθάνεται ότι πέφτει σε ένα *φαύλο κύκλο*, καθώς για την

---

¹⁰⁸ Henry E. Allison *Kant's theory of freedom*, Cambridge university press 1990 p.41

ορθολογική θεμελίωση της ελευθερίας στηρίζεται στην ηθικότητα, αλλά και για τη θεμελίωση της ηθικότητας πάλι στηρίζεται στην ελευθερία. Αυτή η ορθολογική θεμελίωση φαίνεται να φτάνει στα όρια των δυνατοτήτων του λόγου: «γιατί η ελευθερία και η αυτοδημιούργητη νομοθεσία της θέλησής μας είναι και οι δυο αυτονομία, συνεπώς εναλλακτικές έννοιες, γι' αυτό και δε μπορεί η μια τους να χρησιμοποιηθεί για να εξηγήσει την άλλη»¹⁰⁹. Η άρση της φαινομενικής τούτης αντίθεσης γίνεται ξανά με την αποδοχή ενός νοητού κόσμου. Μέσα σ' αυτόν τον ορθολογικά δομημένο νοητό κόσμο ο ηθικός νόμος αποτελεί το θεμέλιο γνώσης της ελευθερίας ενώ η ελευθερία αποτελεί το θεμέλιο της ύπαρξης του νόμου και της ηθικής.

Η υπεράσπιση της αθωότητας.

Βλέπουμε λοιπόν πόσο καλά δομημένα και ορθολογικά χτίζει ο Καντ τη θεωρία του, ιδρύοντας ουσιαστικά έννοιες καθαρά λογικές χωρίς την οποιαδήποτε επιρροή της εμπειρίας. Όλη η οικοδόμηση της ηθικής είναι αυστηρά ορθολογική. Είναι η θεμελίωση και η δέσμευση μιας αγαθής βούληση ανεξάρτητης από καθετί εγωιστικό και εμπειρικό κίνητρο που θα νόθευε την καθαρότητα και την ορθολογική δόμησή της. Ο κύριος στόχος του Καντ δεν ήταν να δια φωτίσει το λαό με **νέες θεωρίες**, αλλά αντίθετα ήθελε να στηρίξει το **κοινό λαϊκό ηθικό αίσθημα**. «Ηθικό κοινό αίσθημα είναι μια συμφωνία της νόησης με το Λόγο, κάτω από τη νομοθεσία του ίδιου του Λόγου»¹¹⁰. Συνεχώς μας υπενθυμίζει αυτό το ρόλο της φιλοσοφίας του, ότι δηλαδή **δεν είναι καινοτόμος και νεοτεριστικός** αλλά μάλλον **διαφωτιστικός**. Ο ηθικός νόμος δεν έχει ανάγκη καμία φιλοσοφική θεωρία ώστε να

---

¹⁰⁹ ΘΜΗ §102 σελ 110

¹¹⁰ ΚΠΛ θεώρημα IV σχόλιο 2.

επιβεβαιώσει την ορθότητα του λαϊκού ηθικού αισθήματος προκειμένου να πραγματοποιηθεί. Και ενώ υπάρχει πάντα ο φόβος να θεωρηθεί αυτό το κοινό ηθικό αίσθημα ως εμπειρικό, (δεδομένης της ύπαρξής του εσωτερικά σε κάθε άνθρωπο δεν θα πρέπει να το εξισώσουμε με τα υπόλοιπα παθολογικά αισθήματα και να το θεωρήσουμε καθώς παρατηρεί ο **Deleuze** ως *διαίσθηση, και έωλο*¹¹¹. Επιδιώξή του, αντίθετα, ήταν να διαφωτίσει το λαό αυτό που ήδη ήξερε και ένιωθε και να υπερασπιστεί, κατά την άποψή μου, μια έννοια μάλλον παρεξηγημένη, αυτή της **αθωότητας**.

Είναι σαφές το ορθολογικό στοιχείο μέσα στο έργο του Καντ, τόσο στα ΘΜΗ όσο και στην ΚΠΛ. Αυτό όμως που δεν είναι σαφές είναι πως όποιος κάνει ορθή χρήση του λόγου του δεν είναι απαραίτητα ορθολογιστής. Η θέσπιση μιας απόλυτα αγαθής βούλησης ή ακόμα κι αυτής της υπεράσπισης της αθωότητας από τη φθορά είναι υποχρέωση του λόγου. Σίγουρα όμως αυτός που ξέρει τι ζητά από το λόγο και τις δυνάμεις του, δεν είναι ορθολογιστής. *Πιστεύω πως όλη τούτη η προσπάθεια γίνεται για να προστατευθεί η έννοια της αγαθής βούλησης, που είναι η άλλη όψη της αθωότητας, κι από την οποία λίγο απέχω από να τις ταυτίσω.* Παρόλα αυτά (κι όπως θα υποστηρίξω παρακάτω) έχω το αίσθημα ότι αυτή ήταν όλη η προσπάθεια του Καντ, να ορθώσει δηλαδή ένα λογικό κριτήριο για την αξιολόγηση της βούλησης ως αθώας. Επειδή είναι δύσκολο στον καθένα ακόμα και στον ίδιο να κρίνει εάν τα κριτήριά του είναι αθώα από καθετί εγωιστικό και φαινομενικό, ο Καντ ψάχνει να βρει ένα λογικό κριτήριο για να διαχωρίσει το ηθικό από το ανήθικο, το αθώο από το εγωιστικό. Κι εδώ οφείλω να ξεκαθαρίσω πως ο Καντ δεν έχει κανένα πρόβλημα καν με την

---

¹¹¹ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, The Athlone press, London 1984, p.35

επιδίωξη της ατομικής ευδαιμονίας, αλλά θεωρεί πως αυτό δεν είναι η ηθικότητα¹¹². Τότε τι είναι ηθικό για τον Καντ; Γιατί δε θεωρεί τον εγωισμό ηθικό; Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα είναι πως η φύση μας, έχει προνοήσει γι' αυτή την επιδίωξή μας αλλά και συγχρόνως μας έχει προορίσει για κάτι ανώτερο προικίζοντάς μας με ένα πνεύμα αλληλεγγύης και αδελφοσύνης προς το συνάνθρωπο μας. Η απάντηση όμως στο πρώτο ερώτημα είναι που μας ενδιαφέρει. Η επιδίωξη της ατομική ευτυχίας είναι κάτι το ρευστό και το ασαφές όπως είδαμε. Τώρα έρχεται να δώσει την θετική έννοια της ηθικότητας, ως προάσπισης της αγαθής βούλησης και της αθωότητας, ως αποκλειστικών μέσων για την ατομική και συλλογική πρόοδο.

«Η αθωότητα είναι λαμπρό πράγμα, το κακό όμως είναι ότι δεν διατηρείται και εύκολα διαφθείρεται. Γι' αυτό η σοφία [...] χρειάζεται πάντα την επιστήμη όχι για να μάθει απ' αυτή, αλλά για να επιδρά στους ανθρώπους και να στερεώνει μονιμότερα τα αξιώματά της»¹¹³. Εκεί λοιπόν που ο θεωρητικός λόγος αδυνατεί να προσφέρει γνώση ο πρακτικός λόγος ξεκινά τη δράση του. Η αξία του πρακτικού λόγου ξεπερνά το θεωρητικό, καθώς μας έδειξαν οι αρχές του, και είναι ικανός να μας βεβαιώσει για περισσότερα από την επιστήμη. Αντιστέκεται σε κάθε παρόρμηση και ροπή του φαινομενικού –υλικού ανθρώπου για να υψώσει τον ηθικό νοούμενο. Ο άνθρωπος έχει ασφαλώς την ανάγκη ενός λόγου που να περιφρουρήσει την αξία της αθωότητας. Γι' αυτό το λόγο σωστά και ο Καντ θέτει μια αυστηρότητα στην ηθική κρίση κάνοντάς την **απόλυτη, άκαμπτη και αυστηρή-γεγονός που στράφηκε στον ίδιο ως κατηγορία**. Σωστά έθεσε τη ηθική

---

¹¹² Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία αλλά για την πράξη δεν ισχύει.» στα «δοκίμια»εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα 1971, σελ. 115-116

¹¹³ ΘΜΗ §22 σελ48

πάνω σε αυστηρό λόγο μια και η οποιαδήποτε παρατυπία του θα γκρεμιζόταν από τις ερινύες και τις τύψεις που αισθητικά θα βίωνε το άτομο, οδηγώντας τον απλό άνθρωπο στην αμφιβολία για την πρακτική αξία της θεωρίας του¹¹⁴. Η ηθική κρίση πρέπει να είναι απόλυτη και αυστηρή αν θέλει να είναι καθολική και αναγκαία, γιατί αλλιώς θα πέσει στο σχετικισμό και στην περιπτώσιολογία¹¹⁵. Είναι σαφή και διακριτά τα όρια της ηθικής από την ανηθικότητα και αυτά ψάχνει ο Καντ. Γι' αυτό δε συμφωνώ με την άποψη «Η αυστηρότητα της καντιανής αυτής ηθικής δεν εδράζεται στην κατηγορηματική άρνηση να θεωρήσει την ευτυχία ως το θεμέλιο ή τον ηθικό νόμο, αλλά στην ιδέα ότι μπορεί να γίνει λόγος για ηθικότητα μόνο όταν αυτή είναι τέλεια, ιδανικό ανέφικτο για την ανθρώπινη κατάσταση»¹¹⁶.

Η αθωότητα και η αγαθή βούληση βρίσκονται ήδη μέσα στον άνθρωπο. Αυτό είναι ξεκάθαρο για τον Καντ, και εδρεύουν στο λόγο μας. Συγχρόνως όμως μέσα μας εδρεύει ένα κακό ένα ριζικό κακό που οφείλουμε να πολεμήσουμε προκειμένου να κρατήσουμε αγνή και αθώα τη βούλησή μας. Η ανάπτυξη της «κακής προδιάθεσης» του ανθρώπου στη θρησκεία, έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα για την έννοια της αθωότητας. Πρόκειται για ένα αιώνιο πόλεμο έως εσχάτων μεταξύ καλού-κακού μέσα στον άνθρωπο. Και είναι ο λόγος αυτός που θα τα διαχωρίσει επακριβώς και που θα θεσπίσει την αθωότητα και την αγαθή βούληση.

---

¹¹⁴ πιστεύω ότι ο Καντ δείχνει να λαμβάνει υπόψη τούτη εμπειρική ανταπόκριση της θεωρίας του, όπως έκανε και με την επιδίωξη της ευτυχίας

¹¹⁵ στο σημείο αυτό νιώθω την ανάγκη να τονίσω πως δεν πρέπει να βλέπουμε τη θεωρία του Καντ αποκλειστικά ως απάντηση στο σκεπτικισμό του HUME και στις απειλές του καιρού του, αλλά χάρη στην αυστηρότητα των ηθικών κριτηρίων του ως διαχρονική και αυτόνομη όπως και ο ίδιος διεκδικούσε.

¹¹⁶ *Encyclopedie de la pleiade. Ιστορία της φιλοσοφίας. Η καντιανή επανάσταση*, μεταφρ. Κ.Κατσιμάνη ΜΙΕΤ Αθήνα 2003 σελ 72

Η **E. Wolgast** σε ένα άρθρο της για την **αθωότητα**¹¹⁷ συμφωνεί με την κοινή θέση του Καντ ότι εύκολα χάνεται και διαφθείρεται. Ο αθώος δεν έχει μια ποικιλία από αρνητικά αισθήματα, όπως ζήλια, φθόνος, περηφάνια κακία, αλλά προπάντων αδυνατεί να βλάψει σκόπιμα. Η αθωότητα προϋποθέτει ωστόσο ο άνθρωπος να μην έχει έρθει σε σχέση με κίνητρα που ωθούν σε ανήθικες πράξεις¹¹⁸. Και γι' αυτό το λόγο τη βρίσκουμε στα παιδιά επειδή δεν έχουν τη δυνατότητα να εμπλακούν ακόμα ενεργά με τον κόσμο και να νοθεύσουν τα κριτήριά τους.¹¹⁹ Ο αθώος δρα και κινείται χωρίς φόβο σε ένα εμπειρικό κόσμο γεμάτο παγίδες τις οποίες αγνοεί. Γενικότερα πιστεύω πως η περιγραφή του αθώου που κάνει, είναι ενός ατόμου το οποίο είναι «ηθικά ευνοημένο». Δε θα συμφωνήσω όμως μαζί της μια και πιστεύω πως στο δίλημμα να πράξει ή όχι ηθικά, μολονότι ξέρει και βιώνει όλους τους πειρασμούς της παραβίασης του νόμου, ωστόσο έχει τόσο αγνό και καθαρό κριτήριο ώστε αδυνατεί να δει τον ανταγωνισμό μεταξύ τους. Ο αθώος έχει επίγνωση, ξέρει τόσο το καλό όσο και το κακό, όσο και το λόγο που επιδιώκει στις πράξεις του το ηθικό. Μ' αυτή την έννοια δε θα συμφωνήσω στη βασική της θέση περί ηθικότητας και αθωότητας «...πιστεύω ότι η ηθική κατανόηση απαιτεί να πράξει κανείς λανθασμένα και να βιώσει ενοχές, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να πράξει λάθος»¹²⁰. Θεωρώ επικίνδυνη-γεγονός που αναγνωρίζει και η ίδια- την άποψη ότι κάποιος πρέπει να πράξει εσφαλμένα ώστε μετά να αποφύγει την ίδια ή

---

¹¹⁷ Elisabeth Wolgast "innocence", "Philosophy" vol.68 1993

¹¹⁸ Elisabeth Wolgast "innocence", "Philosophy" vol.68 p.299

¹¹⁹ την άποψη αυτή φαίνεται να συμεριζεται και η ο'neill, πως τα παιδιά αποτελούν για μας ένα καθρέφτιμα προς τον ηθικό ουρανό. Όντας όμως ανυπεράσπιστα και θύματα ενός πολύ σκληρότερου απ'αυτό που φαντάζονται κόσμου,, οφείλουμε να τα υπερασπιστούμε. Η αναγνώριση κάποιων δικαιωμάτων τους και υποχρεώσεών τουςπαρόλα αυτά δε μας προσφέρει πλήρη εικόνα της παιδικής ηθικότητας και αγνότητας τους όταν στηριχτούμε αποκλειστικά σ' αυτά. Onora O' Neill "constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy" Cambridge university press 1989 p.204

¹²⁰ Elisabeth Wolgast "innocence", "Philosophy" vol.68 p.305

παρόμοια πράξη¹²¹. Η ορθολογική θεωρία και θεμελίωση της αθωότητας από τον Καντ φαίνεται ξανά επίκαιρη όσο ποτέ μπροστά στο φάντασμα της περιπτώσιολογίας¹²². Ο ηθικός νόμος, οι κατηγορικές προσταγές αυτή ακριβώς τη λειτουργία έχουν να μας οδηγήσουν στην ανάκτηση και στην επιδίωξη του «χαμένου παραδείσου» που λέγεται αθωότητα.

Η μάχη με το κακό.

Πέραν όμως αυτής της αθωότητας, καθώς είπαμε, υπάρχει και το αντίπαλο δέος, ένα **ριζικό κακό**. Ο Καντ στο έργο για τη «θρησκεία» του, επαναδιατυπώνει το δυϊστικό μοντέλο της φύσης και της ηθικότητας, αναζητώντας τις αρχές της αποκλειστικά στον πρακτικό λόγο. Το a priori ηθικό θεμέλιο κι εδώ βασίζεται στα ορθολογικά κριτήρια της καθολικότητας και της αναγκαιότητας. Μόνο πάνω σ' αυτά θα χτιστεί μια «ηθική θεολογία». Για τον Καντ ο νόμος είναι ο Θεός, και ο Θεός ο νόμος. Η υποταγή στο νόμο σημαίνει υποταγή στο θεό. Η κατηγορική προσταγή είναι ο λόγος της εντολής του θεού.

Μέσα στον άνθρωπο ο Καντ βρίσκει μια ελπίδα διαρκούς προόδου, που την τελική και ολοκληρωμένη μορφή της θα πάρει στην τελολογία της ΚΚΔ. Παρά τη μάχη που διεξάγεται μέσα του (το ηθικό στοιχείο πολεμά με το κακό), ο Καντ προϋποθέτει το αγαθό από το κακό. Το κακό στον άνθρωπο είναι η υλική του υπόσταση, ο φαινομενικός κόσμος. Αυτός ο κόσμος δεν είναι η πρωταρχική και η ουσιώδης φύση του ανθρώπου. Αν συνέβαινε αυτό, τότε όλες οι παθολογικές ορμές και ροπές του ανθρώπου θα θεωρούνταν ως εγγενείς και αναπόφευκτες και επιπλέον ανυπότακτες. Άρα δε θα μπορούσαμε να μιλάμε, όχι απλά για προσπάθεια υπόταξης των εγωιστικών ροπών, κινήτρων στο νόμο, αλλά

---

¹²¹ Elisabeth Wolgast "innocence", "Philosophy" vol.68 p.302

ούτε καν για ευθύνες ηθικές, δηλαδή για την ίδια την ηθικότητα. Όμως ο Καντ ανατρέπει το σκηνικό αυτό με τον ορθό λόγο του, και με τη θεμελίωση που κάνει. Καθήκον του ανθρώπου είναι να υποτάξει τον αισθητό εαυτό του στο νοητό, και στο νόμο που ο ίδιος έχει θέσει στον εαυτό του. Η πρωταρχικότητα της νοητής τούτης φύσης έναντι της αισθητής ενισχύει τον ορθολογισμό στον Καντ. Για να μπορέσει όμως ο άνθρωπος να νικήσει ένα κομμάτι του εαυτού του χρειάζεται μια βοήθεια για να ενισχυθούν οι ηθικές κλίσεις, χρειάζεται πίστη σε μια θεϊκή δύναμη, η οποία επιβάλλει στον άνθρωπο τον ηθικό νόμο ως εντολή της, αλλά παράλληλα του παρέχει τη βοήθεια της λυτρωτικής αγάπης κατά την τήρηση του ηθικού νόμου. Στη «θρησκεία» ο Καντ επιχειρεί να ορθώσει στη θέση μιας λαϊκής πίστης μια «καθαρά ηθική θρησκεία»¹²³, θεσμισμένη αποκλειστικά στα προστάγματα του πρακτικού λόγου. Όλη αυτή η προσπάθεια έχει ασφαλώς τις ρίζες της στο παρελθόν και στο οικογενειακό περιβάλλον του Καντ, που χαρακτηρίζονται από τη βαθιά πίστη στο θεό. Έτσι για να ερμηνεύσουμε πλήρως τον ορθολογισμό του Καντ οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψη μας κι αυτή τη διάσταση.

Κατάρριψη της κριτικής.

Σύντομα ο Καντ (ύστερα από το 1760) την αρχική του προσπάθεια να θέσει όλη τη μεταφυσική σε απόλυτο ορθολογικό θεμέλιο δεν κατέστη εφικτό. Είναι μάλιστα από την Α' κριτική που διαχώρισε τα όρια της γνωσιοθεωρίας του από το απόλυτο και αδιάγνωστο από εμάς καθ' εαυτό στοιχείο της γνώσης. Έτσι θέσπισε τη γνώση μέσα στην εμπειρία, «τα όρια της εμπειρίας είναι τα όρια της γνώσης». Αυτό είναι

---

¹²² ιδιαίτερα στις μέρες μας καθώς οι σύγχρονες ανακαλύψεις της βιοτεχνολογίας μοιάζουν με νέους κόσμους που πρέπει να κατακτήσει και η ηθική

¹²³ Immanuel Kant *Η Θρησκεία*, μεταφρ. Στ. Φερεντίνου, εκδ.Γκοβόστη, Αθήνα [χ.χ.] σελ.63

το σημείο όπου ο ίδιος ο Καντ ξεκίνησε με την ΚΚΛ την *άρνηση της κατηγορίας ότι είναι δογματικός ορθολογιστής*.

Ίσως σε μερικά από τα σημεία που αναφέραμε και πριν να έγινε μια υπονόηση της θέσης τούτης και να βρήκαμε κάποια επιχειρήματα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν προς την υπεράσπισή της. Πέραν όλων τούτων θα ξεκινήσουμε να θεμελιώσουμε την άποψη αυτή παίρνοντας ως αφετηρία τον **Paton** που από τις πρώτες σελίδες κιάλας το έργου του, εκφράζει τη στάση του κατά της άποψης που θέλει τον Καντ ως υπέρμαχο του Ρασιοναλισμού: «η μεγάλη του συνεισφορά ήταν να αποκοπεί από τον μονόπλευρο ορθολογισμό και να αποδώσει δικαιοσύνη στο εμπειρικό στοιχείο της ανθρώπινης γνώσης. Από την άλλη μεριά επίσης πάλεψε σκληρά να απαντήσει στο μονόπλευρο εμπειρισμό του **Hume** παρόλο τον μεγάλο του θαυμασμό γι' αυτό τον φιλόσοφο»¹²⁴. Η διάκριση στους δύο κόσμους τον εμπειρικό και το νοούμενο αποσκοπεί ακριβώς στο να δώσει λύση σ' αυτό το πρόβλημα. Πιστεύω και συμφωνώ με τον **Paton** πως δεν είχε πρόθεση να υπερασπιστεί ο Καντ τον ορθολογισμό, ούτε στη γνωσιολογία ούτε στην ηθική του. Παρ' ότι συναντούμε κατά κόρον την ορθολογική δομή και τη θεμελίωση του εμπειρικού κόσμου πάνω στην ορθή χρήση του λόγου, δεν κάνει τούτο αυτόματα τον Καντ ορθολογιστή. Στόχος του Καντ όπως είπα και αλλού δεν ήταν η απάρνηση της εμπειρίας ως μέσου προσπόρισης δεδομένων αλλά επιπλέον ήταν μια προσπάθεια να σώσει την εμπειρία. Αυτή η προσπάθεια έρχεται σε άμεση αντίθεση με την άλλη προσπάθεια που κάνει να απαντήσει στο σκεπτικισμό του **Hume**. Δεν ήθελε τη μεταφυσική- τη βασίλισσα όλων των επιστημών- άλλο να

---

¹²⁴ H.J. Paton *The categorical imperative. A study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p. 29-30

δέχεται τα χτυπήματα των αντιπάλων της. Γι' αυτό το λόγο βάλθηκε να την αποκαταστήσει στη θέση που της αξίζει.

Έχω την αίσθηση πως όταν ο Καντ δήλωνε στα προλεγόμενα «η υπόδειξη του D. Hume υπήρξε ακριβώς εκείνο που **προτοδιέκοψε το δογματικό μου ύπνο** κι έδωσε στις έρευνές μου μέσα στο πεδίο της θεωρητικής φιλοσοφίας εντελώς άλλη κατεύθυνση»¹²⁵, δεν είχε αποκλειστικά αναφορά στη θεωρητική αλλά και στην πρακτική φιλοσοφία. Έτσι όταν λέει «δογματικό» δεν εννοεί αποκλειστικά τον ορθολογισμό αλλά και τον εμπειρισμό. Κάθε προσπάθεια να υποστηριχτεί αποκλειστικά μια από τις δυο θέσεις οδηγεί σε μια απόλυτη και αδιάλλακτη θέση την οποία ο κοινός νους απορρίπτει. Νομίζω πως το να υποστηρίξει κανείς τον εμπειρισμό αποκλειστικά θέτει πολλά προβλήματα: ο απόλυτος εμπειρισμός οδηγεί αναπόφευκτα στον σκεπτικισμό. Αντίθετα από την άλλη, ο απόλυτος ορθολογισμός αδυνατεί με τις ταυτολογίες και την πρόσληψη αισθητηριακών δεδομένων να προοδεύσει σε νέες γνώσεις, να ερμηνεύσει τη φύση και να τη δει ως ολότητα¹²⁶. Δυστυχώς τα όρια του λόγου μας εμποδίζουν να φτάσουμε σε βαθύτατα λογικά θεμέλια υπέρ της μιας ή της άλλης θέσης. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο χρειάζεται βάσει των δικών μας λογικών ικανοτήτων να ρυθμίσουμε και να περιορίσουμε τη γνώση μας.

Ο Λόγος ως εμπειρικό φαινόμενο.

Στην Α κριτική ο Καντ γεφυρώνει τα δυο αντίπαλα ρεύματα, όπου κατά την περίφημη φράση του **A. Schwegler**: «επανάγαγεν εις εν ρείθρον και τους δυο βραχίονας του ποταμού, οι οποίοι χωρισθέντες υπ'

---

¹²⁵ Immanuel Kant *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Γ.Τζαβάρα, εκδ Δωδώνη, Αθήνα Γιάννινα 1982 σελ.27

¹²⁶ Onora O' Neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989 p.61-62

αλλήλων επρόκειτο να απολεσθούν εις την άμμον»¹²⁷. Η θέση του παρέχει ένα αρνητικό ορισμό της γνώσης καθώς την περιορίζει στα όρια της εμπειρίας. Συγχρόνως όμως πάνω σ' αυτή την εμπειρία θα έρθει να θεμελιώσει με την ορθή χρήση και παραγωγή του λόγου ένα άλλο επίπεδο «γνώσης» και «επιστήμης» θετικό, αυτό της μεταφυσικής¹²⁸. Πάνω σ' αυτό το επίπεδο ο Καντ θεμελιώνει την ηθική του. Δε μπορεί κανείς να θεωρήσει τη Β κριτική αποκομμένη από την Α κριτική. Τα θεμέλια της εμπειρίας που τέθηκαν σ' αυτή χρησιμεύουν αντίστροφα τώρα –θετικά- για τον ορισμό της ηθικής και των νόμων της ζωής του ανθρώπου. Δεν είναι λοιπόν παράλογο όπως παρατηρεί και ο **Cassirer**¹²⁹ που συναντά κανείς τα θεμέλια της ηθικής ήδη από το δεύτερο μέρος της ΚΚΛ (B 823-847). Ο Καντ θέτει λογικά θεμέλια στην ηθική κι έτσι την κάνει ελέγξιμη και επιστημονική κατά κάποιο τρόπο. Αυτό ξαναλέω δε σημαίνει πως θέτοντας λογικά θεμέλια είναι δογματικός ορθολογιστής. Προφανώς ο Καντ δε μπορούσε να θέσει τα θεμέλια της ηθικής μέσα στην ψυχολογική ηθική ή στην λαϊκή ηθική, λόγω της ποικιλίας της έννοιας της ευτυχίας και των μέσων προς επιτυχία της.

Ο Καντ αφού περιόρισε και χαλιναγώγησε τη δύναμη του λόγου με αποτέλεσμα να καθαρθεί μια γνώση σε μια απόλυτα λογικά θεμελιωμένη και βέβαιη, από καθετί εμπειρικό, βρήκε τη κοινή δομή

---

¹²⁷ A.N. Ζούμπος «Οι νεοκαντιανοί, «το πράγμα αυτό καθ' εαυτό» του Καντ και η θεωρία της εννοιοκρατίας», Φιλοσοφία τόμος 19-20 1989-1990 σελ 407

¹²⁸ ΚΚΛ «είναι ταπεινωτικό για τον ανθρώπινο λόγο [το] ότι στην καθαρή χρήση του δεν κατορθώνει τίποτε και ότι έχει μάλιστα εισέτι ανάγκη μιας πειθαρχίας για να δαμάζει τις παρεκτροπές του και να αποσοβεί [αποτρέπει] τις φρεναπάτες, που προέρχονται από κει [...] η μεγαλύτερη και μοναδική ίσως ωφέλεια κάθε φιλοσοφίας του καθαρού λόγου είναι άερα σαφώς μόνον αρνητική εφόσον αυτή δεν χρησιμεύει ως όργανο προς διεύρυνση, αλλά ως πειθαρχία προς οριοθέτηση και αντί να αποκαλύπτει την αλήθεια, έχει συνηλό αξίωμα να αποσοβεί πλάνες. Εν τω μεταξύ πρέπει ωστόσο να υπάρχει κάπου μια πηγή θετικών γνώσεων... καθ' α εικάζεται, πάνω στο μοναδικό δρόμο, που του απολείπεται ακόμη, αυτός δηλαδή της πρακτικής χρήσεως, θα είναι να ελπίζεται γι' αυτόν καλύτερη τύχη. (B823-824)

¹²⁹ Ernst Cassirer *Καντ. Η ζωή και το έργο του*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Στ. Γερογιωργάκης, εκδ Ινδικτος Αθήνα 2001 σελ345

όλων των ανθρώπων, αυτό που τους συνενώνει • τον Λόγο. Πάνω σ' αυτή την καθαρή μορφή του ανθρώπου, δηλαδή σε ένα νοούμενο άνθρωπο, ένα άνθρωπο ιδέα κατά τον Πλάτωνα, κρίνω ότι θέτει τα θεμέλια της ηθικής. Ο ηθικός νόμος δε στέκεται στα εμπειρικά στοιχεία που μας διαχωρίζουν, αλλά στα κοινά που μας ενώνουν, στο λόγο και μόνο. Έτσι λοιπόν δεν πρέπει να δούμε το λόγο εσωτερικά μόνο, αλλά και εξωτερικά σε σχέση με το υπόλοιπο σύστημα της φύσης¹³⁰. Κατ' αυτή την άποψη λοιπόν η ηθική είναι μια αφαίρεση από τον επιμέρους άνθρωπο στον άνθρωπο νοούμενο που στηρίζεται στο αποκλειστικό στοιχείο του νοητού είναι μας, το λόγο. Ίσως λοιπόν χρειαστεί να δούμε το λόγο «*πιο εμπειρικά*». Πέραν της σχολαστικής ερμηνείας των καντιανών κειμένων είτε ως ορθολογικών είτε ως εμπειρικών, πρέπει να δούμε το λόγο εξωτερικά και παγκόσμια. Υπάρχει έτσι ένας «*ορθολογικός εμπειρισμός*» -ας μου επιτραπεί να χρησιμοποιήσω αυτό τον παράδοξο όρο, τον οποίο πιστεύω ότι υπερασπίζεται ο Καντ ξεκινώντας από την ΚΚΛ και φτάνοντας ως την ΚΠΛ, ΚΚΔ. Το γεγονός λοιπόν ότι ο Καντ απορρίπτει την εμπειρική φύση του ανθρώπου και προβάλλει ως θετική τη νοούμενη, δεν το έκανε υιοθετώντας ρασιοναλιστικά πρότυπα αλλά **για να τονίσει το κοινό σημείο όλων των ανθρώπων**. Από αυτό το κοινό έλλογο επίπεδο όλων των ατόμων (ο Λόγος δηλαδή και ως *εμπειρικό* πλέον φαινόμενο της φύσης) πρέπει να παραχθεί η ηθική, η οποία θα επιφέρει τα αποτελέσματά της ασφαλώς στον εμπειρικό κόσμο.

Ο Καντ σ' αυτό το σημείο κάνει άλλη μια κρυφή αλλά εξίσου σημαντική δήλωση που λίγη προσοχή της αφιερώνεται: «αυτό το υπέρτατο καλό που το ονομάζουμε ηθικό, δε μπορεί λοιπόν να είναι άλλο

---

¹³⁰ Εάν μας επιτρέπεται να ακολουθήσουμε κατά κάποιο τρόπο τη μεθοδολογία του Καρναπ όπως αναφέρεται στο άρθρο του «Εμπειρισμός, σημασιολογία και οντολογία» στο *Μελέτες για τον εμπειρισμό*, εισαγωγή-μετάφραση Γ.Ρουσόπουλος, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα Αθήνα 1997,σελ35

από την έννοια του ηθικού νόμου η οποία βέβαια υπάρχει μόνο μέσα σε ένα έλλογο ον...»¹³¹. Εδώ έχω την αίσθηση ότι ο Καντ θέτει την ύπαρξη του νόμου ως **ταυτόσημη** έννοια με το λόγο μας. Με άλλα λόγια ουσιαστικά πρόκειται για ένα εγγενές χαρακτηριστικό της φύσης μας και όχι μια έννοια που παράγεται a priori καθαρά από τον πρακτικό λόγο μας. Άρα ο άνθρωπος ως ολότητα και σύνολο περιλαμβάνει την αισθητή πλευρά του και τη νοούμενη που ταυτίζεται με το λόγο. Εδώ στηρίζεται και το γεγονός της ηθικής συνείδησης που προηγείται της πράξης¹³². Το ηθικό αίσθημα με άλλα λόγια προηγείται και προϋποτίθεται ως βασικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης μας. Το γεγονός ακόμα ότι ο Καντ άρρητα θέτει όλο το βάρος της ηθικότητας σ' αυτή την έννοια, φαίνεται και από το ότι θεωρεί ότι η ορθή διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και όλων βρίσκεται στο να μάθουμε και να καλλιεργήσουμε αυτό το αίσθημα του σεβασμού προς τον ηθικό νόμο.

Ο ρόλος της ευτυχίας.

Το ότι ο Καντ δεν αδιαφορεί για την ιδέα της **ευτυχίας**, αλλά τη σώζει ανεβάζοντάς την ένα επίπεδο πάνω –στο λογικό- πιστεύω ότι είναι άλλη μια απόδειξη της στάσης του Καντ απέναντι στα δυο ρεύματα, που βασάνιζαν τόσο καιρό τη φιλοσοφική σκέψη. Φυσικά και ο Καντ δεν είναι αδιάφορος για τα αποτελέσματα της ηθικής κρίσης και των αρχών της ηθικής. Μ' αυτό εννοώ ότι ο Καντ δεν είναι ξένος προς την ανθρώπινη ψυχολογία και αναγνωρίζει την αδυναμία του ανθρώπου να

---

¹³¹ ΘΜΗ §16, σελ.44

¹³² κι εδώ εννοώ τον αντίποδα του ρεύματος της «λογαριθμικής ηθικής», κατά το οποίο υποστηρίζεται πως υπάρχουν λογικές μέθοδοι για να λύσουμε όλα τα πρακτικά προβλήματα (και μάλιστα να αξιολογήσουμε την ηθικότητά τους συνήθως, όμως κατόπιν της επιτέλεσής της) βλ. Onora O' Neill *Constructions of reason. Explorations of Kant's practical philosophy*, Cambridge university press 1989 p.30

θέτει ως τουλάχιστον απώτερο στόχο του (ίσως σε μια επέκεινα ζωή) την κατάκτηση της ευτυχίας¹³³. Λαμβάνει υπ' όψιν του την ευτυχία και την αδυναμία του ανθρώπου να παροτρύνεται απ' αυτή για ηθικές πράξεις που όσο κι αν επιθυμεί να ορθολογικοποιήσει, ωστόσο στην ουσία του παραμένει τόσο ένα εμπειρικό φαινόμενο όσο κι ένα κινητικό αίτιο¹³⁴.

Το αίσθημα του σεβασμού.

Ασφαλώς το αίσθημα του **σεβασμού** που νιώθει ο άνθρωπος απέναντι στον ηθικό νόμο και στην ευεργεσία που του προσφέρει απαλλάσσοντάς τον από καθετί εμπειρικό, δεν παύει παρόλη την ορθολογική θεμελίωση που του κάνει ο Καντ, *να είναι ένα αίσθημα* που κάποτε οδηγεί στην ευτυχία. Είναι ένα αίσθημα τόσο χρήσιμο στην ηθική του, που φαίνεται από τη σημασία που του δίνει στην ανάλυσή του. Η *χρήση* του είναι απόλυτα ορθολογική. Κι αυτή είναι που του επιτρέπει την είσοδο στην ηθική. Αυτή όμως η δικαιολόγηση της ορθολογικής χρήσης του σεβασμού, δεν καταργεί και την καθεαυτή ουσία της που είναι ένα αίσθημα. Ας μην ξεχνάμε πως ο σεβασμός μολονότι δικαιολογείται ως απριόρι, παρόλα αυτά μπορεί κάλλιστα να υποστηριχτεί ότι το βίωμά του *δεν θεωρείται αναγκαίο από τον άνθρωπο*, και άρα είναι μια υποκειμενική έκφανση που εξαρτάται καθαρά από το βαθμό «*ευαισθησίας*» και αναγνώρισης της αξίας και του ρόλου του νόμου. Δεν είναι λοιπόν εγγενές στοιχείο του ανθρώπου ο σεβασμός για

---

¹³³ βλ. ΚΚΛ αναλυτική θεώρηση II, σχόλιο 1.

¹³⁴ στους ορθολογικούς σκοπούς του λόγου, ο ίδιος ο λόγος τίθεται ως σκοπός. Υπάρχουν όμως και κάποια άλλα ενδιαφέροντα ή σκοποί τα οποία δεν ανήκουν στη δικαιοδοσία ούτε της εμπειρίας ούτε κάποιας άλλης ανώτερης ή εξωτερικής αρχής, αλλά ο λόγος είναι ο κριτής που μέσω της υπερβατολογικής μεθόδου θα προσδιορίσει τόσο την πραγματική φύση των ενδιαφερόντων και των σκοπών του λόγου, όσο και τα μέσα προς πραγμάτωσή τους. Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl Hugh Tomlinson and Barbara

το νόμο αλλά ένα «δημιούργημα» όπως θα πει αμέσως τώρα ο Καντ του οποίου το ορθολογικό «φιλτράρισμα» καθώς και η χρήση είναι το στοιχείο που το κάνει ηθικά αποδεκτό. Αλλιώς όλοι οι άνθρωποι θα τον βίωναν και θα υπάκουαν πρόσχαρα στα προστάγματά του. Έτσι λοιπόν δηλώνει ο Καντ για το αίσθημα του σεβασμού: *«θα μπορούσε κανείς να μου αντιτείνει ότι με τη λέξη σεβασμός βρίσκω καταφύγιο σε ένα σκοτεινό αίσθημα, αντί να διαφωτίσω το ζήτημα με μια έννοια λογικής. Αλλά αν και ο σεβασμός είναι ένα αίσθημα, δεν είναι κάτι που το δεχόμαστε από εξωτερικές επιδράσεις αλλά το δημιουργούμε εμείς οι ίδιοι με μια λογική έννοια, και γι' αυτό διαφέρει απ' όλα τα αισθήματα του πρώτου είδους, που σχετίζονται με τη ροπή ή το φόβο»*¹³⁵. Εδώ βρίσκω με τα λόγια του Καντ το ενδιάμεσο κοινό πεδίο μεταξύ ορθολογισμού και εμπειρισμού που το ονόμασα «ορθολογικό εμπειρισμό». Πρόκειται ουσιαστικά για μια έννοια που θέλει να τη στηρίξει σε λογικά θεμέλια ή να την περιβάλλει με το μανδύα του ορθολογισμού, παρά το γεγονός ότι είναι ένα αίσθημα¹³⁶.

Κατά βάση πιστεύω ότι σ' αυτή την έννοια του σεβασμού κρύβεται όλη η έννοια της ηθικότητας για τον Καντ, σ' αυτό το σκοτεινό αίσθημα που πρέπει να έχει κάθε άνθρωπος και που οφείλει να καλλιεργεί ώστε να υπακούει στο πρόσταγμα του νόμου. Αυτό το σκοτεινό αίσθημα στο οποίο χρωστάμε την αναγνώριση της αξίας του νόμου και ως αποτέλεσμα του οποίου δρούμε ηθικά, είναι η προσπάθεια του Καντ να γεφυρώσει τη *λογική με την οικειοθελή υπακοή στο νόμο*.

Habberjam, The Athlone press, London 1984, p.2-3 . την ίδια θέση ενάντια στον ορθολογισμό βρίσκουμε και στον Allison ό.π. σελ.89

¹³⁵ ΘΜΗ σημ54 σελ 44

¹³⁶ Ίσως εδώ πρόκειται για την αναγνώριση της αδυναμίας του να στηριχτεί εξ' ολοκλήρου σε καθαρές λογικές έννοιες. Φυσικά θα μπορούσε κάποιος να του αντιτείνει ότι μπορεί να διαφέρει ο σεβασμός από τα άλλα παθολογικά αισθήματα, κατά πόσο όμως διαφοροποιείται από τα «γενναία και υψηλά αισθήματα» που αναπτύσσει στην ΚΚΔ και τα θεωρεί εξίσου απορριπτά?

Μόνο με ένα αίσθημα θα μπορούσε το πρόσταγμα της λογικής να απαλλαχθεί από την κατηγορία της τυραννικής και καταπιεστικής προσταγής. Κατ' αυτό τον τρόπο το «λογικό» αίσθημα¹³⁷ του σεβασμού είναι το σημείο που θα έρθουν σε επαφή η ελευθερία της έλλογης υποταγής στα προστάγματα του νόμου και της λογικής, καθολικής και αναγκαίας επιταγής του ίδιου του νόμου.

Η εμπειρικά οξυμένη κριτική δύναμη.

Στο ίδιο πλαίσιο των ορθολογικών εμπειρικών αισθημάτων, βρίσκουμε πλήθος άλλων. Πέραν του σεβασμού και της αποδοχής της ευτυχίας ο Καντ σε όλο το έργο του αφήνει να αιωρούνται κι άλλες παρόμοιες έννοιες-αισθήματα. Το αμφιλεγόμενο «**ηθικό αίσθημα**» που κληρονόμησε από τον **Shaftesbury** μπορεί να συγκαταλεχθεί στα παραπάνω «λογικά» αισθήματα. Σημαντικότερο σημείο που πρέπει να αναφέρουμε ανήκει στον πρόλογο των ΘΜΗ. Εκεί αφού ο Καντ αναπτύσσει τον *a priori* χαρακτήρα των ηθικών νόμων προβαίνει στην παρακάτω διατύπωση: «Αυτοί οι νόμοι, είναι αλήθεια, απαιτούν **εμπειρικά οξυμένη κριτική δύναμη**, ώστε αφενός να διακρίνεται σε ποιες περιπτώσεις εφαρμόζονται, αφετέρου να επηρεάζουν και να παρορμούν την ανθρώπινη θέληση• γιατί ο άνθρωπος επηρεάζεται από τόσο πολλές ροπές, ώστε μολονότι μπορεί να συλλάβει την ιδέα μιας καθαρής πρακτικής λογικής, δε μπορεί εύκολα να την πραγματοποιήσει *in concreto* μέσα στη ζωή του»¹³⁸. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Καντ, κάνει λόγο για μια πολύ σημαντική έννοια, την εμπειρικά οξυμένη κριτική δύναμη. Αφού θεμελίωσε την καθολικότητα του γνώμονα, έθεσε

---

¹³⁷ Murray Macbeath “Kant on moral feeling” *kant-studien* 64 (1973) 283-314

¹³⁸ ΘΜΗ ΙΧ, σελ27

στη συνέχεια απαραίτητη προϋπόθεση για να διασφαλίσει την εγκυρότητά της να μην πέφτει σε αντιφάσεις, ή να αυτοαναιρείται. Συγκεκριμένα είχε θέσει κι αλλού ως παράδειγμα την αθέτηση της υπόσχεσης¹³⁹, λέγοντας πως αν γινόταν καθολικός γνώμονας τότε θα καταργούταν η έννοια αυτή της υπόσχεσης, κι άρα δε μπορεί να καθολικευθεί ένας τέτοιος γνώμονας. Το ζήτημα που τίθεται εδώ είναι πώς μπορεί κάποιος απriori να δεσμεύσει τη βεβαιότητα της καθολίκευσης, πώς δηλαδή θα γνωρίζει απriori πως δεν έρχεται σε αντίφαση¹⁴⁰ με την εμπειρία. Ο Καντ δηλώνει ξεκάθαρα στο συγκεκριμένο κομμάτι ότι κάτι τέτοιο δεν είναι απόλυτα δυνατό. Οι συνέπειες της καθολίκευσης του γνώμονά μας βασίζονται στην επαφή μας με την εμπειρία. Μόνο έχοντας πλήρη αίσθηση της εμπειρίας και της μεταφυσικής μπορώ να έχω τη βεβαιότητα της ορθότητας της καθολίκευσης του γνώμονα μου. Έτσι π.χ. μόνο αν κάποιος ξέρει την έννοια και τη σημασία της υπόσχεσης μπορεί να συνειδητοποιήσει και τι θα σημάνει η απώλειά της σε περίπτωση αθέτησης του προστάγματος για την τήρηση της υπόσχεσης τόσο σε ατομικό όσο και καθολικό ή ακόμα και φυσικό πεδίο. Μόνο εάν κάποιος έχει συναίσθηση της λογικότητας και της συνέπειας των αποτελεσμάτων της καθολίκευσης μπορεί να προχωρήσει. Συγχρόνως όμως απαιτείται και η γνώση του πότε κάθε νόμος μπορεί να εφαρμοστεί και σε ποιες περιπτώσεις, γεγονός που καθιστά σαφές τον συνυπολογισμό της εμπειρίας.

Τα όρια της δύναμης του λόγου είναι σαφέστατα καθορισμένα από την εμπειρία. Ωστόσο στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Καντ αναγνωρίζει την αδυναμία καθαρές λογικές έννοιες να δεσμεύουν

---

¹³⁹ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σημείωση σελ. 125

¹⁴⁰ Θεοδόσιος Πελεγρίνης «Καντ: πώς είναι δυνατές οι προστακτικές;» φιλοσοφία τόμος 7 (1977) 468-491:471

και να παρακινούν τη βούληση. Είχε βέβαια και αλλού αναφέρει πως στόχος του ήταν να διαχωρίσει τις δύο φύσεις του ανθρώπου και να βρει ενδεχόμενη συνεργασία τους¹⁴¹. Η μονόπλευρη ερμηνεία του κόσμου αναγνωρίζεται αδύνατη, κι αυτή η συνεργασία των δύο αυτών κόσμων βρίσκει εδώ το περιεχόμενό της. Όλη η προσπάθεια του Καντ επικεντρώνεται στην αποκάλυψη της αθωότητας (των κινήτρων) ως ηθικής δύναμης στον άνθρωπο. Αυτή είναι ο πυρήνας της ηθικότητας, ο οποίος είναι φυσικά αδύνατον να επιτευχθεί και τον οποίο παρόλα αυτά οφείλουμε να επιδιώκουμε. Αυτή η καθαρότητα των προθέσεων (που αποκορύφωσή της είναι η αθωότητα), μπορεί να λογικοποιήθηκε και να μας έδωσε ένα σημαντικό κριτήριο επίτευξής του με την καθολικότητα και την αναγκαιότητα, όμως η αναγνώριση της ανθρώπινης ψυχολογίας και της αδυναμίας, δεν μπορεί να διακρίνει το λόγο της αέναης οφειλής επιδίωξης της παραπάνω έννοιας, και η οποία μάλιστα μπορεί να φαντάζει χιμαιρική. Δεν πιστεύω ο Καντ να παραδέχεται εδώ την ήττα του, αλλά απλά ίσως αναγνωρίζει **την υποχρεωτική συνεργασία** των δύο φύσεων του ανθρώπου για να γίνει μια αρμονική και λεπτομερής προσέγγιση της ηθικότητας.

---

¹⁴¹ ΘΜΗ 11, σελ40

Ο ΦΟΡΜΑΛΙΣΜΟΣ

Παρουσίαση του προβλήματος.

Η δεύτερη κριτική που εξαπολύθηκε εναντίον της ηθικής του Καντ ήταν αυτή του φορμαλισμού της και της ταυτολογίας της. Είδαμε ότι ο Καντ στηρίζει τον ηθικό νόμο στον ηθικό γνώμονα του ατόμου όταν αυτός μπορεί να ισχύσει καθολικά και αναγκαία και μάλιστα χωρίς αντίφαση. Αυτή η καθολικότητα και η αναγκαιότητα είναι όπως είδαμε τα *a priori* στοιχεία μιας ηθικής αρχής, τα οποία είναι προϊόντα της ορθολογικής χρήσης του λόγου. Αυτά είναι τα γνωρίσματα του πρακτικού λόγου που θέλει να στήσει ένα ηθικό νόμο. Η κριτική που εκφράστηκε κυρίως από το **Scheler**, επικεντρώνεται σ' αυτό, στο ότι δηλαδή, για τον Καντ καθετί απριορικό πρέπει να είναι αναγκαστικά κενό περιεχομένου επειδή είναι καθαρά φορμαλιστικό¹⁴². Βέβαια και ο Scheler αναγκάστηκε να παραδεχτεί ,με τη σειρά του για τις ηθικές αρχές, κάτι απριόρι υλικό, ώστε να αποφύγει τον «υποκειμενισμό» (subjectivity) και τον ιντελεκτουαλισμό¹⁴³. Αυτός ο πρακτικός λοιπόν, καθαρός λόγος, θέτει τον ηθικό νόμο που θα δεσμεύσει τη βούλησή μας. Έτσι λοιπόν ο ηθικός νόμος μας προστάζει να σκεφτούμε το γνώμονα της βουλήσεώς μας ως την αρχή για την καθολική νομοθεσία. Όποια πράξη περνάει και βγαίνει έγκυρη από αυτό το λογικό έλεγχο, και δεν έρχεται σε αντίφαση αν όντως ισχύσει ως καθολικός νόμος, τότε σε αυτή την

---

¹⁴²L.W.Beck *A commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, the university of Chicago press, Chicago&London1960, σελ.118

¹⁴³ L.W.Beck *A commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, the university of Chicago press, Chicago&London1960,σελ 118 υποσημείωση 16.

περίπτωση είναι καταρχήν συμβατή με την ηθική¹⁴⁴ (έστω κι αν ο Καντ δεν αρκείται σε αυτό αλλά ζητά να πηγάζει αποκλειστικά απο την ηθική και να μην είναι απλά τυχαία σύμφωνη με αυτή). Κάτω απο αυτό το πρίσμα η ηθική νομιμότητα είναι έργο του Λόγου. Όμως το πρόβλημα ξεκινάει όταν διερωτηθούμε τι είναι αυτός ο νόμος και τι μας προστάζει;

Στην ΚΠΛ λέει ο Καντ, «Η ύλη μιας πρακτικής αρχής είναι το αντικείμενο της βούλησης. Το αντικείμενο αυτό είτε είναι είτε δεν είναι η αρχή καθορισμού της τελευταίας. Εάν είναι η αρχή καθορισμού της ίδιας, τότε ο κανόνας της βούλησης θα ήταν υποταγμένος σε ένα εμπειρικό όρο (στη σχέση της καθορίζουσας παραστάσεως προς το αίσθημα της ηδονής και της λύπης), επομένως δε θα ήταν κανένας νόμος πρακτικός. Από ένα νόμο τώρα δεν απομένει, αν του αφαιρέσει κανείς κάθε ύλη, κάθε δηλαδή αντικείμενο της βούλησης (ως αρχή καθορισμού), τίποτε άλλο από την απλή μορφή μιας καθολικής νομοθεσίας»¹⁴⁵. Ο Καντ όπως έχει επανειλημμένα δηλώσει θέτει ως βασικό θεμέλιο της ηθικής θεωρίας του, *την απαλλαγή του γνώμονα από καθετί εμπειρικό, κίνητρο ή στόχο*. Το εμπειρικό στοιχείο μέσα στην ηθική αποτελεί το πρόβλημα που μας εμποδίζει τόσα χρόνια να κατασκευάσουμε μια ρεαλιστική θεωρία. Αυτό το πρόβλημα θέτει στόχο της η ΚΠΛ. Η σύσταση ενός λόγου αδέσμευτου από εμπειρικές έννοιες θα μας βοηθήσει να παράγουμε έννοιες και αρχές καθολικές και αναγκαίες, και ένα νόμο που η δύναμή του να είναι αναμφισβήτητη. Ζητάμε από ένα νόμο που θα εφαρμόζεται καθολικά σε όλους τους ανθρώπους και αναγκαστικά σε όλες τις περιπτώσεις της ζωής.

Για όλους αυτούς τους λόγους ο Καντ αποφεύγει να συνδέσει το νόμο με την εμπειρία, κι έτσι να αποδώσει σαφές

---

¹⁴⁴ Gilles Deleuze *Kant's critical philosophy*, transl. Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, the Athlone press, London 1984,p.28

¹⁴⁵ ΚΠΛ σελ.42

περιεχόμενο στο νόμο του¹⁴⁶. Αλλά μια τέτοια πράξη θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο νόμος ως καθαρά πλέον ειδολογικός δε μας λέει τίποτε απολύτως, *δε μας λέει ούτε πώς να πράττουμε, ούτε γιατί πρέπει να πράττουμε έτσι*¹⁴⁷. Ο νόμος απλά προστάζει ειδολογικά (-**φορμαλιστικά**) την καθολικότητα και την αναγκαιότητά του, τα ίδια του δηλαδή τα μορφικά χαρακτηριστικά: «πράττε μόνο με ένα τέτοιο γνώμονα μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος»¹⁴⁸. Αυτός λοιπόν ο ηθικός νόμος προκειμένου να εξασφαλίσει και να διασφαλίσει την απόλυτη καθολική, αναγκαία κυριαρχία του, πρέπει να προστάζει την ίδια τη μορφή του, τα *a priori* χαρακτηριστικά του. Έτσι λοιπόν ο ηθικός νόμος έχει τη μορφή « **οι καθολικές και αναγκαίες αρχές της ηθικότητας προστάζουν την ηθική μας βούληση να πειθαρχεί σε αρχές καθολικές και αναγκαίες**»¹⁴⁹. Εάν έθετε ως στόχο κάποιο εμπειρικό περιεχόμενο τότε θα πέφταμε πάλι στον *εμπειρισμό* και τη *συνεπειοκρατία*, για την οποία ο Καντ δεν τρέφει και τα φιλικότερα αισθήματα. Ο νόμος λοιπόν που ισχύει ή θέλει να ισχύει καθολικά και αναγκαία, πρέπει να ισχύει καθολικά και αναγκαία, και όταν θέλουμε να πράττουμε ηθικά, πρέπει ο γνώμονάς μας να συμφωνεί με αυτά τα κριτήρια.

Σημαντικό επιπλέον κριτήριο προσθέτει ο Καντ είναι το να μην δημιουργείται με την καθολίκευση κάποια αντίφαση. Η συμβατότητα του νόμου, με ηθικά αποτελέσματα είναι μια υπόνοια που αφήνεται να υπάρξει ότι ο Καντ δεν ήταν και τόσο αδιάφορος για τα αποτελέσματα της ηθικής πράξης (που κατά κάποια έννοια υποστηρίζει πως «ο ηθικός

---

¹⁴⁶ Margaret C. Amig “Kant’s ‘empty’ moral law”, “International Journal of Ethics” vol.37, No1 (Oct.,1926) 94-100

¹⁴⁷ H. H. Schroeder “Some commons misinterpretations of the kantian Ethics” The Philosophical review, vol.49, No 4 (Jul., 1940) 424-446

¹⁴⁸ ΘΜΗ §52 σελ70

¹⁴⁹ Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική* τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 284

δράστης είναι ένας τέλειος ανόητος»¹⁵⁰. Εκείνος που πράττει ηθικά για τον **Paton**, δεν ξεκινά σκεφτόμενος τις συνέπειες και τα αποτελέσματα της πράξης του και το πιθανό όφελος που θα αποκομίσει. Αντίθετα σκέφτεται: «εάν βρίσκομαι υπο συγκεκριμένες συνθήκες, θα επιτελέσω μια πράξη που πιθανώς να έχει κάποιες συνέπειες». Ο καλός λοιπόν άνθρωπος στοχεύει στις συνέπειες εξαιτίας του νόμου, και δεν υπακούει στο νόμο απλά εξαιτίας των συνεπειών¹⁵¹. Ενδιαφέρουν δηλαδή τον Καντ τα αποτελέσματα ως προς το να μην αυτοαναιρούν κάποιες αρχές ηθικές οι οποίες εννοούνται. Έτσι για παράδειγμα δε μπορεί κάποιος να καθολικεύσει το γνώμονα του ότι πρέπει να σκοτώνουμε γιατί τότε αν ισχύσει καθολικά τούτος ο γνώμονας αποτέλεσμα θα είναι η εξόντωση του γένους μας, πράγμα το οποίο είναι ανεπίτρεπτο. Το πρόβλημα λοιπόν που κρύβεται εδώ είναι ότι ο Καντ δε μπορεί να μας δώσει κάποιο κριτήριο ηθικού- συμβατού αποτελέσματος (που να συμφωνεί με την αρχή της αντίφασης¹⁵²). Αλλά και συνάμα το σπουδαιότερο ότι δε μπορεί να μας πει αν μια πράξη είναι ή όχι ηθική, ακολουθώντας την αρχή της αντίφασης, εάν δεν γνωρίζουμε τα αποτελέσματα της¹⁵³.

Είναι σαφής η ταυτολογία αλλά και το φορμαλιστικό στοιχείο που φαίνεται να έχει η θεωρία. «από το τέρμα τούτο, ρίχνοντας πίσω το βλέμμα μας έχουμε την εντύπωση ότι ήταν μάταιη η τόσο επίπονη διαδρομή για να φτάσουμε σε ένα συμπέρασμα που περιέχει – ούτε λίγο ούτε πολύ– ό,τι και το αίτημα που θέσαμε στην αφετηρία, στην πρώτη προκείμενη του συλλογισμού μας. Ποιο είναι το νέο που

---

¹⁵⁰ H.J. Paton *The categorical imperative. a study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p.76

¹⁵¹ H.J. Paton *The categorical imperative. a study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p.76

¹⁵² Θεοδόσιος Πελεγρίνης «Καντ: πώς είναι δυνατές οι προστακτικές;» φιλοσοφία τόμος7 (1977) 468-491:471-472

¹⁵³ έτσι π.χ. στις σύγχρονες βιοτεχνολογίες ο Καντ αδυνατεί να μας προσφέρει μια ηθική αρχή, καθώς δεν ξέρει κατά πόσο αυτή είναι στα καινοτόμα και πρωτοεμφανιζόμενα αποτελέσματά της ηθική.

αποκτήσαμε στο τέλος και δεν το κατείχαμε στην αρχή αυτής της πορείας;¹⁵⁴» Ένας από τους μεγαλύτερους ερμηνευτές των καντιανών έργων ο **Cassirer**, τίθεται ενάντια σε τέτοιου είδους εμβληματικά συνθήματα, τα οποία δεν πρέπει να μας επηρεάζουν. «*συνεχώς γίνεται λόγος για το «φορμαλιστικό» χαρακτήρα της καντιανής ηθικής και τονίζεται ότι η αρχή από την οποία ξεκινάει παρέχει ένα καθολικό και μόνο κι ως εκ τούτου κενό τύπο της ηθικής συμπεριφοράς, ο οποίος είναι, υποτίθεται, ανεπαρκής για τον προσδιορισμό των συγκεκριμένων ειδικών περιπτώσεων και ειδικών αποφάσεων*»¹⁵⁵.

Δικαιολόγηση της θέσης του Καντ.

Είναι νομίζω δίκαιη η εξ αρχής εντύπωση του αναγνώστη της καντιανής ηθικής ότι τελικά ο Καντ πέφτει σε μια κρυφή παγίδα, κι ακόμα πιο δίκαιη η απογοήτευση που νιώθει. Δίκιο όμως έχει και ο Καντ που, αφού μετά από τόσο κόπο και προσπάθεια μας απάλλαξε από την εμπειρία, να μην τη θέτει τώρα ως στόχο και περιεχόμενο της ηθικής. Η εμπειρία συνδέεται με πολλούς επιμέρους (υλικούς) γνώμονες επιστέγασμα και κορύφωση των οποίων είναι ένα ύψιστο εγωιστικό κίνητρο που κρύβεται συνήθως στο βάθος της επιλογής μιας πράξης, και που αυτό επιζητούμε να υποτάξουμε στο Νόμο¹⁵⁶. Αυτό ο Καντ εννοεί όταν επιδιώκει ένα νόμο καθαρά φορμαλιστικό, δηλαδή αναζητά την αρχή εκείνη που θα καθορίζει την διαγωγή μας ελέγχοντας και περιορίζοντας τη μορφή των επιτρεπτών γνωμόνων¹⁵⁷. Αντίθετα μάλιστα

---

¹⁵⁴ Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική* τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 283

¹⁵⁵ Ernst Cassirer «Καντ. Η ζωή και το έργο του» εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Στ. Γερογιωργάκης, εκδ Ίνδικτος Αθήνα 2001 σελ 354

¹⁵⁶ L.W.Beck *A commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, the university of Chicago press,Chicago&London1960, σελ 119

¹⁵⁷ L.W.Beck *A commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, the university of Chicago press,Chicago&London1960, σελ119

πρέπει να θέσει ένα περιεχόμενο που να είναι εξίσου καθολικό και αναγκαίο. Αφού θέσαμε ευθύς εξαρχής στόχο μας να δεσμεύσουμε τη βούληση μας με τα προστάγματα του λόγου, αυτά δε θα μπορούσε να 'ταν διαφορετικά, παρά μονάχα βγαλμένα από την ίδια την ουσία του λόγου δηλαδή a priori.

Σ' αυτό το βαθύτερο πεδίο θέτει και ο **Cassirer** την ουσία του προβλήματος. Μόνο όταν βρεθούν οι συνδεδετικοί ιστοί της εμπειρίας, όπως έγινε μόλις πριν για την απλή «παράσταση» και στο χώρο της ηθικής, μόνο τότε θα βρεθεί το σταθερό στοιχείο μέσα στην πολλαπλότητα της εμπειρίας. «μόνο όταν είναι αποδείξιμο ένα τέτοιο στοιχείο διαβαίνουμε έξω από τη σφαίρα της προαίρεσης και μέσα σε κείνη της βούλησης. Η βούληση και η γνώση είναι ίσες απ' αυτή τη σκοπιά: υπάρχουν μόνο εφόσον είναι διαπιστώσιμος ένας διαρκής και παραμόνιμος κανόνας, ο οποίος συγκροτεί την ενότητα και τη ταυτότητά τους»¹⁵⁸. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Καντ δεν φεύγει από την πορεία του να βρει στη σταθερότητα στην γνώση και την ηθική αλλά και ο λόγος εξίσου που δεν τοποθετεί οποιαδήποτε μορφή εμπειρίας ως περιεχόμενο αυτής της «μορφής» του νόμου και της «κατηγορίας» του λόγου μας. Υπάρχει λοιπόν μια συνέπεια και παράλληλη πορεία τόσο στη γνωσιοθεωρία όσο και στην ηθική του Καντ προβαίνοντας σε μια «κοπερνίκεια στροφή» από τα αντικείμενα της εμπειρίας στον «**αρχιτέκτονα λόγο**». Και κάτω από το ίδιο πρίσμα είναι που βρίσκουμε στην ηθική του Καντ αυτή την υποτίμηση της αξίας της ηδονής και κάθε άλλου παθολογικού αισθήματος και την αναζήτηση αλλού της ηθικότητας: «όμως κι ανίσως είναι αλήθεια ότι όλα τα υποκείμενα έχουν εγγενή και σύμφυτη την ορμή προς ό,τι τα ευχαριστεί, δεν έχει

---

¹⁵⁸ Ernst Cassirer *Καντ. Η ζωή και το έργο του*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Στ. Γερογιωργάκης, εκδ Ινδικτος Αθήνα 2001 σελ 356

κατανοηθεί μ' αυτό το βιολογικό συμβάν το παραμικρό για τον καθορισμό του ενός και του αυτού περιεχομένου, μέσα στο οποίο οι ατομικές βουλήσεις θα μπορούσαν να βρουν την ενότητα και τη συμφωνία τους»¹⁵⁹. Έτσι λοιπόν δεν πρέπει να περιμένουμε από την ηθική του Καντ η «ύλη» (τα εμπειρικά αισθήματα και αντικείμενα που κανείς δε μπορεί να αμφισβητήσει την ύπαρξή τους) και το περιεχόμενο να διαφεντεύει τη βούληση αλλά ακριβώς το αντίθετο, μια έλλογη δράση δηλαδή καθορισμένη από κατάλληλα πλαίσια (-intelligent action is an action whose motive is an interest guided by appropriate conception and not a blind and naked impulse¹⁶⁰). Παρόλη λοιπόν την απογοήτευσή μας, *δεν πρέπει τούτο το γεγονός του φορμαλισμού να μας προκαλεί έκπληξη* καθώς πρόκειται για ένα φιλόσοφο ο οποίος έχει να κάνει με τη φόρμα και την υπόταξη σ' αυτή κάθε ηθικής πράξης¹⁶¹.

Ο φορμαλισμός συνέχεια του ορθολογισμού.

Το τελικό συμπέρασμα που μας προτρέπει ο Καντ να πράξουμε με καθολικές αρχές, ταυτίζεται με την αρχική του προκειμένη, ότι ο νόμος είναι καθολικός. Με άλλα λόγια αυτό που αποδεικνύει είναι αυτό που εξέλαβε ως δεδομένο του. Η ηθική λοιπόν αρχή του Καντ δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην εμπειρία καθώς δε μας λέει κάτι συγκεκριμένο για το πώς να πράξουμε. Ο **Παπανούτσος** παρατηρεί πως όταν ξεκίνησε την αναζήτησή του, θεώρησε βασικά τα δεδομένα του ορθολογισμού δηλαδή την καθολικότητα και την αναγκαιότητα, για να

---

¹⁵⁹ Ernst Cassirer *Καντ. Η ζωή και το έργο του* εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Στ. Γερογιωργάκης, εκδ Ινδικτος Αθήνα 2001 σελ 357

¹⁶⁰ L.W.Beck *A commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, the university of Chicago press, Chicago&London1960, σελ 35

¹⁶¹ H.J. Paton *The categorical imperative.a study in Kant's moral philosophy*, University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p.74

φτάσει στο τέλος να υποστηρίξει ότι πρέπει να πράττουμε με αρχές καθολικές και αναγκαίες¹⁶². Είναι νομίζω ξεκάθαρο το πρόβλημα και η κατηγορία που του απευθύνεται, και ο κίνδυνος για τη θεωρία του. Αυτός ο κίνδυνος στηρίζεται κατά βάση στο προηγούμενο πρόβλημα του **ορθολογισμού**. Εφόσον κάποιος δεχτεί ότι ο Καντ ήταν ορθολογιστής, και δρούσε εις βάρος της εμπειρίας, τότε εύκολα θα δεχτεί ότι είναι και **φορμαλιστής**. Γι' αυτό το λόγο ακριβώς επέλεξα να αναπτύξω αυτά τα δύο θέματα και με τη συγκεκριμένη μάλιστα σειρά. Η αποδοχή των ορθολογικών κριτηρίων και η καθοριστική θέση που τους δίνει στην ηθική αλλά και ως κριτήριο για το γνώμονα, μπορεί εύκολα να κάνει κάποιον δύσπιστο για τη θεωρία του, αφού έτσι αποδεικνύεται ο φορμαλισμός και η ταυτολογία του. Κατά συνέπεια δεν είναι εύκολο κάποιος να καταρρίψει μια τόσο λογική κατηγορία. Ωστόσο υπάρχουν δύο τρόποι για να την αντιμετωπίσουμε περαιτέρω: *α) να δείξουμε που βρίσκεται ένα πιθανό λάθος στο συλλογισμό και β) να αποδείξουμε ότι όντως υποφώσκει ένα περιεχόμενο.*

Άρση της κατηγορίας.

Στην προσπάθεια για την κατάρριψη αυτής της κατηγορίας θέλω να αναφερθώ σε μια πιθανή *παρανόηση* που έχει ως αφετηρία την έννοια της καθολικότητας¹⁶³. Θέση μου είναι πως δε μιλάμε για την ίδια έννοια της ηθικότητας, στηριζόμενη στα κριτήρια του ορθολογισμού (καθολικότητα-αναγκαιότητα). Το πρόβλημα ξεκινάει εάν παρατηρήσουμε τη θέση στην οποία ο Καντ τοποθετεί αυτές τις έννοιες.

---

¹⁶² Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική*, τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 283

¹⁶³ εδώ θα επιχειρήσω να αναφερθώ στο πρόβλημα που ανακύπτει απο την ανάλυση που κάνει ο Allison, Aune περί της διάστασης ανάμεσα στην καθολικότητα (1^η κατηγορική προσταγή) και την αρχή του συμβιβασμού της πράξης μας με τον καθολικό νόμο, και που ο Καντ κακώς θεώρησε ως ταυτόσημα ή άμεσα συνδεδεμένα. Βλ. ό.π. Η.Ε. Allison "Kant's theory of freedom" p.210-213

Στην αρχή οι έννοιες τούτες είναι χαρακτηριστικά του νόμου. Ο νόμος είναι καθολικός και αναγκαίος, κι αυτό είναι αυτονόητο, προκειμένου να είναι ηθικός. Πρόκειται για την **αυτο-συνέπεια** του ηθικού νόμου. Στο τέλος όμως όταν καταλήγει τη θεωρία του ο Καντ και μας προτρέπει να πράξουμε καθολικά και αναγκαία, έχω την αίσθηση ότι δεν αναφέρεται κατά κύριο λόγο στα χαρακτηριστικά του νόμου. Μια και αν γινόταν αυτό θα είχα μια «**εξωτερική**» σύγκριση να κάμω για την αξιολόγηση της πράξης μου, οπότε και θα ήταν απόλυτο βέβαιο το γεγονός να αναγνωρίσω ότι η πράξη μου είναι ή όχι ηθική. Αντίθετα μας προτρέπει να βρούμε την καθολικότητα στο γνώμονα. *Μέσα δηλαδή στη ρευστότητα και την αταξία των γνωμόνων να βρω ένα σταθερό σημείο.* Άλλη είναι η καθολικότητα του νόμου, και άλλη η καθολικότητα του γνώμονα. Η ταύτισή τους μας φέρνει στην ηθικότητα. Μπορεί να ακούγεται το ίδιο, αλλά ο Καντ θέλει να γεφυρώσει τις 2 έννοιες υποκειμενικού γνώμονα, αντικειμενικού νόμου βρίσκοντας το κοινό τους σημείο, την **καθολικότητα**. Παρόλα αυτά πιστεύω ότι η μεν καθολικότητα του νόμου περιέχει εγγενώς την έννοια της καθολικότητας, αναγκαιότητα. Αντίθετα η έννοια του γνώμονά μου όχι. Η δέσμευση της βούλησης μου, δεν έρχεται από τον ίδιο το νόμο άμεσα και επιτακτικά. Είναι η βούλησή μου η ίδια να βρει υποκειμενικά μέσα της το αντικειμενικό στοιχείο του νόμου. Πρόκειται για ένα **πλησίασμα και από τις δύο πλευρές**. Τόσο ο νόμος επιβάλλει καθολικότητα, αλλά και η ίδια μας η βούληση. Ο Καντ δε θέλει να ισοπεδώσει το υποκειμενικό στοιχείο και τη συμμετοχή μας στην παραγωγή του νόμου, κι αυτό είναι ξεκάθαρο. Γι' αυτό το λόγο προσεγγίζει και δίνει το χέρι και στις δύο πλευρές, την αντικειμενικότητα του νόμου και την υποκειμενικότητα του γνώμονα. Έτσι λοιπόν η καθολικότητα έχει μια διπλή κοινή θέση ανάμεσα σε δύο στρατόπεδα¹⁶⁴.

---

¹⁶⁴ το άρθρο του Gewirth πάσχει σ' αυτό ακριβώς το σημείο. Ο λόγος που διαφωνώ μαζί του

Ξεκινώντας απ' αυτό θεωρώ ότι ο Καντ, στην προσπάθειά του να σώσει την ελευθερία της ατομικότητας και τον υποκειμενισμό, θεσπίζοντας την καθολικότητα (δηλ. την αντικειμενικότητα) του υποκειμενικού γνώμονα, χάνει από τον έλεγχό του την **εσφαλμένη καθολίκευση**¹⁶⁵. Έτσι επιστρέφουμε στη θέση του **Gewirth**, που είπα ότι πιστεύω ότι κατά βάθος συμφωνούμε. Ποιός μπορεί να μας γλιτώσει από μια εσφαλμένη καθολίκευση του γνώμονά μας; Ποιός θα μας σώσει από ένα κακόβουλο άνθρωπο? Ή ακόμα καλύτερα ποιός θα μας σώσει από ένα **ορθολογικό εγωιστή**?¹⁶⁶ Ε, λοιπόν πιστεύω ότι θα μας σώσει η καθολικότητα του νόμου που πάνω του προσκρούει. Αυτή είναι θεωρώ η λειτουργία της διπλής φύσης των ορθολογικών κριτηρίων. Έτσι λοιπόν μαθαίνουμε πώς πρέπει να είναι οι γνώμονές μας για να πλησιάσουν το νόμο. Αυτό που θα μπορέσουμε να μιμηθούμε από το νόμο (γιατί δεν ξέρω ποτέ αν πράττω κατά βάθος ηθικά, με καθαρά κριτήρια) είναι τα χαρακτηριστικά του, κι έτσι να ξεκλέψουμε λίγη από τη δύναμή του. Ο νόμος από μόνος του δεν είναι αυστηρός και απόλυτος¹⁶⁷. Αφήνει μια χαλαρότητα στην επιτέλεση της πράξης. Μόνο εγώ με τη δική μου βούληση μπορώ να τον φέρω να ισχύει σύμφωνα με το δίκαιο. Με αυτά βέβαια δεν πρέπει να εννοήσει κανείς ότι ο νόμος παύει να είναι καθοριστικός και επιτακτικός. Η προσταγή του νόμου είναι ακέραη.

είναι ότι έχοντας ένα αυστηρό και περιορισμένο περιεχόμενο στο νόμο, καταργείται η υποκειμενικότητα μας και η ελευθερία μας. Καταργείται η ελευθερία μας να δημιουργήσουμε ένα νόμο για εμάς και να υπακούσουμε έλλογα. Αυτό ο Gewirth το κάνει καταναγκαστική υπακοή. Χάνεται η χαλαρότητα «του πνεύματος του νόμου και γίνεται προστακτική αυθεντία» (Δοκίμια σελ.177). Εξάλλου ο ηθικός νόμος προστάζει «ανοιχτά, κι όχι κλειστά (Μ.Η. 194)

¹⁶⁵ Alan Gewirth "Can any final ends be rational?" ethics, vol. 102 no1 (Oct. 1991)p.71

¹⁶⁶ ό.π. Η.Ε. Allison *Kant's theory of freedom* p.2111-2126

¹⁶⁷ ίσως εδώ επικεντρώνεται και βασίζεται η κριτική πολλών μελετητών κατά του Καντ ότι σπάνια χρησιμοποιεί την καθολίκευση στη Μεταφυσική των Ηθών. Συγκεκριμένα τη χρησιμοποιεί μόνο σε σχέση με ένα καθήκον: της αγαθοεργίας στους άλλους ανθρώπους. Βλ. Allen Wood "final form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's metaphysics of Morals" ed. Nelson Potter, Marc Timmons Vol. XXXVI Supplement, The southern journal of Philosophy (1997) p1-20:σελ.4

Όμως θα ήταν λάθος να θέσουμε ως πυρήνα της ηθικής κάποιον πολύ συγκεκριμένο νόμο που θα μας προστάζει ως αυθεντία, και θα υπακούμε πειθήνια και τυφλά στο πρόσταγμά του. Πέραν όμως όλων τούτων η κατηγορία και το πρόβλημα παραμένουν ανέπαφα.

Ένα ακόμα σημείο που οφείλουμε να παρατηρήσουμε και που κατά τον **Beck** προκαλεί πολλές παρανοήσεις και συγχύσεις αφορά τη φύση των υποθετικών και κατηγορικών προσταγών. Κατά την ανάλυση του υποστηρίζει πως μια υποθετική προσταγή εμπεριέχει, ένα υλικό γνώμονα ο οποίος προκαλεί τις συνέπειες της πράξης και τις οποίες επιζητούμε, καθώς επίσης και μια **φορμαλιστική αρχή (formal principle)**, που ένα έλλογο ον επιθυμώντας ένα στόχο επιθυμεί και τα μέσα που οδηγούν στην επίτευξή του¹⁶⁸. Αντίθετα οι κατηγορικές προσταγές προστάζουν αυτόνομα και παραβλέποντας την ύπαρξη επιθυμητών στόχων, καθώς επίσης και τα μέσα που μπορούν να οδηγούν προς την πραγματοποίηση των στόχων αυτών. Έτσι λοιπόν ο Καντ πρέπει να αποδειξει τα θεμέλια της επιλογής μιας πράξης που δεν βασίζεται σε προϋποτιθέμενες επιθυμίες και σκοπούς¹⁶⁹. Ωστόσο παρατηρεί πάντα ο **Beck** υπάρχει ένα πολύ σημαντικό σημείο το οποίο οι μελετητές πολύ λίγο προσέχουν: «τώρα είναι βεβαίως αναντίρρητο, ότι κάθε βούληση πρέπει να έχει επίσης ένα αντικείμενο, κατά συνέπεια μια ύλη, αλλ' η ύλη τούτη δεν είναι δι' αυτό εξ' ίσου και η αρχή καθορισμού και ο όρος της υποκειμενικής αρχής»¹⁷⁰. Εδώ επικεντρώνει και το λάθος και την παράβλεψη του *M. Scheler*. «**Δεν μπορούμε να αφήσουμε την ηθική πράξη χωρίς κίνητρο**»¹⁷¹. Κάθε πράξη έχει και πρέπει να έχει ένα

---

¹⁶⁸ Lewis White Beck *A commentary on Kant's Critique of practical reason*, University Chicago press 1960, p. 84.

¹⁶⁹ Lewis White Beck *A commentary on Kant's Critique of practical reason*, University Chicago press 1960, p.118

¹⁷⁰ ό.π. ΚΠΛ σελ 54

¹⁷¹ Lewis White Beck *A commentary on Kant's Critique of practical reason*, University Chicago press 1960, p.118

κίνητρο. Αυτό όμως που θέλει να θεμελιώσει ο Καντ είναι πως αυτό το κίνητρο ανάλογα με την υφή του, αν είναι δηλαδή υλικό ή όχι, καθορίζει και την μορφή της προσταγής.

Η φύση του ηθικού γνώμονα.

Στη συνέχεια της συστηματικής προσέγγισης που επιχειρούμε θα αναφερθούμε στο κυρίως κείμενο των ΘΜΗ. Λέει ο Καντ, « όλοι οι γνώμονες έχουν: 1. μια **μορφή**: η οποία έγκειται στην καθολικότητα, και από αυτή την άποψη η κατηγορική προσταγή εκφράζεται ως εξής: οι υποκειμενικοί γνώμονες πρέπει να εκλέγονται κατά τέτοιο τρόπο σα να έμελλαν να ισχύσουν ως καθολικοί φυσικοί νόμοι. 2. ένα **περιεχόμενο**: δηλαδή ένα σκοπό, και απ' αυτή την άποψη διατυπώνεται ως εξής, το έλλογο ον ως σκοπός σύμφωνα με τη φύση του, άρα ως αυτοσκοπός, οφείλει να επιβάλλει σε κάθε υποκειμενικό γνώμονα, ένα περιορισμό όλων των σχετικών και αυθαίρετων σκοπών. 3. **ένα τέλειο προσδιορισμό** κάθε γνώμονα, μέσω της παρακάτω διατύπωσης: όλοι οι γνώμονες που πηγάζουν από τη δική μας νομοθεσία, οφείλουν να συμφωνούν με ένα ενδεχόμενο κράτος των σκοπών ως φυσικό κράτος»¹⁷². Και αμέσως παρακάτω: «εάν όμως συνάμα θέλουμε ο ηθικός νόμος να πετυχαίνει πρόσβαση στην ανθρώπινη ψυχή, είναι πολύ χρήσιμο να διέρχεται μια και η αυτή πράξη μας και από τις τρεις έννοιες που αναπτύξαμε κι έτσι πλησιάζει όσο γίνεται περισσότερο στην εποπτεία»¹⁷³.

Στην καρδιά της ηθικής ανάπτυξης ο Καντ παρατηρεί ότι ο γνώμονας μας εάν θέλει να ισχύσει ως καθολικός και αναγκαίος νόμος,

---

¹⁷² ΘΜΗ §80-81 σελ.91

¹⁷³ ΘΜΗ §81 σελ.91

πρέπει να έχει τούτη τη μορφή του νόμου, δηλαδή καθολικότητα και αναγκαιότητα, το περιεχόμενο του νόμου που είναι ο σκοπός, ή ακόμα καλύτερα ο άνθρωπος ως αυτοσκοπός η έννοια του ανθρώπινου «προσώπου» το οποίο «**περιορίζει κάθε αυθαίρετο σκοπό**»¹⁷⁴ (σημείωση 123 ΘΜΗ) και τέλος ο τελικός προσδιορισμός του γνώμονα ώστε να μπορεί να ενταχθεί στο «φυσικό κράτος των σκοπών». Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο Καντ παραθέτει τις τρεις μορφές του νόμου με τις κατηγορίες της ποσότητας¹⁷⁵. Ο **Τζαβάρας** στην ίδια υποσημείωση (123) αναφέρει αυτή την αντιστοιχία λέγοντας: « η ολότητα των σκοπών είναι μια καθολικότητα της θέλησης συνδυασμένη με την πληθώρα των σκοπών». Η ενότητα της μορφής είναι βέβαια η καθολικότητα, ενώ με το περιεχόμενο εννοείται μια πληθώρα των σκοπών, δηλαδή ο υποκειμενικός χαρακτήρας του ανθρώπου. Πρόκειται ουσιαστικά για το ταίριασμα του τυπικού και του περιεχομένου, του υποκειμενικού και του αντικειμενικού στοιχείου μας, όπως εκφράζεται μέσα στην ολότητα των σκοπών(το κράτος των σκοπών). Αξίζει να επισημάνουμε την αμέσως παραπάνω διατύπωση του Καντ (σημ 122) ότι όταν μιλάμε για κράτος ων σκοπών στην ηθική δεν είναι τούτο ούτε μια ορθολογική έννοια, ούτε κάτι φορμαλιστικό, ή χιμαιρικό. Το κράτος των σκοπών της πρακτικής ιδέας, είναι *απόλυτα πραγματοποιήσιμο*, από τη διαγωγή του ανθρώπου. Δε πρόκειται για μια κενή έννοια, αλλά για το συνταίριασμα της μορφής με το περιεχόμενο σε νέα οντολογική υπόσταση. Με τα αποσπάσματα στα οποία παραπέμψαμε, γίνεται κατανοητή η αισιοδοξία του Καντ και η βεβαιότητά του, όχι απλά για τη μορφική αξία της ηθικής πράξης αλλά

---

¹⁷⁴ χαρακτηριστικό του φορμαλισμού και άλλη μια κατηγορία που συνεπάγεται εκ τούτου είναι ότι προβάλλοντας τη φόρμα, επιτρέπεται μια ποικιλία – απροσδιοριστία περιεχομένου. Με αυτή τη συγκεκριμένη φράση όμως πιστεύω ότι ο Καντ απαντά ευθέως σε όποια υποτιθέμενη ποικιλία μπορεί να τεθεί, τοποθετώντας την αξία του ανθρώπινου προσώπου ως το απόλυτο κριτήριο.

¹⁷⁵ ΚΚΑ Α80/Β106

και για το ρεαλιστικό της στοιχείο, ως όντως πραγματοποιήσιμης. Η μορφή και το περιεχόμενο μπορούν να πλησιάσουν την εποπτεία και τη φύση. Άρα θεωρώ μάλλον λανθασμένη την εξολοκλήρου αποκοπή της εμπειρίας, είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο (ορθολογισμό ή φορμαλισμό).

Η θετική όψη της κατηγορικής προσταγής

Με την κατηγορική προσταγή ο Καντ μας προτρέπει να δρούμε λοιπόν έχοντας ως κριτήριο ηθικότητας τη μορφή του νόμου, έστω κι αν δεν ξέρουμε ποίο είναι το περιεχόμενο του νόμου (θα θεωρούσα πιο ειλικρινή μια «αγνωστικιστική» κατηγορία για το περιεχόμενο παρά μια απορριπτική – καθαρά φορμαλιστική). Έτσι λοιπόν σύμφωνα με την κατηγορία του φορμαλισμού δεν ξέρουμε ποιοί είναι αυτοί οι κανόνες ηθικής πράξης και συνεπώς πώς πρέπει να ζούμε στη ζωή μας. Κάτι τέτοιο όμως το θεωρώ είτε προϊόν επιπολαιότητας είτε ελλειπούς κατανόησης και εξοικείωσης με το καντιανό έργο. Έχω τη βεβαιότητα ότι πέραν της *αρνητικής προσταγής* του Καντ, δηλ. *τι να μην πράξω*, υπάρχει και μια **θετική** που προέρχεται από μια θετική επισκόπηση της πρώτης κατηγορικής προσταγής - της καθολικότητας του γνώμονα. Όταν λοιπόν ο Καντ μας προστάζει *τι δεν πρέπει να πράττω*, ή *τι πρέπει να είναι ο γνώμονάς μου*, υπάρχει μια αντίστροφη θέαση της καθολικής προσταγής. Κι αυτή δεν είναι άλλη από το να δρω προς το συμφέρον της καθολικότητας, να δρω έχοντας ως σκοπό την ίδια την **ανθρωπότητα και τον άνθρωπο ως σύνολο**¹⁷⁶. Κατά συνέπεια η υποψία ότι ο Καντ είχε ανάγκη από μια δεύτερη προσταγή που να περιορίζει τα

---

¹⁷⁶ Christine M. Korsgaard “Kant’s formula of humanity”, *kantstudien* 77 (1986), 183-202

περιεχόμενα της πρώτης φόρμας-τύπου (Formula)¹⁷⁷ μένει αστήρικτη, καθώς ήδη η προσταγή της καθολικότητας αποτελεί η ίδια μορφή και περιεχόμενο, όταν ειπωθεί ως ανθρωπότητα. Και αυτή η βεβαιότητα που τρέφω για το συγκεκριμένο και απόλυτα περιορισμένο περιεχόμενο της φόρμας, δεν είναι εικασία, αλλά ένα λογικό συμπέρασμα των πορισμάτων του Καντ. Έτσι λοιπόν πιστεύω πως αυτή η προσταγή μιας πράξης είναι συγχρόνως και μια ανώτερη έννοια που μέσα της περιέχει τη θετική θεώρηση τόσο της ηθικής, όσο και του ίδιου του προστάγματος της καθολικότητας, δηλαδή του ανθρώπου.

«Αλλά εάν υποτεθεί ότι υπάρχει κάτι του οποίου η ύπαρξη καθ' εαυτή έχει απόλυτη αξία, κάτι που ως αυτοσκοπός μπορεί να είναι το θεμέλιο ορισμένων νόμων, τότε αυτό και μόνο αυτό, θα είναι το θεμέλιο μιας ενδεχόμενης κατηγορικής προσταγής, δηλαδή του ηθικού νόμου»¹⁷⁸. Νομίζω πως απλά και μόνο με όσα είπαμε, έχοντας αυτή τη θετική ματιά στην κατηγορική προσταγή, αμέσως βλέπει κανείς από την παραπάνω δήλωση του Καντ τη δικαίωση μας. Ο άνθρωπος είναι ο σκοπός της ηθικής και ο τελικός σκοπός της φύσης, όπως θα πει στην ΚΚΔ.

Η θέση του ανθρώπου απέναντι στη θετική καθολικότητα.

Πώς πρέπει όμως ο συνάνθρωπος να θεωρείται ως μονάδα ή ως σύνολο στην καθημερινή του ζωή και ποια η θέση του μεταξύ αυτών των δύο; «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπο σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ ως μέσο»¹⁷⁹. Η εργαλειοποίηση του

---

¹⁷⁷ Ε.Π.Παπανούτσος *Ηθική*, τόμος1, 5^η έκδοση εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995 σελ 287

¹⁷⁸ ΘΜΗ §64 σελ.80

¹⁷⁹ ΘΜΗ §67 σελ.81

ατόμου είναι κάτι που ο Καντ το απορρίπτει κατηγορηματικά, ακόμα και μέσα από την κατηγορική του προσταγή. Άρα ο άνθρωπος δεν είναι μια μονάδα που μπορεί να θυσιαστεί δουλικά στις ανάγκες του συνόλου ή ακόμα και ενός μόνο ανθρώπου κατά το πρόσταγμα της *αριστοτελικής* (Πολιτικά Α' 4), *ωφελμιστικής, μαρξιστικής*¹⁸⁰ και κάθε παρόμοιας θεωρίας. Ο άνθρωπος είναι «**εικόνα του Συνόλου**», το «**Πρόσωπο της ανθρωπότητας**¹⁸¹». Δεν υπάρχει μονάδα και σύνολο, μονάχα εικόνα του συνόλου και το ίδιο το σύνολο. Αυτή είναι η προστασία της ατομικότητας και της αξίας της. Υπάρχει λοιπόν μια τάση μέσα μας η οποία μας αναγκάζει να λάβουμε υπόψη μας τη βούληση των άλλων και να τη φέρουμε σε εναρμόνιση με τη δική μας βούληση, ούτως ώστε όλα τα έλλογα δρώντα άτομα να διαμορφώνουν ένα ηθικό σύνολο¹⁸². Η άποψη μιας ατομικής ηθικής ήταν αυτή που θεωρώ τόσα χρόνια ταλαιπωρούσε την παραγωγή μιας ηθικής –ρεαλιστικής θεωρίας. Αυτό το δυϊστικό μοντέλο, «άτομο ή σύνολο» ήταν η πηγή τόσων αρνητικών ηθικών φαινομένων¹⁸³. Τώρα όμως η καντιανή ηθική έρχεται να ανατρέψει το προσκήνιο με μια νέα θεώρηση του ατόμου, ως «κοσμοπολίτη».

---

¹⁸⁰ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ *Μαρξιστική ηθική*, μεταφρ Β.Καμπίτση, εκδ. Αναγνωστίδη [Χ.Χ.]

¹⁸¹ Christine M. Korsgaard "Kant's formula of humanity", *kant-studien* 77 (1986), 183-202

¹⁸² Keith Ward "Kant's teleological ethics", *the philosophical quarterly*, vol.21,no85(Oct.1971), 337-351:339

¹⁸³ έτσι λοιπόν θεωρώ προσωπικά , ότι κάθε ανθρώπινη ζωή πρέπει να θεωρείται ιερή, και δεν πρέπει να θυσιάζεται για το σύνολο, ή όταν κάποιος βρίσκεται σε αυτοάμυνα, ακόμα και άμυνα στον πόλεμο, κάνοντας ηρωικές πράξεις προκειμένου να σωθεί και να ωφεληθεί το σύνολο. Σε διαφορετική περίπτωση επανερχόμαστε στα ωφελμιστικά κριτήρια (όπως π.χ. να συζητάμε αν πρέπει να πετάξουμε στη θάλασσα ένας για να σωθούν 9). Αυτό το νέο μονιστικό μοντέλο που πιστεύω πως υποστηρίζει ο Καντ είναι μια αρχή του τύπου: «ένας για όλους και όλοι για ένα», ή ακόμα καλύτερα, «**ή όλοι ή κανείς**».

Διάκριση κινήτρου και στόχου

Αξίζει όμως να σταθούμε περισσότερο στην έννοια του σκοπού που ο Καντ αναφέρει ως περιεχόμενο της μορφής, και να δέχεται εν τέλει ένα αντικείμενο ως σκοπό της ηθικής, παρόλη την προσπάθεια που έκανε στην αρχή για να μας κάνει να απορρίψουμε από τη βούληση οποιοδήποτε εμπειρικό κίνητρο ή στόχο. Φυσικά ο Καντ εννοώντας εμπειρικό κίνητρο ή στόχο θεωρεί ένα υλικό αντικείμενο το οποίο θα επιβαλλόταν στην αυτόνομη βούληση μας. Είναι ένα υλικό εμπειρικό αντικείμενο, το οποίο λόγω της ηδονής ή της ωφέλειας που θα μας προσφέρει μας επιβάλλεται να το κυνηγήσουμε και να το επιδιώξουμε, κάνοντας το ίδιο το αντικείμενο *κίνητρο* και *την ηδονή στόχο*. Όμως παραμένει ένα πρόβλημα: πώς γνωρίζουμε ότι η βούλησή μας παραμένει αυτόνομη, ακόμα κι όταν ο Καντ δηλώνει πως δε γνωρίζω κατά βάθος εάν η πράξη μου γίνεται από αθώα κίνητρα ή όχι¹⁸⁴. Κάτι τέτοιο ασφαλώς υπονοεί ότι εικάζουμε να έχουμε μια αυτονομία της βούλησης, χωρίς τίποτα να είναι βέβαια διαπιστωμένο. Αν δε μπορώ να αποδείξω ότι δρω αδέσμευτος από την εμπειρία, δε μπορώ να αποδείξω ότι είμαι και αυτόνομος.

Για το πρόβλημα αυτό του καθορισμού ο **Ανδρουλιδάκης**¹⁸⁵ ακολουθώντας την επιχειρηματολογία του Καντ επισημαίνει μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στον καθοριστικό λόγο ή κίνητρο και στο στόχο ή αντικείμενο της θέλησης:

A. Στον καθοριστικό λόγο ή κίνητρο της θέλησης δηλαδή εκείνο η συνείδηση του οποίου οδηγεί τη θέληση σε ορισμένη πράξη και μ' αυτή την έννοια την καθορίζει. Αυτό μπορεί να είναι δύο ειδών, είτε 1) να συνίσταται σε **ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο** («ύλη»-*materie*) την

---

¹⁸⁴ Henry E. Allison *Kant's theory of freedom*, Cambridge university press 1989, p.43

¹⁸⁵ Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 250

επίτευξη του οποίου επιδιώκει ο άνθρωπος. Αυτό πάλι μπορεί να είναι δύο ειδών είτε α) *ένα αντικείμενο των αισθήσεων* (εμπειρικό αντικείμενο π.χ. ηδονή, πλούτος, εξουσία κτλ.) είτε β) *ένα μη αισθητό αντικείμενο που ορίζει ο λόγος* (ορθολογικό ή νοητό αντικείμενο π.χ. τελειότητα, συμφωνία με το θέλημα του θεού κτλ) και 2) να συνίσταται μόνο στη *μορφή (form)* του ηθικού νόμου δηλαδή τη γενικότητα.

B. Στο σκοπό ή το αντικείμενο της θέλησης, δηλαδή εκείνο η συνείδηση του οποίου οδηγεί τη θέληση στη δημιουργία του. Ο σκοπός (ή σκοποί) μπορεί να είναι δύο ειδών: είτε 1) *αντικείμενο των αισθήσεων*, οπότε ο σκοπός είναι εμπειρικός (a posteriori) και σχετικός και όχι γενικός και αντικειμενικός. Τέτοιοι είναι οι σκοποί που θέτουν οι άνθρωποι από τη φύση τους ως έλλογα μεν αλλά πεπερασμένα όντα που υπόκεινται στη νομοτέλεια της φύσης (π.χ. ατομική ευτυχία) είτε 2) *ένας (ή περισσότεροι) σκοπός που καθορίζει ο λόγος*. Ως τέτοιος είναι γενικής και αντικειμενικής ισχύος και με αυτή την έννοια και όχι βέβαια ως αποτέλεσμα εξαναγκασμού- αναγκαίος και a priori»¹⁸⁶. Δε θα μπορούσαμε συστηματικότερα να παρουσιάσουμε τη δομή της καντιανής θεωρίας. Έτσι με την εκτενή αυτή παραπομπή ήθελα να δείξω την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στις δυο αυτές έννοιες που συχνά (κακώς) ταυτίζονται, κυρίως λόγω της παρουσίας που τους κάνει ο Καντ ως καθοριστικές έννοιες της βούλησης. Με αυτή λοιπόν τη διάκριση είναι ευκολότερο να διακρίνει κανείς το γεγονός ότι περιεχόμενο υπάρχει και στις δυο περιπτώσεις: και στα κίνητρα και στους στόχους. Ωστόσο η θέση του είναι απορριπτική μόνο ως προς το περιεχόμενο των κινήτρων λόγω του καθαρού εμπειρικού τους στοιχείου και όλων όσων προβλημάτων τούτο συνεπάγεται. Ενώ αντίθετα ως προς

---

¹⁸⁶Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 250-251

τους στόχους όχι απλά δέχεται ένα περιεχόμενο αλλά μάλιστα το θεμελιώνει κιόλας.

Περιεχόμενο του νόμου.

Τρεις μορφές κατά τον Ανδρουλιδάκη παίρνει το περιεχόμενο στην ηθική θεωρία του Καντ:

A. ο άνθρωπος ως αυτοσκοπός (η αρχή της προσωπικότητας).

Αναφέραμε και πιο πριν ρητά ότι ο Καντ θέτει -ειδικά μέσω της τρίτης κατηγορικής προσταγής- σκοπό της ηθικής την ανθρωπότητα και τον άνθρωπο ως φέρων το πρόσωπο και την εικόνα αυτής. Μάλιστα αν ρωτούσαμε κάποιον, αναφέρει ο **Allen Wood**, ποιά μορφή παίρνει στον Καντ η ηθική αρχή, οι περισσότεροι θα απαντούσαν την καθολικότητα. Και είναι ο Καντ που το επιτρέπει αυτό να το σκεφτούμε, καθώς προκρίνει τόσο πολύ την αρνητικότητα του νόμου (προσταγή) από την θετικότητα (την ανθρωπότητα)¹⁸⁷. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ον το οποίο έχει απόλυτη αξία- αξιοπρέπεια, αντίθετα με όλα τα υπόλοιπα που έχουν μια αγοραστική ή συναισθηματική αξία¹⁸⁸. Ο άνθρωπος είναι ο πυρήνας της ηθικής όχι όμως τόσο με την αισθητή φύση του και την υλική του ευδαιμονία, αλλά ως **ηθικό πρόσωπο** το οποίο ως έλλογο και ηθικό ον είναι ο τελικός σκοπός της φύσης.

---

¹⁸⁷ Allen Wood “final form” στο Spindel Conference 1997 “Kant’s metaphysics of Morals” ed. Nelson Potter, Marc Timmons Vol. XXXVI Supplement, The southern journal of Philosophy (1997) p1-20:11

¹⁸⁸ ΟΜΗ §77, σελ.89

B. Οι έννοιες «του ύψιστου αγαθού» και του «τελικού σκοπού» ως του αντικειμένου του καθαρού πρακτικού λόγου»¹⁸⁹.

Ο Καντ σε ιδιαίτερο κεφάλαιο της ΚΠΛ ερευνά «την έννοια ενός αντικειμένου του καθαρού πρακτικού Λόγου» (ΚΠΛ 93). Εκεί γράφει: «με τον όρο έννοια (ενός αντικειμένου) του Πρακτικού λόγου, εννοώ την παράσταση ενός αντικειμένου ως δυνατού αποτελέσματος μέσω της ελευθερίας [...]τα μόνα αντικείμενα του πρακτικού Λόγου είναι άρα το καλό και το κακό»¹⁹⁰. Η έρευνα του Καντ επικεντρώνεται στον καθορισμό της έννοιας, και τον κατά το δυνατόν καλύτερο προσδιορισμό της διακρίνοντας «το ευχάριστο από το αγαθό, και το δυσάρεστο από το κακό»¹⁹¹, βάσει της κριτικής ικανότητας του ατόμου. Αμέσως παρακάτω ο Καντ φαίνεται να δίνει οντολογική υπόσταση στο καλό διακρίνοντας την επιλογή μέσω των προς σκοπό από τα αντικείμενα που είναι δι' εαυτών των ιδίων καλά (ΚΠΛ 95), και αντικείμενα που είναι άμεσα αγαθά ή καλά. Για το λόγο τούτο προτρέπει την επιδίωξη μέσω της ορθής κρίσης του λόγου να μη θέλουμε τίποτα άλλο παρά μόνο εφόσον το θεωρούμε *καλό (gut) ή κακό (bose)*.

Ο Καντ επίσης, πρέπει να τονίσουμε το γεγονός ότι συνδέει την ηθικότητα με το *ύψιστο αγαθό*¹⁹². Όπως ο θεωρητικός λόγος αναζητεί από τα φαινόμενα μια συστηματική ολότητα, έτσι και ο πρακτικός λόγος ζητά για το πρακτικά υποκείμενο σε όρους (αυτό που βρίσκεται σε κλίσεις και στη φυσική χρεία) το άνευ όρων ή απόλυτο ωσαύτως και μάλιστα όχι ως αιτιώδη λόγο καθορισμού της βούλησης, αλλά κι όταν αυτός ακόμα είναι δεδομένος (στον ηθικό μέσα νόμο)

---

¹⁸⁹Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 252

¹⁹⁰ ΚΠΛ σελ. 39

¹⁹¹ ΚΠΛ σελ.94-95

¹⁹² Stephen Engstrom “The concept of highest good in Kant’s moral theory”, *Philosophical and Phenomenological research*, vol. 52, No.4 (Dec.1992), 747-780:747

[ζητεί] την απόλυτη ολότητα του αντικειμένου του ΚΠΛ υπό το όνομα του υπέρτατου αγαθού¹⁹³. Αυτό είναι για τον Καντ το αντικείμενο του λόγου, το οποίο ο λόγος οφείλει να αναζητά όχι όμως και να το κάνει καθοριστικό λόγο της βούλησής του, μια και τότε ο φορμαλιστικός ηθικός νόμος θα πάψει να είναι ο ίδιος το καθαρό κίνητρο. Ο Καντ θέλει να εμποδίσει τον προσδιορισμό και την υποστασιοποίηση -ακόμα και υλική- του αντικειμένου του καθαρού λόγου- ύψιστου αγαθού- από φόβο μήπως οι άνθρωποι αρχίσουν να αναζητούν αυτό όχι μέσω του ηθικού νόμου και της καθολικότητας -υπό αρνητική και θετική σημασία- αλλά μέσω άλλων «πλανεμένων» ηθικών θεωριών που ως τώρα διακήρυτταν το υπέρτατο αγαθό χωρίς να έχουν την παραμικρή γνώση γι' αυτό¹⁹⁴. Έτσι λοιπόν για τον Καντ το ύψιστο αγαθό συνάδει με τον ηθικό νόμο και δεν είναι ένα απλώς αντικείμενο, αλλά η έννοιά του και η παράσταση της δυνατότητάς του. Τι είναι όμως αυτό το ύψιστο αγαθό;

Ο Καντ κλείνει ακόμα περισσότερο τον ορισμό του για το ύψιστο αγαθό κάνοντας μια διάκριση ανάμεσα στο *ανώτατο (supremum)* και το *ολοκληρωμένο (consummatum)*. «το πρώτο είναι εκείνος ο όρος, που ο ίδιος είναι μη εξαρτημένος, δηλαδή δεν υποτάσσεται σε κανένα άλλο(originarium), το δεύτερο είναι εκείνο το όλον που δεν αποτελεί μέρος ενός ακόμη μεγαλύτερου όλου του ίδιου είδους (*perfectissimum*)». Με την πρώτη έννοια αυτή του ανώτατου αγαθού, ο Καντ εννοεί την αρετή. Όμως παρότι η αρετή είναι το ανώτατο αγαθό, δε σημαίνει ότι είναι και το ολοκληρωμένο καθώς για να θεωρηθεί ως τέτοιο χρειάζεται την πρόσθεση της ευδαιμονίας η οποία θα επέλθει ως επακόλουθο και συνοδός της ηθικότητας, «όχι μόνο στα μεροληπτικά μάτια του προσώπου που τη θέτει ως σκοπό, αλλά ακόμα

---

¹⁹³Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 252

¹⁹⁴ ΚΠΛ σελ.179

και κατά την κρίση του αμερόληπτου λόγου που θεωρεί την ευδαιμονία εν γένει στον κόσμο ως σκοπό καθ' εαυτό»¹⁹⁵.

Η αρετή μα άλλα λόγια για τον Καντ δηλαδή το ανώτατο, το ηθικό αγαθό, μόνο όταν συνταιριαστεί με την ευδαιμονία, το φυσικό αγαθό, αποτελούν το ύψιστο αγαθό¹⁹⁶. Το ύψιστο αγαθό το αντικείμενο της βούλησης και του ΚΠΛ είναι η ηθικότητα, η αρετή μαζί με τη ευδαιμονία. Αλλά η σειρά είναι αυστηρή και αμετάθετη. *Αναγκαίος και πρώτος όρος όλων είναι η ίδια η ηθικότητα, από την οποία πηγάζει και ακολουθεί η ευδαιμονία.* Και αυτή η ευδαιμονία δεν είναι συμπτωματική όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει από την εμπειρία, αλλά αναγκαία¹⁹⁷ και βέβαιη *συνέπεια της ηθικότητας*¹⁹⁸ και μάλιστα που είναι σε αναλογία και αντιστοιχία με την ηθικότητα.

Με αυτό το σαφή διαχωρισμό γίνεται πλέον κατανοητό και σαφές ότι, *1. καθοριστική αρχή της βούλησης ή κίνητρο όπως αλλιώς θα λέγαμε είναι ο καθαρός πρακτικός λόγος.* Ενώ συγχρόνως *2.σκοπός είναι κάτι διαφορετικό και διακριτό που μέσα στο έργο του Καντ συναντιέται ως ύψιστο αγαθό δηλ. το άθροισμα της ηθικότητας (-αρετής) και της ευδαιμονίας.* Έτσι λοιπόν η καθοριστική αρχή, το κίνητρο ή ο ΚΠΛ ή ο νόμος είναι με αυτή τη σημασία η φόρμα, η μορφή και η γενικότητα. Ασφαλώς και *δεν επιχειρώ να απορρίψω το ευδιάκριτο αυτό σημείο της καντιανής θεωρίας.* Η καθοριστική αρχή της βούλησης είναι αποκλειστικά και μόνο ο νόμος και ο ΚΠΛ και είναι ασφαλώς και αναντίρρητα φορμαλιστικά. Εάν κανείς επιχειρήσει να απορρίψει την καθαρότητα και τη φόρμα του κινήτρου της βούλησης είναι σαφέστατα

---

¹⁹⁵ ΚΠΛ σελ.181-182

¹⁹⁶ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ.87

¹⁹⁷ Stephen Engstrom “The concept of highest good in Kant’s moral theory”, *Philosophical and Phenomenological research*, vol. 52, No.4 (Dec.1992), 747-780

¹⁹⁸ Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 253

έξω από το νόημα της καντιανού έργου. Αυτή όμως η φορμαλιστικότητα των κινήτρων της βούλησης πρέπει να διακριθεί (όπως προτείνει και ο Ανδρουλιδάκης) από το σκοπό, το αντικείμενο του ΚΠΛ. Αυτή η ίδια έννοια του σκοπού ως «τελικού σκοπού της φύσεως» συναντιέται και στο αντικείμενο της Γ κριτικής, κάνοντας ακόμα σαφέστερη και διακριτή τη θέση της από τα κίνητρα στα οποία απουσιάζει παντελώς κάθε περιεχόμενο και βασιλεύει ο λόγος.

Τελολογική θέαση της φύσης.

Στην Γ Κριτική του, ο Καντ φέρνει το επιστέγασμα της θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας του. Μετά το τι μπορώ να γνωρίζω όπως ανέπτυξε στην ΚΚΛ, και το πώς οφείλω να πράττω όπως θεμελίωσε στην ΚΠΛ, έρχεται τώρα να δείξει την ουσία όλων αυτών. Έρχεται λοιπόν να προσπαθήσει να ερμηνεύσει τη **θέση και το ρόλο του ανθρώπου μέσα στη φύση**¹⁹⁹, δίνοντας έτσι νόημα και περιεχόμενο στις προηγούμενες κριτικές θεωρίες του. Προβλήματα που παρέμεναν ανοικτά²⁰⁰ τώρα θα επιχειρήσει να λυθούν και να ειπωθούν όλα από μια ανώτερη ματιά, πιο ψηλά και καθολικά, ώστε να διαπιστωθεί τόσο η αρμονία του συστήματος όσο και της φύσης. Αφού ο Καντ στην Β κριτική θεμελίωσε πώς και γιατί πρέπει να πράττει κανείς, για να είναι η πράξη του ηθική, έρχεται τώρα για να μας δείξει και τη σκοπιμότητα αυτής της ηθικότητας, κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο οι φυσικές επιστήμες επεξηγούν μηχανοκρατικά τη λειτουργία κάποιου οργάνου αλλά όχι και τη χρησιμότητά του (όπως π.χ. επεξηγούν πώς είναι

---

¹⁹⁹ W.H. Walsh *Kant's criticism of metaphysics* Edinburgh University press 1997,σελ 238-239

²⁰⁰ τέτοια προβλήματα ήταν: το πρόβλημα της εξειδίκευσης της φύσης και της φυσικής γνώσης, το πρόβλημα της κριτικής καλαισθησίας, το πρόβλημα της τελολογίας της φύσης (ό.π. ΚΚΔ εισαγωγή Κ.Ανδρουλιδάκη, σελ.34-36)

κατασκευασμένο το μάτι, αλλά δεν μπορούν να επεξηγήσουν ότι σκοπός του είναι η όραση²⁰¹). με αυτή την πάρα πολύ σημαντική καινοτομία στις ηθικές θεωρίες, έρχεται ο Καντ να δείξει τη θέση και το ρόλο του ανθρώπου ως ηθικού όντος μέσα στη φύση αλλά και το σκοπό τόσο της φύσης όσο και του ανθρώπου. Η κριτική αυτή του Καντ αποτελεί ένα συγκερασμό των δύο προηγούμενων, όπου θα προσπαθήσει να κάνει μια κριτική της κριτικής ικανότητας, ως συνθετικής. Έτσι διερωτάται αν είναι a priori δυνατόν να θεωρήσουμε τη φύση ως κάτι σκόπιμο, επιχειρώντας έτσι την «εφαρμογή της κατηγορίας του πρακτικού λόγου στο αντικείμενο του θεωρητικού λόγου»²⁰².

Η τελολογική θεώρηση της φύσης κατά τον Καντ βασίζεται στην **αναστοχαστική δύναμη** της κριτικής μας ικανότητας. Εδώ δεν έχουμε τους νόμους και τις αρχές για να τις εφαρμόσουμε στα επιμέρους φαινόμενα (καθοριστική), αντιθέτως ξεκινάμε απ' αυτά και αναζητάμε το νόμο ή την αρχή που ενοποιεί τα επιμέρους σε ένα αρμονικό και ενιαίο όλο. Με αυτή την αναστοχαστική του δύναμη ο λόγος αφορμάται από τους ειδικούς νόμους, για να θεωρήσει τη φύση ως εάν ήταν έντεχνη, ως εάν ήταν έμβιος οργανισμός, ως ολότητα δημιουργημένη από μια ανώτερη διάνοια²⁰³. Με αυτό τον τρόπο έχουμε την υπαγωγή του μερικού στο όλον, όπως αυτή εκφράζεται με τη σκοπιμότητα της φύσης: «επειδή η έννοια ενός αντικειμένου, εφόσον περιέχει συγχρόνως την αιτία της πραγματικότητας του αντικειμένου αυτού, ονομάζεται σκοπός, ενώ η συμφωνία ενός πράγματος με την ιδιότητα εκείνη των πραγμάτων η οποία είναι δυνατή μόνο σύμφωνα με σκοπούς ονομάζεται σκοπιμότητα

---

²⁰¹ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 55

²⁰² W. Windelband-H.Heimsoeth *Εγχειρίδιο Ιστορίας της φιλοσοφίας* μεταφρ. Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991 σελ 51

²⁰³ W.H. Walsh *Kant's criticism of metaphysics*, Edinburgh University press 1997,σελ

της μορφής τους, για τούτο αποτελεί η σκοπιμότητα της φύσης μέσα στην ποικιλία της την αρχή της Κριτικής δύναμης, όσον αφορά στη μορφή των πραγμάτων της φύσης υπό εμπειρικούς νόμους εν γένει»²⁰⁴. Μολονότι το έργο καταπιάνεται τόσο με την αισθητική όσο και με την τελλολογία, παρόλα αυτά πυρήνας και σκοπός της ΚΚΔ είναι η ερμηνεία και η προσέγγιση της *σκοπιμότητας της φύσης*. Κι οφείλουμε άλλη μια φορά να τονίσουμε την επιμονή του ίδιου του Καντ να επαναλαμβάνει ότι τούτη η σκοπιμότητα της φύσης που μας δίνει η αναστοχαστική μας δύναμη δεν είναι **θεωρητική (συστατική) γνώση**, δηλαδή επιστημονική, και που μπορεί να επαληθευθεί, αλλά **ρυθμιστική** (βάσιμη υποψία, αν μπορούμε να το πούμε έτσι) ,ώστε κατ' αυτό τον τρόπο να βρεθεί μια ενότητα²⁰⁵ μέσα στη φύση και να περιλαμβάνει όλα τα «παράξενα επιστημονικά φαινόμενα»²⁰⁶.

Ο Καντ αναγνωρίζει την αδυναμία της καθοριστικής δύναμης να ερμηνεύσει πλήρως όλα τα φαινόμενα της εμπειρίας και να τα κατατάξει στις «κατηγορίες» που παρέθεσε στην ΚΚΛ. Κι αυτό «όχι επειδή το υλικό της ως τώρα εμπειρίας του ανθρώπου είναι περιορισμένο σε έκταση, αλλά εξαιτίας της σταθερής μορφής των θεμελιακών καθορισμών της»²⁰⁷. Κομμάτια της εμπειρίας αδυνατούν να υπαχθούν στις κατηγορίες που θεμελίωσε στην ΚΚΛ. Η μηχανοκρατική ερμηνεία της φύσης, κατά την οποία «κάθε φυσική εξήγηση έγκειται στην κατάδειξη της αιτιακής αναγκαιότητας με την οποία το ένα φαινόμενο

---

²⁰⁴ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 86

²⁰⁵ W.H. Walsh *Kant's criticism of metaphysics*, Edinburgh University press 1997,σελ247

²⁰⁶Allen Wood "Final Form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy 1997 (p.1-20)

²⁰⁷ W. Windelband·H.Heimsoeth *Εγχειρίδιο Ιστορίας της φιλοσοφίας*, μεταφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991 σελ 56

προκύπτει από το άλλο»²⁰⁸, δεν καταργείται προφανώς, υπάρχει αυθυπόστατη. Όμως ενώ εξηγεί πώς δημιουργήθηκε ένα γεγονός, αδυνατεί να ερμηνεύσει το προς τι, για ποιο λόγο παράχθηκε έτσι. Εάν λοιπόν παραβλέψουμε τη σκοπιμότητα, με την απλή αιτιώδη σύνδεση, θα καταλήξουμε στην τυχειότητα της δημιουργίας ενός αντικειμένου, χάνοντας ένα μεγάλο και σημαντικό μέρος της πραγματικότητας. Δηλαδή ενώ η αιτιοκρατική ερμηνεία θα μας εξηγήσει σαφώς τη θέση και το σχήμα των φτερών ενός πουλιού ή την κίνηση της ουράς του, χωρίς την προοπτική της σκοπιμότητας (το πέταγμα), όλα αυτά κάπως θεωρητικά προσεγμένα, φαίνονται απολύτως τυχαία.

Η μηχανοκρατική θεώρηση της φύσης λοιπόν επεξηγεί την αιτιώδη σχέση δημιουργίας ενός πράγματος, όμως δε βλέπει το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Έτσι λοιπόν ο ρόλος των φυσικών επιστημών σώζεται από τον Καντ, αλλά χρειάζεται να συμπληρωθεί. Η τελολογική όμως θεώρηση έρχεται να συμπληρώσει το κενό που αφήνει η καθοριστική ικανότητα, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί πηγή θεωρητικής γνώσης. Είναι ξεκάθαρο πως ο Καντ θεωρεί απόλυτα υποκειμενική αλλά λογικά θεμελιωμένη μια αναστοχαστική τελολογική θεώρηση της φύσης. Ούτε πάλι πρέπει να πούμε είναι δυνατό να κατανοήσουμε ένα πράγμα αποκλειστικά βάσει της σκοπιμότητάς του. Η προσπάθεια για ενοποίηση των επιμέρους φαινομένων της φύσης μέσω της τελολογίας είναι σαφέστατα μια υπόθεση από τον άνθρωπο για τον ανθρώπινο νου. Με αυτό τον τρόπο θα συμπληρώσει μέσα στο μυαλό του το κενό που φαίνεται ότι αφήνουν οι φυσικές επιστήμες προκειμένου να πετύχει την επιθυμητή ολότητα, που φαίνεται να έχει δημιουργηθεί από μια ανώτερη

---

²⁰⁸ W. Windelband·H.Heimsoeth *Εγχειρίδιο Ιστορίας της φιλοσοφίας*, μεταφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991 σελ 55

λογική²⁰⁹. Έτσι για τον Καντ η φύση φαίνεται ως ένα έργο τέχνης σχεδιασμένο από ένα δημιουργό. Αυτή η τελολογία που μας παρουσιάζει στα μάτια μας τη φύση ως έργο τέχνης με σκόπιμη πορεία, αποτελεί την ύστατη προσπάθεια του Καντ να **συνταιριάζει τα μέρη με ένα όλον**, χωρίς βέβαια αυτή η υπόθεση της σκοπιμότητας να αποτελεί γνώση πραγματική, παρά μόνο ένα **«ρυθμιστικό και ευρετικό γνώμονα»** στην έρευνα της φύσης. Είναι όμως μια έννοια που οφείλουμε, χωρίς να μας προσφέρει έγκυρη θεωρητική γνώση, να της αναγνωρίσουμε μια αντικειμενικότητα υπό τη μορφή της αιτιότητας της ίδιας της φύσης «ως εάν βρισκόταν η έννοια τούτη στη φύση»²¹⁰. Η υπόθεση λοιπόν για την ύπαρξη μιας αιτιότητας και συνεπώς μιας τελολογίας μέσα στην ίδια τη φύση αποτελεί μια «ρυθμιστική αρχή για την απλή αποτίμηση των φαινομένων» και όχι μια συστατική αρχή που θα συνεπαγόταν έγκυρη γνώση από την εξήγηση της παραγωγής τους **(αιτιοκρατικά)** και λειτουργώντας ο λόγος ως καθοριστική αρχή. Η συστατική αρχή συμπληρώνεται από τη ρυθμιστική αρχή (αλλά και το αντίστροφο), ως εάν η φύση ήταν ένα έργο τέχνης δημιουργημένο από ένα λόγο ανώτερο (χωρίς βέβαια αυτή η προϋπόθεση να αιτιολογεί την ύπαρξη ενός τέτοιου φυσικά όντος).

Ο άνθρωπος έσχατος σκοπός φύσης.

Ο Καντ κάνει μια βασική διάκριση στη σκοπιμότητα της φύσης ανάμεσα σ' εκείνο το αποτέλεσμα που θεωρείται προϊόν τέχνης

---

²⁰⁹ Allen Wood "Final Form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.1-20:14

²¹⁰ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 56

και σ' ένα που θεωρείται ως «υλικό για την τέχνη άλλων ενδεχόμενων όντων»²¹¹, δηλαδή ως μια έμμεση σχετική σκοπιμότητα. Έτσι π.χ. το γεγονός ότι οι ποταμοί παρασύρουν χώμα ωφέλιμο για την ανάπτυξη των φυτών, κάνει τα φυτά ή τα ζώα που τρέφονται με φυτά ή τα ζώα που τρέφονται με αυτά τα ζώα, να ωφελούνται από την ανάπτυξη αυτών των «κατώτερων» μέσων, ενώ τα ίδια να φαίνονται ως σκοποί, παρόλα αυτά όμως «σχετικοί» προς της ωφέλεια άλλων «ανώτερων» φυσικών πραγμάτων. Είναι όμως σκοπός της φύσης ο άνθρωπος ως προς την έννοια ότι είναι ο τελικός παραλήπτης όλης της ωφελιμότητας των κατώτερων ειδών (ή για να το πούμε αλλιώς ως κορυφή της διατροφικής αλυσίδας)²¹²? Η απάντηση που δίνει ο Καντ είναι ξεκάθαρη: ο άνθρωπος δεν είναι ο τελικός σκοπός της φύσης ως ο «κυρίαρχος» των ζωντανών οργανισμών και της φύσης, «διότι ο λόγος του ανθρώπου γνωρίζει να προσδίδει στα πράγματα μια συμφωνία με τις αυθαίρετες επινοήσεις του, για τις οποίες αυτός ο ίδιος δεν ήταν προκαθορισμένος από τη φύση. Μόνο εάν δεχτεί κανείς ότι έπρεπε να ζουν άνθρωποι στη γη τότε δε θα έπρεπε επίσης να λείπουν τουλάχιστον τα μέσα, χωρίς τα οποία δε θα μπορούσαν να αντέξουν ως ζώα, ακόμα και ως έλλογα ζώα»²¹³. Ο Λόγος είναι αυτός που προσδίδει την αξία στον άνθρωπο. Κι αυτός είναι με τη δύναμή του που μπορεί να ελέγχει και να αλλάζει τη κανονική- φυσική πορεία των γεγονότων, σύμφωνα προς τα προστάγματα του ίδιου του τού εαυτού. Άρα ο λόγος είναι ο απόλυτος κυρίαρχος της φύσης καθώς αυτός φαίνεται να είναι που ελέγχει το σώμα και την υπόλοιπη φύση για να καταφέρει να επιβάλλει την θέλησή του. Κι αυτό το σημείο είναι που

---

²¹¹ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.ΙδεόγραμμαΑθήνα 2002 σελ 312

²¹² Keith Ward "Kant's teleological ethics", the philosophical quarterly, vol.21,no85(Oct.1971), 337-351

²¹³ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 314

δένει η συνέχεια της ηθικής θεωρίας του ΚΠΛ με την τελολογία της ΚΚΔ. Ο Καντ απορρίπτει οποιαδήποτε χρησιμοθηρία του λόγου από την άποψη τουλάχιστον της φυσικής επιβίωσης. Ο δημιουργός του έργου τέχνης δεν έδωσε στον άνθρωπο το λόγο για όφελος της φύσης ή δεν έκανε το λόγο εργαλείο στο να επινοήσει την όποια λειτουργία κάποιων αντικειμένων. Ο λόγος δεν είναι μέσο προς κάτι άλλο, ακόμα και για το όφελος της ίδιας της φύσης²¹⁴. Έτσι δεν έγιναν τα φτερά των πουλιών για να στολίζεται ο άνθρωπος, αλλά ούτε και ο λόγος έγινε για να ανακαλύψει αυτή τη χρησιμότητα των φτερών. Πρέπει να λοιπόν να απορρίψουμε κάθε εργαλειοποίηση του λόγου ως φυσική σκοπιμότητα²¹⁵. Αντίθετα λέει ο Καντ μόνο εάν δεχτούμε ότι πρέπει να ζει ο άνθρωπος, τότε μπορούμε να τον θεμελιώσουμε όχι ως σκοπιμότητα, αλλά ως σκοπό της φύσης. Και μολονότι υπάρχουν πολλά παραδείγματα της εμπειρίας αξιοθαύμαστα μάλιστα που αποδεικνύουν ότι μπορεί ο άνθρωπος να είναι σκοπός της φύσης, δεν αποδεικνύεται και ότι πρέπει να είναι ο άνθρωπος σκοπός. Το να πούμε λοιπόν ότι όλη η φύση προϋποθέτει ως σκοπό την ωφέλεια του ανθρώπου είναι αστήρικτο και αβάσιμο λογικά.

Στη συνέχεια ο Καντ προβαίνει σε ένα σημαντικό ορισμό, ότι «ένα πράγμα υπάρχει ως φυσικός σκοπός, όταν είναι αφ' εαυτού (μολονότι με διπλή σημασία) αιτία και αποτέλεσμα» και πράγματα ως φυσικοί σκοποί είναι μόνο τα οργανωμένα όντα (§65) *όντας α)τα μέρη δυνατά μόνο σε σχέση με το όλο β)τα μέρη του το ένα ως προς το άλλο αιτία και αποτέλεσμα της μορφής του*²¹⁶. Έτσι μόνο ένας έμβιος οργανισμός μπορεί να θεωρηθεί ως σκοπός της φύσης αφήνοντας τα

---

²¹⁴ αν και κάτι τέτοιο θα μπορούσε να υποστηριχτεί κάλλιστα από κάποιον που θα πίστευε ότι η φύση ως ανθρωπομορφη, έδωσε στον άνθρωπο το λόγο για να εξυπηρετήσει το στόχο της, τον πολιτισμό. Ωστόσο όμως ας μην ξεχνάμε ότι και γι' αυτόν τον πολιτισμό άμεσος επωφελούμενος θα ήταν και πάλι ο άνθρωπος.

²¹⁵ Keith Ward "Kant's teleological ethics", the philosophical quarterly, vol.21,no85(Oct.1971), 337-351:399

υπόλοιπα μέρη της εμπειρίας στον αυστηρό έλεγχο της καθοριστικής δύναμης και των φυσικών επιστημών να τα εξηγήσουν. Στην περίπτωση του σκοπού της ύπαρξης ενός όντος διακρίνουμε δύο υποκατηγορίες: να είναι το ίδιο το ον αυτοσκοπός είτε να είναι μέσο για άλλο σκοπό (§59). Στην ΚΠΛ είχε την ευκαιρία να αναπτύξει επαρκώς και τις δυο αυτές θέσεις. Τώρα ο άνθρωπος ως οργανωμένο ον που εξελίσσεται με την αρχή της *επιγένεσης* (του γένους), δεν είναι δυνατόν να έχει δημιουργηθεί (αποκλειστικά) από ένα μηχανισμό της φύσης τυχαία, αλλά μάλλον από ένα εμπρόθετο λόγο ώστε η εσωτερική δυνατότητα να συμβαδίζει με ένα τελικό σκοπό. Υπάρχουν δυο σκοποί που πρέπει να διακρίνουμε: τον τελικό σκοπό «που ο σκοπός της ύπαρξης ενός τέτοιου φυσικού όντος βρίσκεται σ' αυτό το ίδιο» και τον έσχατο σκοπό «ο σκοπός εκείνος βρίσκεται σε άλλα φυσικά όντα έξω από το ίδιο, δηλαδή δεν υπάρχει σκοπίμως ως φυσικός σκοπός αλλά κατ' αναγκαίο τρόπο συγχρόνως ως μέσο»²¹⁷. Έτσι ο Καντ επανέρχεται στο θέμα που είχε θέσει προηγουμένως, όταν δούμε το φυτικό βασίλειο σκεφτόμαστε ότι υπάρχει για να τραφούν τα ζώα. Άμα δούμε τα ζώα σκεφτόμαστε ότι υπάρχουν για να τραφούν τα αρπακτικά. Και προς τι όλα τούτα; Όλα τούτα είναι δημιουργημένα για τον άνθρωπο ώστε να τα χρησιμοποιήσει κατά το πρόσταγμα του λόγου του. Και είναι ο άνθρωπος ο έσχατος σκοπός της φύσης, επειδή είναι και ο μόνος που μπορεί να σχηματίσει την ιδέα μιας σκόπιμης ύπαρξης όλων τούτων, και την οποία μάλιστα οφείλει να συντελέσει να πραγματοποιηθεί (ΚΚΔ σελ.384). Ο άνθρωπος λοιπόν χάρει στο λόγο του και την ικανότητά του να ενοποιεί όλα τα φαινόμενα της φύσης γίνεται ένας επαρκής λόγος για να θεωρηθεί όχι απλά ως τελικός αλλά ως έσχατος σκοπός της φύσης. Έτσι ο άνθρωπος αποκομίζει

---

²¹⁶ ό.π. ΚΚΔ σελ.319-320

²¹⁷ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 383-84

μια ωφέλεια από τούτη τη σκοπιμότητα της φύσης: είναι είτε η ευδαιμονία του είτε η καλλιέργειά του (ΚΚΔ 388). Ποιά από τις δυο τούτες επιλογές ο άνθρωπος οφείλει να επιδιώξει; Η ευδαιμονία δε μπορεί να είναι αυτό το κέρδος που ζητάμε, κι ούτε όλο το σύστημα των σκοπών της φύσης να αποσκοπεί στην ευδαιμονία του ανθρώπου. Οι λόγοι για την απόρριψή της είναι οι ίδιοι που αναφέρθηκαν και στην προηγούμενη κριτική δηλαδή η ποικιλία και η ρευστότητα καθορισμού της ευδαιμονίας, αλλά και λόγω της «των φυσικών καταβολών του» ή και των συνανθρώπων του συχνά ο άνθρωπος περισσότερο υποφέρει παρά ευτυχεί πάνω στη γη.

Το πρόβλημα που αναφέραμε πριν δε μπορεί να υποστηριχτεί ότι έχει λυθεί με κάθε βεβαιότητα. Ο άνθρωπος είναι ένα γρανάζι στο μηχανισμό της φύσης, αλλά και όταν αυτός αδυνατεί να εξηγήσει και να ενοποιήσει όλα τα φαινόμενα, τότε ο λόγος το επιτυγχάνει μέσω της τελολογίας. Όμως τι είναι αυτό που κάνει τη φύση να θέτει τον άνθρωπο πραγματικά σκοπό της; Ο Καντ αναφέρει ότι η φύση προετοιμάζει τον άνθρωπο ώστε ο ίδιος μετά να πραγματώσει αυτό το σκοπό της φύσης για να είναι ο τελικός σκοπός της. Έτσι η φύση προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα για ευδαιμονία, που είναι «η ύλη όλων των σκοπών του πάνω στη γη»²¹⁸. Αυτή όμως την ευδαιμονία εάν την κάνει αποκλειστικό στόχο του στη γη χάνει τον απώτερο στόχο του για τον οποίο η φύση τον προετοιμάζει. Δεν πρέπει ο άνθρωπος να συγχέει τούτη την προετοιμασία με την πραγματική του αποστολή στη γη. Και ποια είναι τούτη; «Από όλους τους σκοπούς του στη φύση, απομένει μόνο ο μορφικός υποκειμενικός όρος, θέλω να πω η δεξιότητα να θέτει εν γένει στον εαυτό του σκοπούς και (ανεξάρτητα από τη φύση

---

²¹⁸ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 390

κατά το σκόπιμο προορισμό του) να χρησιμοποιεί τη φύση ως μέσο σύμφωνα με τους γνώμονες των ελευθέρων σκοπών του εν γένει. Η δημιουργία της δεξιότητας ενός έλλογου όντος για οιοσδήποτε σκοπούς εν γένει (συνεπώς κατά την ελευθερία του) είναι η καλλιέργεια [ο πολιτισμός]»²¹⁹. Έτσι λύνεται το πρόβλημα που είχαμε συναντήσει στην αρχή, πώς δηλαδή ο άνθρωπος μπορεί να θεωρηθεί σκοπός της φύσης μόνο ως φαινόμενο και κυρίαρχός της. Μπορεί λοιπόν να είναι απόλυτος κυρίαρχος και όλο το σύστημα των σκοπών της φύσης να αποσκοπεί στην υλική του ευημερία, όμως δε μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η φύση τον δημιούργησε γι' αυτό το λόγο. Ή απλά για να την θαυμάζει και να την απολαμβάνει. Σκοπός της φύσης είναι ο άνθρωπος ως **ηθικό ον**. Όταν με απλά λόγια συνταιριάζει τους σκοπούς της φύσης με τους νόμους της ελευθερίας του.

Η ύπαρξη ενός πολιτεύματος που θα αναπτύξει τον ηθικό άνθρωπο.

Κλείνοντας ο Καντ κάνει την παρατήρηση ότι η καλλιέργεια της δεξιότητας δεν είναι επαρκής για τον καθορισμό της θέλησης, κι ούτε πάλι μπορεί να αναπτυχθεί κάτω απ' όλα τα πολιτεύματα, πολιτεύματα που αναπτύσσει γι' αυτό το λόγο στην «αιώνια ειρήνη» όσο και στο άρθρο «*Ιδέα μιας γενικής θεωρίας υπό πρίσμα κοσμοπολιτικό*». Έτσι λοιπόν έσχατος σκοπός της φύσης είναι η καλλιέργεια, ο πολιτισμός, ενώ αναγκαίος όρος της ένα ελεύθερο και δίκαιο πολίτευμα. Ένα από την άλλη μεριά τελικός σκοπός και ύψιστο αγαθό είναι ο συνδυασμός των δύο φύσεων του ανθρώπου, του φυσικού και του ηθικού αγαθού δηλαδή της ηθικότητας και της ευδαιμονίας. Μ' αυτόν τον τρόπο ο δυϊσμός του

---

²¹⁹ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002 σελ 390

θεωρητικού και του πρακτικού λόγου γεφυρώνεται μέσα στον αισθητό κόσμο όχι μόνο τυπικά αλλά και ουσιαστικά. Η πίστη στη δύναμη του λόγου και η αρετή σε κάθε ηθική πράξη από τη μια, και η ύπαρξη ενός ειρηνικού φιλελεύθερου και δίκαιου κράτους ώστε να πραγματώσει το στόχο της φύσης από την άλλη, είναι οι δύο θεμέλια της καντιανής ηθικής, καθώς παρατηρεί ο **Ε.Π.Παπανούτσος** στην εισαγωγή των «Δοκιμίων»²²⁰.

Ακόμα βέβαια μεγαλύτερη αξία μπορεί να βρει κανείς σχετικά με την τελολογία και την «κανονιστική» πορεία της ιστορίας και του πολιτισμού ως προορισμού της φύσης και του ανθρώπου, σε αρκετά από τα άρθρα που κατά καιρούς ο Καντ δημοσίευε ώστε να πλησιάσει ακόμα περισσότερο το αίσθημα του κοινού ανθρώπου και του απλού αναγνώστη. Σημαντικό βήμα εξήγησης των τελολογικών του θεωριών ως ολοκλήρωσης και περιεχομένου της ΚΠΛ βρίσκουμε στο «ιδέα μιας γενικής ιστορίας υπό πρίσμα κοσμοπολιτικό». Κι εδώ ο Καντ αναπτύσσει τη θεωρία του για την «κανονική πορεία της φύσης» (Δοκίμια σελ 24) παρόλο το άτακτο και αταξινόμητο περιεχόμενο που δείχνουν οι επιμέρους ατομικές δραστηριότητες. Η αφετηρία είναι η ίδια με αυτή της ΚΚΔ, «**πρώτη πρόταση**: όλες οι φυσικές καταβολές ενός πλάσματος προορίζονταν να ξετυλιχτούν κάποτε με πληρότητα και σκοπιμότητα». Βασιζόμενος στην εξελικτική αλλά και αιτιοκρατική θεωρία υπεραμύνεται φυσικά αυτές, αλλά επιπλέον μια εξήγηση αποκλειστικά θεμελιωμένη σ' αυτές φανερώνει μια φυσική τυχαιότητα. Έτσι η φύση δεν προίκισε τον άνθρωπο τυχαία με το λόγο, καθώς μπορεί έτσι να φανερώσει μια αιτιοκρατική εξήγηση της φύσης του, αλλά έχοντας ένα

---

²²⁰ Immanuel Kant *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσος, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα,1971 εισαγωγή σελ.14

σχέδιο, το οποίο θα επιτευχθεί μετά από πολλές γενιές²²¹. **«δεύτερη πρόταση:** στον άνθρωπο (που είναι το μόνο έλλογο πλάσμα της γης) οι φυσικές καταβολές, που σκοπό έχουν να τον κάνουν να χρησιμοποιεί το λόγο του, προορίζονται να εξελιχθούν τελείως μόνο μέσα στο γένος, όχι μέσα στο άτομο». Σ' αυτή τη δεύτερη πρόταση έχουμε τη σύνδεση όλων των ανθρώπων βάσει του λόγου. Το γένος των ανθρώπων συνολικά και όχι ατομικά κατέχει μια ξεχωριστή θέση μέσα στη φύση, η οποία θέση οφείλεται στο λόγο. Αυτός είναι η αιτία της διακεκριμένης θέσης του συνόλου της κοινωνίας των ανθρώπων. Χρησιμοποιώντας τούτη τη δύναμη και αυξάνοντάς τη από γενιά σε γενιά, θα φτάσουμε σε ένα τελικά από τη φύση επιδιωκόμενο επίπεδο ανάπτυξης. Αυτό το υψηλό επίπεδο είναι ο στόχος συνολικά του ανθρώπινου-έλλογου είδους, γιατί αλλιώς αν δε θεωρούσαμε αυτό το στόχο, το φυσικό προίκισμα του λόγου θα φαινόταν τυχαίο και άχρηστο «πράγμα που θα ανέτρεπε όλες τις πρακτικές (-ηθικές) αρχές»²²², γιατί είναι γεγονός πως αν δεχτούμε μόνο τη μηχανοκρατική εξήγηση ύπαρξης του λόγου μας και όχι ένα τελικό σκοπό η ηθική θα γκρεμιζόταν σύσσωμη. Είναι λοιπόν ένας τελολογικός στόχος που σώζει και τη δυνατότητα του λόγου αλλά και της ηθικής. Έτσι λοιπόν αφού ο άνθρωπος είναι προικισμένος για μια διακεκριμένη αποστολή πάνω στη γη, οφείλει να την εκτελέσει²²³. Βασισμένος διαρκώς στη χρήση του λόγου του αποκλειστικά και αποδεσμευόμενος από καθετί εμπειρικό. **Τρίτη πρόταση:** «η φύση θέλησε: ο άνθρωπος να παράγει εντελώς από τον εαυτό του, όλα όσα ξεπερνούν τη μηχανική οργάνωση της ζωώδους ύπαρξής του, και σε

---

²²¹ Keith Ward "Kant's teleological ethics" The philosophical quarterly, vol.21, no85 (Oct.1971) 337-351:338

²²² Immanuel Kant «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας υπο πρίσμα κοσμοπολιτικό» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971,σελ 26

²²³ Keith Ward "Kant's teleological ethics" The philosophical quarterly, vol.21, no85 (Oct.1971) 337-351:341

καμία άλλη ευδαιμονία ή τελειότητα να παίρνει μέρος παρά μόνοι σε κείνη που ο ίδιος δίνει στον εαυτό του με το δικό του λογικό, ελεύθερος από ένστικτο». Η φύση προίκισε τον άνθρωπο τόσο με τα ζωώδη ένστικτα αλλά προπάντων με το λόγο. Αυτόν θέλει να καλλιεργήσει ο άνθρωπος, αυτό το χαρακτηριστικό που μόνο σ' αυτόν έδωσε ώστε να ξεχωρίσει και να προοδεύσει, και πάνω σ' αυτόν και την ορθή χρήση του θα βρει τη λύδια λίθο της πραγματικής προόδου, της πνευματικής και όχι απλά της υλικής που προστάζουν τα κοινά ένστικτα των ζώων. Αυτή η διαρκώς αυξανόμενη και καθαρότερη χρήση του λόγου, είναι η μόνη γνήσια ικανότητα για την κατανόηση της θέσης του και του σκοπού του, ο οποίος όχι απλά δε σχετίζεται αλλά είναι αντίθετος με την καλοπέραση και την αποκλειστική ευημερία του πάνω στη γη²²⁴. Δεν είναι αυτός ο λόγος ύπαρξης του λόγου μας, αυτό το καταφέρνουν και τα ένστικτα τα οποία πρέπει να πολεμήσει και να υποτάξει. Αυτό λοιπόν το «πρωτόγονο» και αδιαμόρφωτο δώρο οφείλει να καλλιεργήσει και να αναπτύξει ο άνθρωπος ώστε «να βγει από την ανωριμότητα του»²²⁵ και να διαφωτιστεί. Μόνο όμως με μια επανάσταση θα γίνει αυτή η έξοδος, που βάση της είναι η «αντικοινωνική κοινωνικότητα»²²⁶.

Αυτή η διαρκής αίσθηση ανταγωνισμού μεταξύ των ατόμων και αργότερα κρατών οδηγεί τόσο στην ατομική καλλιέργεια όσο και στη δυναμική ανάπτυξη του συνόλου των ανθρώπων μέσω της διαρκούς εγρήγορσης που προκαλεί αυτό το αίσθημα²²⁷. Μ' αυτόν τον τρόπο

---

²²⁴ Keith Ward "Kant's teleological ethics" The philosophical quarterly, vol.21, no85 (Oct.1971) 337-351:342

²²⁵ Immanuel Kant «Απόκριση στο ερώτημα τι είναι διαφωτισμός» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου,εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971,σελ 42

²²⁶ Immanuel Kant «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας υπο πρίσμα κοσμοπολιτικό» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου,εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971,σελ 28.

²²⁷ Η Sidney Axinn παρατηρεί πάνω σ' αυτό το ιδιόμορφο αίσθημα της κοινωνικής αντικοινωνικότητας πως βρίσκουμε τη βάση για τη σύγκρουση ατομικών με συλλογικά και ηθικά καθήκοντα όσο και για την αναγνώριση του δυϊσμού της ανθρώπινης φύσης. Βλ.

ισχυροποιούνται πραγματικά οι δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων οδηγώντας έτσι σε μια νέα κοινωνία, με να νέο πολίτευμα [ρεπουμπλικανικό -όπου ο όρος υποδηλώνει κάθε αβασίλευτο καθεστώς, όχι κατ' ανάγκη δημοκρατικό]²²⁸ το οποίο θα είναι το κατάλληλο και πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της *κουλτούρας- του εσωτερικού πολιτισμού* (πιο ελεύθερα της *παιδείας του ανθρώπου*). Αυτή η παιδεία και ο *εσωτερικός πολιτισμός* είναι ο κρίκος που θα μας ενώσει με την ηθικοποίηση μας. Ο πολιτισμός μας και η πρόοδος μας είναι ταυτισμένα. Με αυτή τη δυνατότητα μας να θεωρηθούμε και ηθικοί. Η σύνδεση του «εξωτερικού πολιτισμού» και του «εσωτερικού- κουλτούρας» συνδέονται με τη λογική πρόοδό μας. Ωστόσο το κομμάτι που μας ενδιαφέρει είναι η ανάπτυξη και η δυνατότητα καλλιέργειας της εσωτερικής κουλτούρας (παιδείας) που θα πραγματοποιηθεί μόνο μέσα στο κατάλληλο *ειρηνικό περιβάλλον*, ώστε το κράτος να επικέντρωσε όλες τις δυνάμεις του στη ηθική-παιδευτική διαμόρφωση των πολιτών του, «*όγδοη πρόταση*: μπορούμε να θεωρήσουμε την ιστορία του ανθρώπινου γένους στις μεγάλες της γραμμές σαν την εφαρμογή ενός κρυφού προγράμματος της φύσης [με την πρόθεση] να δημιουργήσει ένα εσωτερικά και για τούτο το σκοπό εξωτερικά επίσης τέλει πολίτευμα, ως το μοναδικό καθεστώς όπου μπορεί να αναπτύξει εντελώς τις καταβολές της μέσα στην ανθρωπότητα»²²⁹. Βλέπουμε λοιπόν ότι αυτός ο εσωτερικός πολιτισμός γίνεται βασικός και κεντρικός στόχος του Καντ, ο οποίος δεν πρέπει να διαχωριστεί από την έννοια της ηθικότητας. Ο εσωτερικός πολιτισμός – κουλτούρα – παιδεία είναι η καλλιέργεια που μόλις αναπτύξαμε και η

Sidney Axinn “Ambivalence: Kant’s view of human nature” Kant-studien72 (1981) σελ 169-174

²²⁸ Immanuel Kant *Για την Αιώνια ειρήνη*, Μετάφραση Α. Πόταγα, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 σελ.36

²²⁹ Immanuel Kant «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας υπο πρίσμα κοσμοπολιτικό» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ.36

οποία μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μέσα σε ένα περιβάλλον ειρήνης και ανταγωνισμού. Ένα κοσμοπολιτικό καθεστώς είναι λοιπόν για τον Καντ ο πρώτος στόχος της φύσης, ώστε μέσα σ' αυτό να λάμψει ο άνθρωπος, το αποκορύφωμα της φυσικής δημιουργίας²³⁰.

Είναι η αιώνια ειρήνη σκοπός της φύσης;

Ελπίζω κατά την προσέγγιση σ' αυτό το άρθρο του Καντ να ήταν σαφής και αντιληπτή η θέση μου. Δε θα συμφωνήσω με όποιον θελήσει να παρουσιάσει πως κεντρική θέση και απώτερος στόχος του Καντ ήταν η θεμελίωση ενός πολιτεύματος όπως παρουσιάζεται στο παρόν άρθρο και στην αιώνια ειρήνη και η σύνδεσή του με την ηθική. Αντίθετα μάλιστα ισχυρίζομαι πως η θέση του Καντ ακόμα και στα πολιτικά δοκίμια ενέχει μέσα την ηθικότητα όχι όμως ως ισότιμο στοιχείο και προπαρασκευαστικό γι' αυτό το κράτος-πολίτευμα. Η εσωτερική παιδεία-κουλτούρα που θα έρθει με την ορθή χρήση του λόγου, δηλαδή η ηθικότητα, παραμένει κεντρικό θέμα. Γιατί απ' αυτό το λόγο θα παραχθεί η καλλιέργεια του ανθρώπινου πνεύματος, όχι για να παραχθεί με τη σειρά του ένα πολίτευμα δίκαιο και ειρηνικό, αλλά μια ηθική διαβίωση που καθρέφτισμά της θα είναι και η πολιτική ζωή.

Η αιώνια ειρήνη που αναζητά ο Καντ δεν είναι μια «*συνθήκη ειρήνης*» (*pactum pacis*) δηλαδή λήξη ενός μεμονωμένου πολέμου, αλλά *συμμαχία ειρήνης* (*foedus pacificum*) δηλαδή **λήξη όλων των πολέμων**. Αυτή η κατάσταση δεν είναι απλά ένας αυτοσκοπός ή ο έσχατος σκοπός της φύσης. Είναι μονάχα μια «σκοπιμότητα για την ανάδυση της ομόνοιας μέσα από τη διχόνοια». Θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε

---

²³⁰ Keith Ward "Kant's teleological ethics" The philosophical quarterly, vol.21, no85 (Oct.1971) 337-351:342

την θεμελίωση του Καντ για την αιώνια ειρήνη με την ηθική θεμελίωση όπου και στα δύο είναι σαφής ο ατομικός ανταγωνισμός μέσα από εγωιστικά κίνητρα τα οποία πρέπει να υπερνικηθούν προς όφελος μιας ομόνοιας, ηθικότητας, δικαιοσύνης «κι όλα αυτά βέβαια βάσει αρχών». Ο εγωισμός τόσο σε ατομικό όσο και κρατικό επίπεδο οφείλουν να υπερνικηθούν βάσει του λόγου, όπως άλλωστε προστάζει και για την ηθική. Γι' αυτό το λόγο και ο Καντ δίνει σαφή προτεραιότητα πιστεύω στην ηθικότητα από το πολιτικό πρόσταγμα και στην ηθική από την πολιτική ανάπτυξη (η οποία όμως θεωρείται το αναγκαίο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα καρποφορήσει η πρώτη). Το κράτος λοιπόν κατορθώνει να εξασθενήσει ή να ή να εξουδετερώσει τις εγωιστικές ανθρώπινες ροπές και «ο άνθρωπος αναγκάζεται να γίνει αν όχι ένας ηθικά καλός άνθρωπος, τουλάχιστον ένας καλός πολίτης»²³¹. Πιστεύω μέσα απ' αυτή τη συσχέτιση **ηθικής-πολιτικής θεωρίας** του Καντ η μέθοδος και η θεμελίωση είναι *ταυτόσημες* σε πάρα πολλά σημεία. Η διαφορά τους είναι όμως πως η μεν πολιτική παρουσιάζεται ως πεπρωμένο και πρόνοια προετοιμασμένο από τη φύση, η δε ηθική είναι ακόμα ανώτερη γιατί δεν αποσκοπεί πουθενά αλλού παρά στον εαυτό της, ο οποίος είναι και η καρδιά της πολιτικής: όταν βέβαια δεν υπάρχει ελευθερία και ο ηθικός νόμος θεμελιωμένος σ' αυτή, αλλά όλα όσα συμβαίνουν και όσα μπορεί να συμβούν είναι απλώς μηχανισμός της φύσης, τότε η πολιτική (ως τέχνη της χρήσης του στη διακυβέρνηση των ανθρώπων) ολόκληρη η πρακτική σοφία και η έννοια του δικαίου, είναι κενή έννοια»²³². Βέβαια λοιπόν μπορούν να εναρμονιστούν πολιτική και ηθική για τον Καντ. Η πολιτική προσφέρει την ηθική και η ηθική την πολιτική ανάπτυξη και

---

²³¹ Immanuel Kant *Για την Αιώνια ειρήνη*, Μεταφραση Α. Πόταγα, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 σελ.61

²³² Immanuel Kant *Για την Αιώνια ειρήνη*, Μεταφραση Α. Πόταγα, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 σελ.73

πρόοδο. Είναι δηλαδή μια αμφίδρομη συνεισφορά και συνύπαρξη ανάμεσα στις δυο έννοιες.

Δεν πρέπει να βγάζουμε από το μυαλό μας το γεγονός ότι τούτος ο σκοπός αποτελεί πάντα μια εικασία, που συνεπάγεται όπως είπαμε από τη συστηματικότητα της πρακτικής μας αλλά και όλης της φύσης που ο λόγος μόνος μας υποδεικνύει. Αυτός ο σκοπός, η συνύπαρξη σε ένα μελλοντικό κράτος (και κατά την υπόδειξη της 4^{ης} κατηγορικής προσταγής²³³) **της ηθικότητας και της ειρήνης** είναι ο σκοπός της φύσης ώστε μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον να αναπτυχθεί και να ξεδιπλωθεί η **κουλτούρα, ο ηθικός άνθρωπος**²³⁴ και όλες γενικότερα οι προθέσεις της φύσης. Η σύνδεση βέβαια ηθικότητας και αιώνιας ειρήνης δηλ. πολιτικής προόδου πέραν της θεμελίωσης συνδέεται άμεσα και στο περιεχόμενο, αφού εάν ισχύει ό,τι είπαμε για την καθολικότητα που θέτει ως σκοπό τον συνάνθρωπο, εύκολα κανείς συμπεραίνει ότι αυτός ο συνάνθρωπος σε πρώτο βαθμό είναι ο συμπολίτης μας και σε δεύτερο βαθμό ο πολίτης άλλου κράτους. Κι αυτή η καθολικότητα της ηθικής συνάδει τόσο με την εσωτερική όσο και με τη διακρατική αρμονική συμβίωση και ειρήνευση.

Κι αν λοιπόν τώρα ρωτήσει κανείς ποια μορφή ηθικότητας προηγείται και πρέπει να είναι γνώμονας του ανθρώπου, η καθολικότητα όπως εκφράστηκε στην ΚΠΛ ή ο σκοπός; Η απάντηση είναι ασφαλώς η *τυπική αρχή της καθολικότητας*, αφού όπως προείπαμε ο σκοπός αποτελεί μεν παράγωγο του λόγου, δεν είναι όμως θεωρητικά και ορθολογικά ελέγξιμο, αλλά μόνο μια εικασία εξαιτίας της σοφίας που φαίνεται να διατρέχει τη φύση. Έτσι λοιπόν τα πρωτεία εξακολουθεί να τα κατέχει η ορθολογική θεμελιωμένη ηθικότητα, πάνω στην οποία είναι δυνατό να

---

²³³ ΘΜΗ σελ. 76/88

²³⁴ Keith Ward "Kant's teleological ethics" The philosophical quarterly, vol.21, no85 (Oct.1971) 337-351:340

αναπτύξουμε ριψοκίνδυνα μια εικασία για το σκοπό της φύσης. «Τούτο σημαίνει: «αγωνίζεστε πρωτίστως για τη βασιλεία του καθαρού πρακτικού λόγου και τη δικαιοσύνη του, και ο σκοπός σας (η ευεργεσία της αιώνιας ειρήνης)θα σας δοθεί μόνος του»²³⁵. Η ηθική του καθολικού γνώμονα πρακτικής από την οποία πηγάζει κατ' ευθείαν η δικαιοσύνη εξακολουθεί να παραμένει ο αναζητούμενος σκοπός της φύσης αλλά και η περαιτέρω πρόοδος και διαρκής ανάπτυξή της. «η αληθινή πολιτική δε μπορεί λοιπόν να κάνει βήμα χωρίς προηγουμένως να έχει διακονήσει την ηθική, και παρότι η πολιτική είναι από μόνη της μια τέχνη δύσκολη, η ένωσή της με την ηθική δεν αποτελεί κανενός είδους τέχνη, κόβει απλώς τον κόμπο που αδυνατεί να λύσει η άλλη, όταν φιλονικούν μεταξύ τους»²³⁶.

Η πραγμάτωση της καντιανής ηθικής

Αυτή λοιπόν η έννοια της δικαιοσύνης ως πρώτη έκφραση της ηθικότητας στην πολιτική και προσωπική ζωή του ανθρώπου φαίνεται να είναι εκείνη που τέλεια συνδέει κατά την ΚΚΔ τις έννοιες της ευδαιμονίας και της ηθικότητας, και που κρατά σε συνοχή την αρετή. Έτσι λοιπόν βλέπουμε πως ο τελικός σκοπός του κόσμου ταυτίζεται με την έννοια του ύψιστου αγαθού, δηλαδή με την ηθικότητα και την ευδαιμονία, που η τελευταία εκφράζεται μέσα στα πολιτικά δοκίμια ως *δικαιοσύνη*. Η πρόοδος προς την κατάκτηση της αρετής είναι διαρκής μέσα από τον δι-υποκειμενικό και διακρατικό ανταγωνισμό, έως ότου ο άνθρωπος με το λόγο του βγει από τούτη την κατάσταση της φυσικής

---

²³⁵ Immanuel Kant *Για την Αιώνια ειρήνη*, Μεταφραση Α. Πόταγα, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 σελ.83

²³⁶ Immanuel Kant *Για την Αιώνια ειρήνη*, Μεταφραση Α. Πόταγα, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 σελ.88

αναγκαιότητας και «η τέλεια τέχνη ξαναγίνει φύση-πράγμα που είναι ο έσχατος στόχος του ηθικού προορισμού του ανθρώπινου γένους»²³⁷.

Στον ίδιο άξονα με τον προηγούμενο κινείται και το πολύ σημαντικό άρθρο του Καντ: «*απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει*». Εδώ Καντ εξετάζει τη σύνδεση και τη εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη στην ηθική, στο δημόσιο δίκαιο, στο διεθνές δίκαιο, τη σχέση απλά της φόρμας και περιεχομένου, δίνοντας την άμεση απάντηση στην κατηγορία του φορμαλισμού. Επειδή λοιπόν οι ηθικές έννοιες είναι καθαρές από καθετί εμπειρικό (είναι υπερβατολογικές), υπάρχει ο φόβος μήπως θεωρηθούν ως **ιδέες κενές και ανεφάρμοστες**. Έτσι λοιπόν εδώ θα υποστηρίξει ότι η θεωρία του καθήκοντος είναι κάθε άλλο από κενή, μια και είναι αδύνατον να υποστηρίξει κάποιος μια προσταγή χωρίς να είναι βέβαιος για την εφαρμογή της (ή τουλάχιστον για τη δυνατότητα εφαρμογής της) στην εμπειρία. *Αν ίσχυε κάτι τέτοιο τότε προφανώς και η έννοια του καθήκοντος θα είχε εξαλειφθεί*²³⁸.

Το ύψιστο αγαθό ως καθήκον

Ξεκινώντας στο πρώτο μέρος του άρθρου, που αναφέρεται στην σχέση θεωρίας-πράξης στο πεδίο της ηθικής, ο Καντ δίνει μια σύντομη περίληψη της ηθικής θεωρίας του, ως μια απάντηση στον Garve, κάνοντας όμως και μια σημαντικότερη για εμάς παρατήρηση και διασάφηση, ότι δηλαδή ο σκοπός του θεού δεν είναι ούτε η ηθικότητα μόνη αποκλειστικά, ούτε και η ευτυχία του ανθρώπου μοναχή της.

---

²³⁷ Immanuel Kant «Πιθανή αρχή της ιστορίας των ανθρώπων» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 63

²³⁸ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 113

Αντίθετα στόχος του δημιουργού είναι το «Ύψιστο αγαθό» που είναι η σύνδεση και η συνένωση ηθικότητας και ευτυχίας, δηλαδή ο άνθρωπος. Μόνο αυτός έχει την ηθικότητα (το ηθικό αγαθό) και την ευτυχία (το φυσικό αγαθό) συγχρόνως μέσα στη φύση του ως δύο διακριτούς κόσμους [ως φαινόμενο και ως νοούμενο άνθρωπο]. Αυτός είναι λοιπόν ο στόχος της φύσης και του ανθρώπου χωρίς τον οποίο δε μπορεί να υπάρξει βούληση, λόγω δυστυχώς της ανθρωποσύνης μας.

Ο νόμος είναι ειδολογικός από τη φύση του -όπως και κάθε νόμος, ώστε να περιλαμβάνει πλήθος σκοπών- αλλά η ανιδιοτελής ηθική βούληση παρουσιάζει μόνο τους άξιους και αρμοστούς σ' αυτόν ηθικούς σκοπούς, κι αυτός είναι μόνο το ύψιστο αγαθό. Τούτο το ύψιστο αγαθό, δεν αποτελεί κίνητρο της βούλησης, αλλά ένα αντικείμενό της, σύμφωνα με την καθολικότητα, ως προς το οποίο να αντιπαραβάλλονται οι επιμέρους σκοποί. Η φόρμα του νόμου βέβαια επαρκεί στο να δώσει κίνητρα ηθικότητας (σεβασμός). Όμως αυτός ο στόχος του ύψιστου αγαθού, δεν ισχύει ως κίνητρο, πράγμα που θα υπέσκαπτε την αυτονομία της βούλησής μας, αλλά είναι μια «συνεπαγωγή», ένα αποτέλεσμα του καθαρού λόγου κι όχι ένα εμπειρικό αντικείμενο. Ο Καντ κάνει μια λεπτή αλλά ριζική διάκριση. Όταν η βούληση λαμβάνει ως στόχο ένα εμπειρικό αντικείμενο που να δρα ως κίνητρο για την πράξη, τότε σε καμία περίπτωση η βούληση δεν είναι ηθική. Όταν όμως υπάρχει ένας στόχος ο οποίος δεν αναζητείται αλλά εικάζεται ως το αποτέλεσμα μιας διαρκούς προόδου του λόγου και της ηθικότητας απλώς και μόνο, τότε αυτός ο στόχος είναι ένα αντικείμενο της βούλησης απόλυτα θεμιτό και μάλιστα αναγκαίο. Αυτός ο στόχος δεν είναι κίνητρο της βούλησης και άρα δεν επηρεάζει την αυτονομία της. Πολύ δε περισσότερο δεν είναι ένας στόχος που θα επιφέρει άμεση ηδονή λόγω της εμπειρικότητάς του στο υποκείμενο. Είναι ένας στόχος που παράγεται ορθολογικά-όσο είναι

δυνατό λόγω της φύσης του- είναι δηλαδή καθαρός, αλλά λόγω ακριβώς της ρεαλιστικότητάς του μπορεί στο μέλλον να λάβει για τις μέλλουσες γενιές πιο «υλική-αισθητή υφή». Αν και κατά την ανάγνωση που έκανα στην υποσημείωση του Καντ²³⁹, ο ίδιος δέχεται πως η βούληση κάνει αφαίρεση κάθε στόχου εμπειρικού ιδιοτελή, προκειμένου να εξασφαλίσει την αυτονομία της, ωστόσο αφήνει ως μοναδικό (επέκεινα)στόχο της το ύψιστο αγαθό, αποτελώντας μάλιστα ένα «ιδιότυπο καθορισμό της βούλησης»²⁴⁰. «πάνω απ' αυτό [δηλαδή να υπακούμε στον ηθικό νόμο] προστίθεται ακόμα το καθήκον να καταβάλουμε όλες μας τις δυνάμεις για να επιτύχουμε, ώστε να υπάρξει μια τέτοια κατάσταση (ένας κόσμος στα μέτρα των ύψιστων ηθικών σκοπών)»²⁴¹. Δηλαδή το **Ύψιστο Αγαθό**, όντας ανιδιοτελής παράγωγο του λόγου «εξουσιοδοτείται» να παραμείνει μέσα στο πεδίο της βούλησης κι έτσι να αποτελέσει στόχο της, κι άρα *κίνητρο*. Μια τέτοια όμως άποψη εάν ισχύει με βρίσκει αντίθετο. Ισχυρίζομαι μια βούληση απόλυτα καθαρή και φορμαλιστική, η οποία έξω από την ίδια θέτει ένα ανιδιοτελή στόχο, που δεν το επιζητεί ως κίνητρο, αλλά τον αναμένει ως απώτερο αποτέλεσμα της ηθικής δράσης της. Έτσι λοιπόν υπάρχουν στόχοι οι οποίοι λειτουργούν ως κίνητρα, κι ένας στόχος καθ' εαυτός, το Ύψιστο Αγαθό, που η κατάκτησή του δεν είναι βέβαιη σ' αυτό τον κόσμο, αλλά λόγω της διαρκούς ηθικής προόδου *ελπίζω* ότι θα το κατορθώσω σε μια μελλοντική ζωή με ένα Θεό εγγυητή²⁴².

---

²³⁹ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 117 υποσημείωση.

²⁴⁰ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 117

²⁴¹ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σημείωση σελ 117

²⁴² W.H. Walsh *Kant's criticism of metaphysics* Edinburgh University press 1997, σελ.234

Έτσι λοιπόν δε θα συμφωνήσω με τον Καντ –εάν κατάλαβα καλά τι εννοεί- όταν αναφέρει ότι το ελατήριο για το **Ύψιστο αγαθό** δεν είναι η ατομική εμπρόθετη ευτυχία του, αλλά η κάθ' εαυτό ιδέα του ως σκοπός δηλαδή ως καθήκον. Ασφαλώς όταν πράττει κανείς ηθικά έχοντας ως αντικείμενο της βούλησης του το **Ύψιστο Αγαθό** δεν περιμένει κάποια ατομική ευτυχία, ωστόσο όμως δε νομίζω ότι μπορώ να υποστηρίξω αυτό το **ύψιστο αγαθό** ως καθήκον²⁴³. Η αξία του ως αυτοσκοπός παραμένει ακέραη, νομίζω όμως ότι δε μπορεί να τεθεί ως καθήκον. Καθήκον μου όταν πράττω είναι η καθολικότητα και η αναγκαιότητα, και όχι η σύνδεση ηθικότητας και ευδαιμονίας, που μου είναι άγνωστο εάν καταφέρω κάποτε κι αυτό να το πετύχω. Αυτό είναι επαναλαμβάνω ένα αντικείμενο της βούλησης και στόχος της, όμως απώτερος που σε μπορεί να ισχύσει ως καθήκον. Καθήκον στην επιδίωξη του **Ύψιστου Αγαθού** αποτελεί μόνο το πρώτο μέρος, όχι όμως και η ευτυχία. Πράττω πάντα ηθικά, σύμφωνα με τις αρχές που θεμελίωσε στην ΚΠΛ, η τοποθέτηση του **Ύψιστου Αγαθού** ως σκοπού της βούλησης αποτελεί φυσικά αντικείμενο πόθου, αλλά όχι άμεσης επιδίωξης, δηλαδή καθήκον. Το **Ύψιστο αγαθό μπορεί να ποθηθεί, δεν μπορεί όμως να προσταχθεί και να επιδιωχθεί**. Αυτή η επιδίωξη είναι αντικείμενο του συνόλου της ανθρωπότητας κι όχι της μονάδας, του επιμέρους ανθρώπου. Μπορεί με άλλα λόγια να το αναζητεί, όμως δε μπορεί να το επιδιώκει ως καθήκον και καθοριστικό λόγο της βούλησης του, διότι η **αέναη τούτη πρόοδος** όπως μας υποδεικνύει ο σκοπός της φύσης είναι ένα απλά νήμα οδηγητικό.²⁴⁴

---

²⁴³ την ίδια άποψη φαίνεται να μοιράζεται και ο Stephen Engstrom “The concept of the highest good in Kant’s moral theory” *Philosophy and Phenomenological research*, vol.52, no4 (Dec.1992) 747-780:748

²⁴⁴ Immanuel Kant «το τέλος των πάντων» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971,σελ 173

Για να επανέλθουμε λοιπόν, ο Καντ απαντά στην κατηγορία του *Garve*, ότι η θεωρία του καθήκοντος απέχει από την πράξη, λόγω της «σκοτεινότητας» των ίδιων των εννοιών. Η έννοια του καθήκοντος όχι μόνο είναι σκοτεινή λόγω της απριορισκής της καταγωγής, αλλά είναι γνωστή, ευδιάκριτη ακόμα και **από παιδιά**, έχοντας μάλιστα σαφές μέσα του στην καθαρότητά του από καθετί εμπειρικό εγωιστικό συμφέρον. Για το λόγο αυτό φέρνει ένα εμπειρικό παράδειγμα (αυτό της χρηματικής παρακαταθήκης²⁴⁵) με το οποίο θέλει όχι απλά να δείξει τη σαφήνεια σε όλους του καθήκοντος, ακόμα και σε μωρά παιδιά, αλλά συνάμα να αποδείξει και την εμπειρική της εφαρμογή. Κι άλλο ένα εμπειρικό παράδειγμα που επικαλείται και που φαίνεται να υπονοεί ο Καντ, είναι πως εάν κάποιος αγνοήσει το παράγγελμα του νόμου, τότε αυτόματα αισθάνεται τύψεις, και γίνεται αξιοκατάκριτος στα μάτια του εαυτού του.

Όλοι ξέρουν τι είναι το καθήκον και πώς πρέπει να πράξουν, κι αν τρέφουν κάποιο σεβασμό προς τούτο, τότε αυτοί νιώθουν πλήρη αποστροφή και σε ό,τι προσπαθεί να το νοθεύσει ή και να το αποκρύψει. Το να υποστηρίξει κανείς ότι δε γνώριζε όταν έπραττε, ποιο είναι το καθήκον του, αυτό είναι αντίθετο με την εμπειρία μας (*την εσωτερική*). Ο Καντ δε διακρίνεται από την έπαρση ότι η θεωρία του αποκλειστικά μπορεί να πείσει τον οποιοδήποτε για το τι είναι καθήκον, αλλά αντίθετα έρχεται να δια φωτίσει στην καρδιά του καθενός, αυτό το οποίο ήδη γνωρίζουμε, κατά σωκρατικό τρόπο²⁴⁶. Με τη θεωρία του Καντ δε μαθαίνουμε τίποτα νεότερο απ' αυτό που όλοι ξέρουμε μέσα μας²⁴⁷, αλλά απλά αδυνατούμε να το διακρίνουμε. Κάτω από την πλέον περίφημη

---

²⁴⁵ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σημείωση σελ. 125

²⁴⁶ Patricia Kitcher "Kant's argument for the categorical imperative" Columbia University. Διάλεξη στο τμήμα ΦΚΣ του Π.Κ. 2/6/2004

²⁴⁷ ΚΠΛ σελ. 9 υποσημείωση του μεταφραστή Μ.Φ. Δημητρακόπουλου

φράση: μπορώ άρα οφείλω»²⁴⁸, εμπειρικλείεται η αιώνια μάχη της ηθικής να υποτάξει τις αυθαίρετες ροπές στις εντολές του λόγου, για να κατορθώσει έτσι μια αιώνια πρόοδο και άνθιση των καταβολών μας, έστω κι αν ακόμα η ιστορία και η εμπειρία μας ως τώρα μας δείχνουν (επί μέρους) το αντίθετο.

Η μελλοντική και υπεραισθητή κατάκτηση του ηθικού στόχου.

Άλλο ένα σημαντικό κομμάτι που οφείλουμε να παραθέσουμε για να φωτίσουμε το σύνολο της καντιανής θεωρίας συστηματικά, είναι που ο Καντ εξετάζει την ίδια σχέση θεωρίας – πράξης στο κοσμοπολιτικό επίπεδο, δηλαδή όπως λέει στον υπότιτλο «υπό το πρίσμα της φιλανθρωπίας»²⁴⁹. Το γεγονός λοιπόν ότι κάποιος αντλώντας συμπεράσματα από την εμπειρία μπορεί να πει ότι ο κόσμος μένει στάσιμος ή πηγαίνει προς το χειρότερο (*Mendelssohn*), είναι μια θέση που υπονοεί μια τυχαιότητα όπως είχε πει στην ΚΚΔ, αλλά συγχρόνως και μια «μονοτονία»²⁵⁰ στην πορεία της φύσης, ή ακόμα κι ένα κακό θεό που έβαλε το κακό στον κόσμο και βλέπει τους ανθρώπου ανήμπορους να το πολεμούν χωρίς καμία ελπίδα. Η ελπίδα όμως υπάρχει και πρέπει να υπάρχει. Ο κόσμος δε μπορεί να είναι έτσι όπως περιγράφεται και όπως μας φαίνεται σε μας με μια περιορισμένη ματιά, αλλά να προοδεύει διαρκώς προς το καλύτερο, έστω κι αν αυτό δε μπορεί εύκολα να αποδειχτεί. Εάν κάποιος κοιτάζει την κοινωνία μιας εποχής

---

²⁴⁸ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 127

²⁴⁹ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 151

²⁵⁰ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 153

απομονωμένη από το σύνολο θα τη βρει σίγουρα στάσιμη και με μια σταθερή αναλογία καλού-κακού. Από την άλλη όμως σκοπιά, δε μπορεί κανείς να αμφισβητήσει ότι έγιναν σημαντικά βήματα προόδου. φυσικά και δε μπορεί κανείς να αγνοήσει και τις μελανές περιόδους της ιστορίας, όμως ο Καντ είναι πεπεισμένος ότι «η πρόοδος αυτή διακόπτεται αλλά ποτέ δεν αποκόπτεται»²⁵¹. Η ελπίδα ενός αίσιου τέλους των προσπαθειών του ανθρώπου πρέπει να υπάρχει και να διατηρείται άσβεστη. Κι αυτή η ελπίδα θα μείνει ζωντανή μόνο με την κληροδότηση του σαφούς ηθικού καθήκοντος κάθε ανθρώπου. Μια ονειρική κοινωνία θα ήταν αυτή που, όπως οι άνθρωποι ωθήθηκαν με χρήση του λόγου να συνασπιστούν σε κοινωνίες, παρά τις εγωιστικές και μισάνθρωπες ροπές τους, να συνασπιστούν σε μια κοινωνία των Εθνών, η οποία να εξασφαλίσει την δημοκρατική ειρήνη, ώστε οι άνθρωποι να νιώσουν ασφάλεια και ειρήνη κι έτσι να απολαύσουν τα αγαθά που πηγάζουν απ' αυτές, και σ' αυτά τα κράτη οι πολίτες τους να εξακολουθούν επ' άπειρον αλλά αναπόσπαστοι από το καθήκον τους να προχωρούν προς το καλύτερο. Όμως αυτή η *διακρατική ειρήνευση* δεν είναι απλά ένα όνειρο(μια και οι άνθρωποι ποτέ δε θα μπορέσουν πλήρως να υποτάξουν τα επεκτατικά πάθη τους) αλλά και μια επικίνδυνη κατάσταση καθώς η έλλειψη ανταγωνισμού θα απειλήσει την παραγωγικότητα και την αποδοτικότητα των πολιτών. Έτσι ο φόβος μεταξύ των ανθρώπων και η καχυποψία αποδεικνύονται τα ωφελιμότερα προκείμενα της φύσης για την εξασφάλιση της αιώνια και δυναμικής προόδου του ανθρώπου. Αυτό που ζητά ο Καντ είναι η θέσπιση ενός διεθνούς δικαίου που να προασπίζεται το δίκαιο του κάθε κράτους ως μονάδα, και αυτό θα είναι ο εγγυητής της ειρήνης και κατά συνέπεια **της προόδου**. Αυτή είναι λοιπόν η αισιοδοξία του Καντ για την

---

²⁵¹ Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα:τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου,εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971,σελ 153

διέξοδο από την ανηθικότητα και την είσοδο στις γόνιμες προϋποθέσεις για την κυριαρχία της ηθικότητας, ένα επίπεδο απόλυτης εμπειρικής δυνατότητας. Μια αισιοδοξία στη δυνατότητα *συνύπαρξης ενός συνόλου κρατών και ανθρώπων αλλά και στις προθέσεις-πρόνοια της φύσης ως απόλυτα πραγματοποιήσιμων*. «και από κοσμοπολιτική λοιπόν άποψη μένει το συμπέρασμα: ό,τι από λόγους του Λόγου ισχύει για τη θεωρία, αυτό ισχύει και για την πράξη»²⁵².

Είναι λάθος λοιπόν και παραπλάνηση να πιστεύει κανείς ότι οι αρχαίοι έννοιες της ηθικής, ακριβώς λόγω της καθαρότητάς τους από εμπειρικές επιρροές προκειμένου να είναι καθολικά εφαρμόσιμες στους ανθρώπους, δεν εφάπτονται και δεν εφαρμόζονται στην εμπειρία (και καμία φορά δεν πηγάζουν από εμπειρικά αισθήματα, όπως αυτό που απαιτεί οξύμενο από την εμπειρία αίσθημα²⁵³), αλλά και ότι είναι **κενές, φόρμες** και μια θεωρία **ανεφάρμοστη** και που δεν έχει κάτι να μας πει ξεκάθαρα. Αυτές οι έννοιες δίνονται από τον ίδιο το λόγο προς εξυπηρέτηση (πρακτική) του ίδιου, ώστε σκεπτόμενοι κατ' αυτές να θεωρούμε αναστοχαστικά στις αρχές που οδηγούν «στο τέλος όλων των πραγμάτων». Ο Καντ διαρκώς επαναλαμβάνει πως τούτες οι αρχές αποτελούν νήμα καθοδηγητικό, υποθετικό, ωστόσο καθ' όλα ρεαλιστικό. Καθοδηγούμενοι από το λόγο έχουμε κάθε βεβαιότητα να πιστεύουμε στη δυνατότητα της ύπαρξης του σκοπού που θέσαμε, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να διεισδύσουμε στη σοφία του δημιουργού και να την καταλάβουμε πλήρως.

Για το λόγο αυτό ο Καντ προβαίνει σε μια τριπλή διάκριση, ως προς τη έννοια και το πεδίο του τελιού σκοπού 1) **στο φυσικό τέλος**

---

²⁵² Immanuel Kant «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει» στα *Δοκίμια*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 158-159

²⁵³ Immanuel Kant «Το τέλος των πάντων», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971 σελ. 168

που το κατανοούμε απόλυτα και που έως τώρα αναπτύξαμε 2)στο **μυστικό (υπερφυσικό) τέλος** που ο άνθρωπος αδυνατεί να προσεγγίσει και να καταλάβει 3)στο **αντιφυσικό (στραβό) τέλος** που αλλοιώνει ή παρανοεί ο άνθρωπος από το πραγματικό φυσικό τέλος του οποίου είναι αντίθετο. Έχουμε με άλλα λόγια τρία είδη τέλους της βούλησης μας και γενικά όλων των πραγμάτων. Μόνο το πρώτο είδος τέλους είναι αυτό που ο λόγος μπορεί να κατανοήσει πρακτικά ότι είναι κατά την τάξη μιας θεϊκής σοφίας, η οποία με τη χρήση του ανθρώπινου λόγου ωθεί τα πράγματα σ' αυτό το σκοπό. Το *τέλος των πραγμάτων* σημαίνει κατά τον Καντ ένα πέρασμα στην αιωνιότητα 'όχι κατά τη φυσική αλλά κατά την ηθική σκοπιά. Σ' αυτή την αιωνιότητα που είναι η **επιβράβευση** των δίκαιων και ηθικών ατόμων και η καταδίκη των άδικων θεμελιώνεται ο τελικός σκοπός της φύσης και του ανθρώπου. Είναι μια αιωνιότητα όχι ως προς τη χρονική ανυπαρξία αλλά λόγω της ηθικής φύσεως των πραγμάτων για μια επ' άπειρον διαίωσιση και παγίωση του φρονήματος. Έτσι επανέρχεται ο Καντ στην έννοια με την οποία άνοιξε και έκλεισε την ΚΠΛ, αυτή του αγαθού φρονήματος, της αγαθής βούλησης. Έτσι λοιπόν το φρόνημα που πηγάζει από τις κατηγορικές προσταγές φαίνεται να αντίκειται στο χρόνο και να βγαίνει έξω απ' αυτόν ως μια πραγματική θεϊκή φωτιά που καίει μέσα μας. Αυτή η θεϊκή και ηθική πραγμάτωση των στόχων μας επιτυγχάνεται λοιπόν όχι σ' αυτόν τον αισθητό, αλλά στον υπεραισθητό άχρονο κόσμο. Εδώ είναι που η αίτηση για την ύπαρξη ενός θεού ως εγγυητή γίνεται πραγματική, γι' αυτή την κατάσταση αιωνιότητας. Όσα εξαγγέλλονταν στο τέλος της ΚΠΛ, ΘΜΗ, μ' αυτό το άρθρο ο Καντ, τα προσεγγίζει και τα διασαφηνίζει ακόμα περισσότερο. Αυτό λοιπόν το πέρασμα από την αισθητικότητα στην αιωνιότητα του φρονήματος μας είναι ο στόχος και μέσω της πραγμάτωσής του, η επιβράβευση των προσπαθειών μας (ας σημειώσουμε ότι ποτέ δεν μιλάμε

για ανταμοιβή, δηλαδή ανταλλαγή, γιατί τούτη θα λειτουργούσε ως κίνητρο για τη βούλησή μας, ενώ η επιβράβευση σημαίνει αυτοτέλεια της πράξης και επακόλουθη σύνδεση της ευτυχίας και την αναγνώρισης των κόπων μας). Η έννοια λοιπόν της «**ηθικής αιωνιότητας**»²⁵⁴ είναι για τον Καντ, στενά συνδεδεμένη με όσα αναπτύξαμε για τον πρακτικό λόγο και για την προσπάθεια του ανθρώπου να προσεγγίσει το ύψιστο αγαθό. «εάν πάρουμε την ηθικό-φυσική κατάσταση του ανθρώπου εδώ στη ζωή ακόμα και υπό τους καλύτερους όρους, δηλαδή σε μια σταθερή πρόσβαση και προσέγγιση προς το **Ύψιστο Αγαθό** (εκείνο που προβάλλεται σ' αυτόν ως στόχος)- πάλι δε μπορεί ο άνθρωπος (και με τη συνείδηση του αναλλοίωτου του φρονήματός του) να συνδέσει την ευχαρίστηση με την προσδοκία μιας αιώνιας διαρκούσας μεταβολής της κατάστασής του (τόσο ηθικής όσο και της φυσικής). Μόνο με την προοπτική της αιωνιότητας αυτής θα γίνει πλέον δυνατόν να κατακτήσουμε το **Ύψιστο Αγαθό** και την αυθεντική ευτυχία που μια πρόγευση ελάχιστη μόνο μπορεί να πάρει ο άνθρωπος στη γη»²⁵⁵.

Γ' «**Σκοποί που είναι συγχρόνως καθήκοντα**»²⁵⁶.

Στο δεύτερο μέρος της μεταφυσικής των ηθών ο Καντ αναφέρεται στο «**επιχείρημα της αρετής**». Η διάκριση ανάμεσα στην ηθική και το δίκαιο πρέπει ως τώρα να είναι σαφής. Στη μεν ηθική ο νόμος και η ανάγκη υπακοής σ' αυτόν πηγάζουν μέσα από τον καθένα.

---

²⁵⁴ Keith Ward "Kant's teleological ethics" The philosophical quarterly, vol.21, no85 (Oct.1971) 337-351:350

²⁵⁵ στο σημείο αυτό πρέπει να κάνουμε σαφές ακόμα μια φορά ότι μιλώντας ο Καντ για ευτυχία στο **Ύψιστο Αγαθό**, πρέπει να τη διακρίνουμε από την ηδονή. Στη Μεταφυσική των Ηθών (ό.π. σελ 183) δίνει ένα ορισμό της και τη διάκριση αυτή την έχει κατά τα λεγόμενα του ίδου αμέσως παρακάτω, αναπτύζει στο *Berliner Monatsschrift*.

²⁵⁶ Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 254

Στο δε δίκαιο ο νόμος είναι εξωτερικός καθώς και ο εξαναγκασμός υπακοής σ' αυτόν (τυπικός καθορισμός της βούλησης). Κατ' αυτή τη διάκριση λοιπόν μπορεί κάποιος να επιλέξει ένα τέλος και απ' αυτό να συνάγει τους γνώμονες της πράξης του (όπως γίνεται στο δίκαιο) ή μπορεί να πάρει τους γνώμονες της πράξης σύμφωνα με το καθήκον και απ' αυτούς να συνάγει ένα σκοπό ο οποίος συγχρόνως να είναι καθήκον²⁵⁷. Πέραν λοιπόν του τελικού σκοπού της φύσης που είναι απλώς ένα υποθετικό λογικά στηριγμένο σενάριο, ο Καντ θέτει σε ένα χαμηλότερο, πρώτο στάδιο, στόχους που συγχρόνως είναι και καθήκοντα. Έτσι επανέρχεται στα θεωρητικά ορθολογικά πλαίσια της β' κριτικής με τη μεταφυσική των ηθών αντί των ρευστών αναστοχαστικών στόχων που είχε θέσει ο ίδιος για τη φύση στη γ' κριτική. Αυτό όμως που δίνει ακόμα μεγαλύτερη ανωτερότητα στην ηθική έναντι του δικαίου, είναι ότι ενώ το δίκαιο «περιέχει μόνο τον τυπικό όρο του περιορισμού της ελευθερίας σύμφωνα με ένα γενικά ισχύοντα νόμο»²⁵⁸, η αρετή –ηθική περιλαμβάνει ένα αντικείμενο, ένα τέλος και μια ύλη, προϊόν αποκλειστικά του καθαρού λόγου και της ελεύθερης επιλογής του. Κι αυτό είναι οι σκοποί καθήκοντα που τους θέτει ο καθαρός λόγος απριόρι στον εαυτό του όντας πάντα ελεύθερος και αυτόνομος 'ώστε να υποτάξει τα πάθη και τις ορμές του. Έτσι αρετή ονομάζεται η εσωτερική ικανότητα να αντιστεκόμαστε στις υλικές διαθέσεις μας. Αντίστοιχα πάλι ο Καντ διακρίνει τα καθήκοντα:

1. Σε κείνα που αφορούν **τον τύπο**, τη μορφή του ηθικού καθορισμού της θέλησης δηλαδή τη γενικότητα

---

²⁵⁷ Allen Wood "Final Form" στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.1-20:12

²⁵⁸ ό.π. Μεταφυσική των Ηθών σελ.186 [πρβλ επίσης Κ. Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 254]

2. και από κείνα που δεν χαρακτηρίζονται μόνο από τον τύπο (τυπικό μέρος του ηθικού καθορισμού της θελήσεως) αλλά περιλαμβάνουν ένα σκοπό και μια ύλη της θέλησης, που εδώ ο Καντ ονομάζει **σκοπό ως καθήκον, ή καθήκον της αρετής**²⁵⁹. Εδώ δε μας απασχολούν οι σκοποί που ο άνθρωπος υιοθετεί κατά την αισθητή φύση του, αλλά το ποιους σκοπούς οφείλουν να υιοθετήσουν. Κι εδώ ο Καντ είναι για άλλη μια φορά ξεκάθαρος ότι ο ηθικός νόμος και η κατηγορική προσταγή όντως έχουν ένα σκοπό που είναι συγχρόνως καθήκον αποκλειστικά επειδή ο στόχος του είναι ο άνθρωπος, ως αυτοσκοπός και αυταξία. Ποιοι είναι αυτοί οι στόχοι που είναι συγχρόνως καθήκοντα? Η απάντηση είναι κατηγορηματική: «η ατομική τελειότητα και η ευτυχία των άλλων».

Πρώτη φορά ο Καντ μετά την ΚΠΛ θέτει ξεκάθαρα το γεγονός ότι η ηθική θεωρία του έχει ένα **προσανατολισμό πρακτικό**. Οφείλουμε εδώ να επισημάνουμε ότι οι δύο τούτοι στόχοι- καθήκοντα δεν έχουν ουδεμία σχέση με τον τελικό σκοπό της φύσης ο οποίος ήταν μίτος καθοδηγητικός και όχι έννοια θεωρητική, αλλά προϊόν μιας συναγωγής ενός στόχου από την αρμονία της φύσης και από το δημιουργό της. Εδώ αντίθετα, οι έννοιες της «**ατομική τελειότητας**» και της «**ευτυχίας των άλλων**» δεν είναι έννοιες που προκύπτουν αναστοχαστικά, αλλά είναι άμεσο προϊόν του θεωρητικού και του πρακτικού λόγου. Οι έννοιες τούτες δεν είναι υποθετικές (της μορφής «έως εάν...») αλλά βεβαιωτικές. Κι αυτά που είχε ο Καντ υπονοήσει ως καθήκοντα στους άλλους και προς τον εαυτό μου (μάλλον ως αυτονόητα) στα ΘΜΗ, και στη ΚΠΛ έρχεται τώρα να τα αναφέρει ρητά και θεμελιωμένα.

---

²⁵⁹ Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 254

Ευθύς εξαρχής για να αποφευχθούν οι παρεξηγήσεις, τονίζει το διαχωριστικό κενό ανάμεσα στις δυο αυτές έννοιες. Ούτε η ευτυχία η δική μου, ούτε η τελειοποίηση των άλλων μπορεί να ισχύσει αντικαθιστώντας και «παίζοντας» με τις προτάσεις και τα νοήματά του γιατί η ευτυχία κάποιου δε μπορεί να θεωρηθεί καθήκον, μια και τα ένστικτα λειτουργούν τέλεια προς αυτό το σκοπό, αλλά ούτε και η «τελειοποίηση του άλλου» μπορεί πάλι να υποστηριχτεί ως καθήκον αφού η παρέμβασή μου θα θεωρηθεί ως παραβίαση της αυτονομίας και της ελευθερίας του να θέτει και να επιλέγει τις αρχές τις οποίες μόνο ο ίδιος είναι ικανός να κάνει. Έτσι λοιπόν δεν μπορεί να αλλαχθεί ούτε η σειρά αυτή, ούτε και το περιεχόμενο τούτο, αφού γίνεται προφανής η ασυνέπεια και η αυτοκατάργηση τους. Η επιδίωξη της ατομικής ευτυχίας μολονότι δεν απορρίπτεται ως στόχος του ανθρώπου, ωστόσο δε μπορεί να θεωρηθεί ηθικός. Η έννοια του καθήκοντος έχει ακριβώς αυτή τη σημασία, να θέσει ένα στόχο ώστε να αντισταθμίσει την ισχύ αυτών των φυσικών ορμών, καταναγκάζοντας το άτομο να υπακούσει οικειοθελώς στον έλλογο νόμο που έχει θέσει, όσο σκληρός και επιζήμιος γίνεται για τα συμφέροντά του. Κι εδώ άλλη μια φορά γίνεται αισθητή στην ηθική η διάκριση της εμπειρικής ηθικής από τη μεταφυσική των ηθών, δεν μας απασχολεί δηλαδή το τι συμβαίνει αλλά το τι οφείλεται να συμβαίνει, τόσο ως προς τον ίδιο τον εαυτό μας, όσο και ως προς τους συνανθρώπους μας.

A) Η ατομική τελειότητα.

Τι σημαίνει κατ' αρχήν τελειότητα διερωτάται ο Καντ. Αυτή η λέξη μπορεί να λάβει δυο περιεχόμενα• είτε μπορεί να σημαίνει την έννοια της ολότητας και της συνολικότητας ενός αντικειμένου από τα επιμέρους τμήματά του, είτε πάλι υπό την έννοια της τελολογίας «την

αρμονία των ιδιοτήτων ενός αντικειμένου με το τέλος του»²⁶⁰. Με την πρώτη προσέγγιση εννοείται μια **ποσοτική ολοκλήρωση** ενώ με τη δεύτερη μια **ποιοτική**²⁶¹. Ασφαλώς η τελευταία μας κεντρίζει περισσότερο το ενδιαφέρον. Τότε, ποια είναι για τον άνθρωπο η ποιοτική τελειοποίηση; «αυτό το καθήκον συνεπώς μπορεί να συνίσταται μονάχα στην καλλιέργεια των ικανοτήτων του (ή φυσικών του καταβολών) η ύψιστη από τις οποίες είναι η νόηση, η ικανότητα για έννοιες και ιδίως για κείνες που έχουν να κάνουν με το καθήκον»²⁶². Η καλλιέργεια των φυσικών ιδιοτήτων και των ταλέντων του καθενός είναι λοιπόν καθήκον. Φαίνεται κατ' αυτό τον τρόπο πως ούτε και η επιλογή των παραδειγμάτων στα ΘΜΗ είναι τυχαία, αφού το τρίτο παράδειγμα αναφέρεται στην ηθική υποχρέωση του ανθρώπου να καλλιεργήσει τα ταλέντα του, που η φύση του δώρισε όχι τυχαία, αλλά για να τα αναπτύσσει για κάθε ενδεχόμενο σκοπό²⁶³.

Η καλλιέργεια λοιπόν κατ' αρχήν της νόησης και του λόγου όπως είχε ήδη πει στην ΚΚΔ είναι καθήκον του ανθρώπου για την καλλιέργεια της βούλησης (αγαθής βούλησης). Έτσι ο άνθρωπος οφείλει να καλλιεργεί διαρκώς το λόγο για να του επιβάλλει διαρκώς όλο και πιο ολοκληρωμένα τα καθήκοντά του ώστε να αποχωριστεί τη ζωώδη φύση του και να γίνει **άξιος** (όχι της ευτυχίας ακόμα) αλλά **της ανθρωπότητας**. Συγχρόνως αυτή η αυτοκατανόησή του ως μέλους του συνόλου του ιδιαίτερου έλλογου είδους, κοινό χαρακτηριστικό όλων των ατόμων, της ανθρωπότητας τον αναγκάζει να υποτάξει τα εγωιστικά κίνητρά του και να συμπεριφερθεί ως τέτοιο έλλογο μέλος της

---

²⁶⁰ Immanuel Kant "The metaphysics of morals" introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 p387/191

²⁶¹ Richmond Campbell "Self-love and self-respect" Philosophical review 91 (1982): 470-473

²⁶² Immanuel Kant "The metaphysics of morals" introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 p. 387/191

²⁶³ ό.π. ΘΜΗ σελ.74

κοινότητας αυτής. Η κάθαρση της βούλησης ώστε να φτάσει η ίδια να αποζητεί το νόμο για να συμπεριφερθεί σύμφωνα μ' αυτόν, αγνοώντας επιδεικτικά καθετί εμπειρικό είναι επίσης καθήκον. Αυτή η τάση για την πλήρη ταύτιση της βούλησης και του ηθικού νόμου είναι η εσωτερική ατομική τελειότητα. Δεν πρόκειται για κάτι νέο. Ο άνθρωπος ως ηθικό πρόσωπο είναι ο τελικός σκοπός της φύσης, όπως είχε δηλώσει στην ΚΚΔ: «*Τι ωφελεί, θα πει κανείς, αν ένας άνθρωπος έχει τόσα τάλαντα και μάλιστα ακόμη και αν είναι πολύ δραστήριος και ασκεί έτσι μια ωφέλιμη επίδραση στο κοινωνικό σύνολο και συνεπώς σε σχέση τόσο με τη δική του ευτυχία, όσο και με την ωφέλεια των άλλων έχει μεγάλη αξία, εάν δεν έχει καλή θέληση;*²⁶⁴» Να λοιπόν που επανερχόμαστε στη θεμελιώδη έννοια της **αγαθής βούλησης**, στην οποία ο Καντ προσπαθεί να θεμελιώσει πάνω της όλη την ηθική πράξη.

Ο Καντ συνδέει την ορθολογική θεμελίωση της αγαθής βούλησης μέσω των προσταγών και της καθολικής αναγκαιότητας, με ένα στόχο που είναι η *καλλιέργειά του Λόγου*. Η προσταγή της καθολικότητας όπως αναφέραμε και πριν δεν εννοεί τίποτε άλλο, παρά την τοποθέτηση ως σημείο αναφοράς τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος είναι το κέντρο της ηθικής, ασφαλώς, ως **αυτοσκοπός και αυταξία**. Και το σημαντικό στοιχείο που τονίζει σ' αυτό το σημείο ο Καντ είναι ότι δεν πρόκειται για μια υποκειμενική ισοπέδωση και μαζοποίηση μπρος στο καθήκον, αλλά αντίθετα κάθε προσωπικότητα ξεχωριστά, οφείλει να προκόβει και να καλλιεργείται ώστε ο καθένας ξεχωριστά να γίνει άξιος της ανθρωπότητας και να συνεισφέρει στον τελικό σκοπό της φύσης. Η ατομικότητα συνεπώς περιχαρακώνεται και περιφρουρείται. Ο άνθρωπος δεν είναι όμως εργαλείο για την ηθική πρόοδο του συνόλου όπως ίσως

---

²⁶⁴ Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Κ.Ανδρουλιδάκης, εκδ.ΙδεόγραμμαΑθήνα 2002 σελ 404

μπορέσει κάποιος να υποστηρίξει. Δεν καταργείται ως προσωπικότητα αλλά και ούτε εργαλειοποιείται ο δράστης έναντι του καθήκοντος. Διότι, πρώτα αυτός είναι ο σκοπός της ηθικής και ύστερα οι συνάνθρωποι. Προσοχή, τούτο δε σημαίνει πρόκριση της ατομικής ευδαιμονίας. Αντίθετα μάλιστα από την ατομική πρόοδο θα πηγάζει από μέσα μας και προς τους άλλους το ευ πράττειν. Μόνο μέσα από τη δική μας προκοπή θα βρει ο συνάνθρωπος μας τον συνάνθρωπο που χρειάζεται και περιμένει από τον καθένα μας. Μ' αυτό συνεπώς δεν εννοώ μια εγωιστική ηθική, ούτε μια ηθική που προάγει το ατομικό συμφέρον. Ο άνθρωπος μέσα από την καντιανή ηθική είναι ίσος προς όλους τους άλλους ατομικά και συλλογικά. Αυτή η ισότητα που εκφράζεται και διακηρύσσεται μέσα από τα αιτήματα της **Γαλλικής Επανάστασης**, είναι αίτημα και της φιλοσοφίας, και προπάντων και του Καντ που μεγάλωσε μέσα σ' αυτά τα ιδανικά. Η φροντίδα πρωτίστως του εαυτού έχει το νόημα να εξασφαλίσει την πρόοδο τόσο του συνόλου όσο και της μονάδας, ή ακόμα καλύτερα μέσα από τη μονάδα. Πώς εννοεί όμως ο Καντ αυτή την *ατομική τελειότητα*;

Δύο μορφές λαμβάνει αυτή για το άτομο²⁶⁵: 1) «η φυσική τελειότητα είναι η **καλλιέργεια των όποιων ικανοτήτων**, για οποιουσδήποτε περαιτέρω σκοπούς τεθούν από το λόγο»²⁶⁶. Αυτό το αίτημα είναι καθήκον-σκοπός, που ζητά από κάθε άτομο να θέτει(ο συνάνθρωπός του)ως στόχο του την καλλιέργεια του πνεύματός του. Τούτη η καλλιέργεια απαιτεί μια καθολική ατομική πρόοδο και βελτίωση. Η στοχοθεσία της ατομικής καλλιέργειας του συνανθρώπου μας είναι κάτι που αντίκειται στα εγωιστικά και ζώδη ενστικτά μας, που

---

²⁶⁵ Κ.Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262: 256

²⁶⁶ Immanuel Kant "The metaphysics of morals" introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 195

παλεύουν μόνο για την ατομική μας πρόοδο αδιαφορώντας για τους άλλους. «έτσι είναι επίσης δεμένο με το σκοπό της ανθρωπότητας στο πρόσωπό μας η έλλογη βούληση, και έτσι το καθήκον, να κάνουμε τους εαυτούς μας άξιους για την ανθρωπότητα με την καλλιέργεια της κουλτούρας γενικά, προσπαθώντας ή φροντίζοντας για την ικανότητα να πραγματώσουμε κάθε πιθανό σκοπό, ώστε να βρεθεί στο τέλος μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο»²⁶⁷. Κάθε άτομο εμπερικλείει μέσα του την ανθρωπότητα για την οποία οφείλει να φροντίζει και για την οποία οφείλει να προκόβει ο ίδιος. Μέσα σ' αυτή την αρχή θεμελιώνεται η ανθρωποσύνη μας και η απόστασή μας από τα υπόλοιπα ζώα. Όντας όμως ένα ηθικό καθήκον αυτό, δεν μπορεί να προστάξει κανένα πώς οφείλει να το κάνει αυτό. Τούτος ο στόχος όντας καθήκον προστάζει: «καλλιέργησε τις δυνάμεις του πνεύματός και του σώματός σου, ώστε να ταιριάζουν να πραγματώνουν κάθε σκοπό που μπορείς να θέσεις»²⁶⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο βλέπουμε ότι ταυτίζεται ο σκοπός της φύσης να καλλιεργηθούμε, με τον προσωπικό γνώμονα να πράττουμε ηθικά (και να προετοιμαζόμαστε και να είμαστε σε ετοιμότητα για να πράξουμε ηθικά).

2) «**Η καλλιέργεια της ηθικότητας μέσα μας.** Η ύψιστη ηθική τελειότητα του ανθρώπου είναι να πράττει το καθήκον από καθήκον»²⁶⁹. Αυτή η φόρμα του νόμου που όπως προείπαμε αποτελείται από την απομάκρυνση από καθετί υλικό, είναι η ίδια η ουσία της ανθρωποσύνης μας, εγγενές χαρακτηριστικό του λόγου μας. Το να θέτουμε στόχους με το λόγο μας και να τους πραγματοποιούμε χωρίς να αποβλέπουμε σε τίποτα, είναι η ίδια η ηθικότητα. Οφείλουμε λοιπόν να

---

²⁶⁷ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 §195

²⁶⁸ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 196

²⁶⁹ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 §196

εκπαιδεύσουμε τον εαυτό μας σ' αυτή την αρχή, να μην προσβλέπει σε τίποτα κατά την τήρηση του καθήκοντος. Ο γνώμονάς μας οφείλει να «ακονιστεί» πάνω σ' αυτό το νόμο, ώστε να αποκτήσει –εάν ποτέ είναι δυνατό- τη βεβαιότητα ότι έπραξε αποκλειστικά με γνώμονα το συμφέρον και τίποτε άλλο.

Ο Καντ κάνει όμως και μια συστηματική ανάλυση της έννοιας της ατομικής τελειότητας και των καθηκόντων που έχει κάποιος ως προς τον εαυτό του. Διαρκώς ο Καντ επισημαίνει την αντικειμενική διάκριση **μορφής** και **περιεχομένου** στα καθήκοντα, όπου με την πρώτη εννοεί τα *αρνητικά-περιοριστικά*, ενώ με τη δεύτερη τα *θετικά-ανοικτά*. Και ενώ η φόρμα περιορίζει και απαγορεύει τον άνθρωπο να δράσει ενάντια στη φύση του, εξασφαλίζοντας έτσι την αυτοσυντήρησή του, το περιεχόμενο με τα θετικά καθήκοντα, τον προστάζει να πράξει κατά ένα τρόπο, να τελειοποιήσει τον εαυτό του κατά τη δυναμική που η φύση του έχει εμφυτεύσει μέσα του²⁷⁰. Συγχρόνως όμως υπάρχει και μια υποκειμενική διάκριση των καθηκόντων προς τον εαυτό του ως *φαινόμενο (-οργανισμό)* και ως *νοούμενο (-ηθικό ον)*. Έτσι κατά την πρώτη φύση του ο άνθρωπος έχει καθήκον προς τον εαυτό του την αυτοσυντήρηση και τη συντήρηση του είδους καθώς και την επίτευξη μιας φυσικής στοιχειώδους ζωικής ευδαιμονίας. Κατά τη δεύτερη φύση του οφείλει στον εαυτό του την τυπική (**φορμαλιστική**) ταύτιση του γνώμονα της βούλησης του με την αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας [να μη λέει ψέματα, να μην είναι πλεονέκτης, και να μην είναι δουλοπρεπής]²⁷¹. γιατί με τούτη την ταύτιση μπορεί να διασφαλίσει την αυταξία του ως ηθικού όντος που θέτει για τον εαυτό του τους νόμους

---

²⁷⁰ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 §216

²⁷¹ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 216

βάσει της αυτονομίας του και της ελευθερίας του. Έτσι λοιπόν κατ' αυτή τη διάρθρωση του Καντ σε «τέλεια» και «ατελή»²⁷² καθήκοντα προς τον εαυτό του, διαρθρώνει ολόκληρη τη θεμελίωση του ανθρώπου ως σκοπού –καθήκοντος²⁷³.

Κατά την ανάπτυξη της θέσης του ο Καντ, παρατηρεί πως υπάρχουν κάποιες *καζουιστικές-περιπτώσιολογικές έννοιες* και συνθήκες που φαίνεται να ξεφεύγουν από τον κανόνα που κοπιάζει να θεμελιώσει. Έτσι π.χ. στην υποχρέωση κάποιου να διατηρήσει ως ον τη ζωή του (και να μην την θέσει σε κίνδυνο εν ολίγοις – καθώς την ίδια στιγμή είναι και σκοπός- υπάρχουν περιπτώσεις που φαίνεται να αποκλίνουν από τον κανόνα. Η παρουσίαση κάποιων τέτοιων περιπτώσεων φανερώνει από τον Καντ αυτή την αδυναμία. Π.χ. τι θα γίνει όταν κάποιος πολεμάει ή μαρτυρεί για το συμφέρον της πατρίδας του; Έχω την αίσθηση ότι εδώ η επιχειρηματολογία του Καντ αδυνατίζει χωρίς στην ουσία να υπάρχει λόγος. Η απάντηση έχει δοθεί επανειλημμένα από τον ίδιο κατά τις θέσεις του που απορρίπτουν τον ωφελιμισμό και κάθε μορφή του²⁷⁴.

Όταν λοιπόν παλιότερα έγραφε -κατηγορώντας τη *συνεπειοκρατία*- προκρίνοντας το νόμο από τα αποτελέσματα της πράξης όποια κι αν είναι αυτά, νομίζω ότι και τώρα οφείλει να ακολουθήσει την ίδια διαδρομή. Δεν αποκλείω το γεγονός ότι κατά την πορεία μπορεί να άλλαξε θέση και στάση. Η φαινομενική αυτή αντίθεση και απόσταση των θέσεών του μπορεί να δικαιολογηθεί μονάχα κατ' αυτή την έννοια που θέσαμε στην αρχή, της καθολικότητας. *Τι υπερέχει το σύνολο ή η μονάδα;* Νομίζω ότι αυτή η ερώτηση δεν έχει νόημα καθώς η πρόοδος του συνόλου γίνεται μέσα από τη μονάδα, όπως αναπτύξαμε και πιο πριν. Με

---

²⁷² ό.π. ΘΜΗ σελ53/72

²⁷³ Thomas Hill “Kant on imperfect duty and supererogation” kant- studien 62 (1971), σελ.55-76:60

²⁷⁴ ΚΠΑ σελ. 33.

άλλα λόγια ο άνθρωπος οφείλει να κυνηγήσει το όνειρο της αιώνιας ειρήνης και να μη «θυσιάζεται» προς το συμφέρον κανενός, ακόμα και του συνόλου, κατά τον ίδιο τρόπο που και πριν αναφέραμε για την ωφελμιστική και μαρξιστική θεωρία. Άρα οποιοσδήποτε «βίαιος θάνατος» θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί από τον Καντ με τον ίδιο τρόπο, ως ηθικά απαράδεκτος και όχι καν συζητήσιμη πρόταση. Ούτε βέβαια αυτό το ενδεχόμενο θα μπορούσε να συμφωνήσει με την κατηγορική προσταγή (και προπάντων πώς θα εξασφαλίσω τη βεβαιότητα των πορισμάτων μου, ότι π.χ. όπως έπραξα από το νόμο κι όχι απλά σύμφωνα με το νόμο) και πολύ δε περισσότερο να παρερμηνευθεί ως υποχρέωση κάποιου έναντι άλλων.

Πάνω στην ίδια βάση πιθανής μεταστροφής μερικών επιμέρους αλλά προπάντων σημαντικών θέσεων του Καντ, τοποθετώ και την πρώτη εντολή από όλα τα καθήκοντα που μπορεί να θέσει κάποιος στον εαυτό του. «**γνώρισε τον εαυτό σου**», ως ηθικό ον, κατά πόσο εκπληρώνει την αγνότητα των προθέσεων της αγαθής βούλησης²⁷⁵. Κι αυτή η γνώση είναι η αρχή της σοφίας. Όμως στα ΘΜΗ είχε θέσει ως αδυναμία του ανθρώπου να φτάσει ως τα βάθη της ψυχής του και να γνωρίσει εάν η πράξη του είναι πλήρως αγνή από κάθε κίνητρο. Τώρα αυτή την αδυναμία την μετατρέπει σε καθήκον, που όσο άφθαστο κι αν είναι ο άνθρωπος οφείλει να επιδιώξει. Πώς όμως θα γίνει τούτο το κατόρθωμα;

Υποχρέωση του ανθρώπου και καθήκον του, πέρα από τα τέλεια που προστάζουν να μην πράξει κάτι που είναι ενάντιο του νόμου, είναι και τα **ατελή**²⁷⁶. Η παραμέληση και η αμέλεια φροντίδας για την

---

²⁷⁵ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 236

²⁷⁶ Andrews Reath "Self-legislation and duties to oneself", στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.103-121

περαιτέρω βελτίωση ανάπτυξη των πνευματικών, των λογικών-ψυχικών και σωματικών ικανοτήτων του ατόμου, μπορεί βέβαια να μην έρχεται σε αντίθεση με το νόμο, ωστόσο για τον Καντ είναι εξίσου καθήκον η φροντίδα τους ώστε να είναι έτοιμα να ριχτούν στη μάχη που ο λόγος θα προστάξει για την επίτευξη κάποιου στόχου. Όντας ο ίδιος ο άνθρωπος αυτοσκοπός οφείλει να επιδιώκει την καλλιέργεια όλων των φυσικών προικισμάτων του που θα οδηγήσουν στη φυσική τελειότητά του. Αυτή η ατομική φυσική τελειότητα θα επιτευχθεί με την αρμονική ανάπτυξη και των τριών δυνάμεων²⁷⁷: **του πνεύματος**, που η άσκησή τους γίνεται μόνο μέσω του λόγου και βασίζεται καθαρά σε απριόρι αρχές, δυνάμεις **του νου (-ψυχικές)** που περιλαμβάνουν μνήμη φαντασία, και **δυνάμεις του σώματος**, μέσα από γυμναστικές ασκήσεις. Συγχρόνως όμως ο Καντ προβάλλει και το καθήκον του καθενός να εργάζεται για να επιτύχει και την πέραν της φυσικής τελειότητας μια και οι δύο φύσεις του ανθρώπου, ως φαινόμενο και νοούμενο έχουν εξίσου ίση αξία και αναγνώριση. Αυτή η επίτευξη της ηθικής τελειότητας καθενός μπορεί να ειπωθεί από δυο σκοπιές: η υποκειμενική σκοπιά που προστάζει αγνότητα προαίρεσης, να πράττουμε δηλαδή όχι σύμφωνα αλλά από σεβασμό για το νόμο, κι εδώ η προσταγή είναι «**να είστε άγιοι**»(ως προς την αγνότητα των κινήτρων). Η αντικειμενική σκοπιά που συνίσταται στην εκπλήρωση όλων μας των καθηκόντων και στην κατάκτηση του ηθικού στόχου, κι εδώ η προσταγή είναι: «**να είστε τέλειοι**»²⁷⁸. Σ' αυτό το ηθικό πεδίο η προστακτική να επιδιώκουμε την ηθική μας τελειότητα είναι συγχρόνως τέλειο ως προς το αντικείμενο αλλά και ατελές όσον αφορά με το υποκείμενο. Η επιδίωξη ενός συγκεκριμένου σκοπού κάνει το καθήκον μας τέλειο, αλλά

---

²⁷⁷ ό.π. Μεταφυσική των Ηθών σελ.239

²⁷⁸ ό.π. "The metaphysics of morals" §21 σελ.241

όπως παρατηρεί ο Καντ, είναι ατελές εξαιτίας της ατομικότητας και της προσωπικότητας καθενός που ποικίλει ο βαθμός επιδίωξής του.

B. Η ευδαιμονία των άλλων.

Πέραν της προστασίας που προσφέρει ο Καντ και της περιφρούρησης των ατομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του καθενός στο άτομό του, ως δεύτερο κομμάτι των στόχων που είναι συγχρόνως καθήκοντα προβάλλει την ευδαιμονία των συνανθρώπων μας. Οι ηθικές θεωρίες των αρχαίων Ελλήνων κυρίως προέτρεπαν στην ατομική ευδαιμονία. Ο ερχομός όμως του χριστιανισμού, τόσο ως θρησκευτική, όσο και ως ηθικοφιλοσοφική θεωρία, και προπάντων με η τελευταία ήταν αυτή που σημάδεψε τη ζωή και το έργο του Καντ. Το πέρασμα από την εγωκεντρική ηθική στην ευδαιμονία του συνανθρώπου, όπως εκφράστηκε με την εντολή του Χριστιανισμού «**αγαπάτε αλλήλους**», ήταν το στοιχείο που ήθελε να θεμελιώσει και φιλοσοφικά ο ίδιος ο Καντ. «Η διδασκαλία του Χριστιανισμού έστω κι αν δε την θεωρεί ως θρησκευτικήν διδασκαλίαν ακόμη κανείς, προσφέρει μίαν από την άποψη αυτή έννοια του υπέρτατου αγαθού (του βασιλείου του θεού), που μόνη ικανοποιεί και την πιο αυστηρή απαίτηση του πρακτικού λόγου»²⁷⁹. Πιθανόν ο μεσαίωνας που προηγήθηκε και η ανάγνωση της χριστιανικής θεωρίας όχι ως φιλοσοφικής που έπρεπε να ερευνηθεί, αλλά ως θεωρία αποκάλυψης, θείκη και συνεπώς αυθεντία, απαιτούσε μια επανόρθωση στα μάτια του απογοητευμένου διανοητή και του κόσμου, αλλά καθώς και στα μάτια των νέων επιστημών που διακήρυτταν μια εμπειριστική-μηχανοκρατική αποκάλυψη και ερμηνεία της φύσης και του κόσμου. Αυτό το εγχείρημα βάλθηκε να το κάνει ο Καντ. Η αναγνώριση

---

²⁷⁹ ΚΠΛ σελ 209-210

των υποχρεώσεών μας προς τον εαυτό μας, είναι ασφαλώς απόηχος των αρχαιοελληνικών ηθικών θεωριών αν και σε ένα ανώτερο επίπεδο καθώς πέρα από το δικαίωμα για την αναζήτηση της ευτυχίας και της ατομικής ηδονής, ο Καντ προσέθεσε τα καθήκοντα που οφείλουμε στον εαυτό μας, στις πνευματικές, ψυχικές και σωματικές δυνάμεις του, ούτως ώστε να κατακτήσουμε μια ηθική και φυσική τελειότητα. Πέραν τούτου του αρχαίου στοιχείου, έρχεται να προσθέσει ως αντίποδα τα καθήκοντα που έχουμε στους συνανθρώπους μας, και συγκεκριμένα την ευδαιμονία τους.

Με τον όρο της **ευδαιμονίας** ο Καντ διακρίνει δυο επιμέρους είδη, **την ηθική** και τη **φυσική**. Με την πρώτη εννοείται μια ηθική διαγωγή ενώ με τη δεύτερη η ικανοποίηση των φυσικών ορμών, η φυσική ευτυχία, η ευημερία. Έτσι ορίζοντας ως καθήκον-σκοπό την ευδαιμονία των άλλων εννοούμε το να κάνουμε δικούς μας σκοπούς την ευδαιμονία των άλλων, πάντα ωστόσο με την επιφύλαξη οι σκοποί που ο καθένας θέτει για την κατάκτηση της ευτυχίας να είναι θεμιτοί και ανεκτοί. Γιατί μπορεί πολλές φορές αυτό που θεωρείται ευτυχία από τους άλλου να είναι κάτι βλαπτικό γι' αυτούς, το οποίο μπορώ πράγματι να αρνηθώ να το προσφέρω. Η **φιλανθρωπία** (benevolence) έχει προπάντων ηθικό χαρακτήρα και περιεχόμενο. Και είναι αποδεκτό το να επιζητεί να απαλλαγεί κανείς από τις δυστυχίες, τους πόνους, την ανέχεια ως μεγάλων πειρασμών να παραβεί κανείς το καθήκον του²⁸⁰.

Ωστόσο και από την άλλη μεριά το να ζητά κανείς οικονομική άνεση δε μπορεί να είναι στόχος το ίδιο, παρά μέσο για την απαλλαγή μας από εμπόδια που μας εμποδίζουν να ζήσουμε ηθικά και μας προτρέπουν στην παράβαση του νόμου και του καθήκοντος. Πώς όμως θεμελιώνεται ως καθήκον και συνάμα στόχος αυτή η φιλανθρωπία?

---

²⁸⁰ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 192

Ο Καντ λέει: «από τη στιγμή που η αγάπη για τον εαυτό μας δε μπορεί να διακριθεί από την ανάγκη μας να αγαπιόμαστε (να βοηθιόμαστε σε περιπτώσεις ανάγκης) εξίσου από τους άλλους, και έτσι γινόμαστε οι ίδιοι σκοπός των άλλων. Και ο μόνος τρόπος να γίνει αυτός ο γνώμονας δεσμευτικός είναι μέσω πρόκρισης της ως καθολικού νόμου, ώστε μέσω της βούλησής μας να κάνουμε τους άλλους επίσης σκοπούς μας»²⁸¹. Πάνω σ' αυτό το ψυχολογικό κυρίως επιχείρημα ο Καντ θεμελιώνει την ευτυχία των άλλων ως σκοπό και καθήκον μου. Εφόσον έχω ανάγκη την αγάπη των άλλων οφείλω την ίδια αγάπη να την ανταποδώσω. Κι εδώ πάλι ο Καντ θέτει ένα περιορισμό σ' αυτή την αγαθή προαίρεση (benevolence), ως το σημείο εκείνο δηλαδή όπου η ευεργεσία του άλλου δε θα με αυτοαναιρεί, και δε θα ζημιώνει τα καθήκοντά μου απέναντι στον εαυτό μου. Και είναι σημαντικό αυτό το σημείο για πολλούς λόγους. Καταρχήν διότι για άλλη μια φορά ο Καντ δεν αλλοιώνει την ατομικότητα μπρος στην ισοπεδωτική δύναμη της πλειοψηφίας. Η μονάδα οφείλει να περιφρουρηθεί ως τέτοια, και ως στοιχείο του συνόλου. Έτσι όμως διακρίνεται ακόμα μια φορά μια ελαφρά πρόκριση του εγωιστικού συμφέροντος έναντι των άλλων. Πρέπει όμως να παραδεχτούμε πως αν ίσχυε κάτι άλλο, τότε η αναλογία των ευεργετούντων και των ευεργετημένων θα παρέμενε σταθερή, ή κι ακόμη να υπήρχε ο κίνδυνος να αυξηθεί ο αριθμός όσων είναι σε ανάγκη. Ακόμα δε το καθήκον μου για την προάσπιση του συμφέροντός μου μπορεί να μου δίνει τη δυνατότητα και στο μέλλον να ευεργετώ ενώ σε άλλη περίπτωση κάτι τέτοιο παύει να ισχύει. Τέλος ως προς τη χριστιανική θεωρία η απόκλιση του Καντ είναι σημαντική²⁸². Ενώ ο

---

²⁸¹ Immanuel Kant *The metaphysics of morals* introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 196-197

²⁸² S. B. Thomas "Jesus and Kant: A problem in reconciling two different points of view" mind, new series, vol. 79, No.314, (April 1970) 188-199. Μια σημαντική παράμετρος που

χριστιανισμός προβλέπει την άνευ όρου αγάπη προς τον πλησίον, ο Καντ την οριοθετεί για την προάσπιση των καθηκόντων που οφείλω στο πρόσωπό μου ως ίσου μέλους της κοινωνίας. Έτσι λοιπόν δεν υπάρχει ένα αυστηρό όριο ευεργεσίας καθώς τούτο ποικίλει τόσο ανάλογα με την περίσταση όσο και με τις δυνατότητες του ευεργέτη να προσφέρει.

Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, την *ηθική ευδαιμονία*, το καθήκον μου είναι αρνητικό, και προστάζει να μην πράττω έτσι ώστε να σκανδαλίσω το συνάνθρωπό μου, ανοίγοντας του δηλαδή το δρόμο να παραβεί το καθήκον του και να βιώσει κάποιες αρνητικές συνέπειες από την πράξη του.

Οφείλουμε σ' αυτό το σημείο να κάνουμε άλλη μια σημαντική παρατήρηση που κάνει ο Καντ ότι η αγάπη προς τον πλησίον δεν είναι η ίδια στόχος-καθήκον μας, αλλά μονάχα η ωφελιμότητα²⁸³ και η αγαθοεργία (beneficence)²⁸⁴. Ο Καντ μ' αυτή τη θέση θέλει να ξεχωρίσει τη **συναισθηματική αγάπη** από η οποία είναι καθ' όλα εμπειρική και ψυχολογική, από μια **λογική αγάπη** που μπορεί να ισχύσει καθολικά μόνο εφόσον προηγηθεί το καθήκον της ευεργεσίας. Αποδέχεται την αγάπη προς τον πλησίον όχι ως ψυχολογική, μια και τότε θα μπορούσε να πει κάνει απόλυτα δικαιολογημένα ότι π.χ. δε μπορώ να αγαπήσω ένα μισάνθρωπο, αλλά ως αποτέλεσμα άμεσο της ωφελιμότητας που οφείλω σε όλους *ανεξαιρέτως*²⁸⁵. Για τον Καντ η αγαθοεργία και η ευεργεσία είναι το καθήκον²⁸⁶. Τόσο στην ΚΠΛ, όσο

στο άρθρο αυτό εξετάζεται είναι η απόκλιση ανάμεσα στην κατηγορική προσταγή και στην χριστιανική εντολή «να μην κρίνουμε τους άλλους».

²⁸³ Marcia W. Baron "Love and respect in the doctrine of virtue", στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.29-44

²⁸⁴ ό.π. Immanuel Kant *The metaphysics of morals* σελ. 402

²⁸⁵ J. David Velleman "Love as a moral emotion", *Ethics* vol.109,no.2 (Jan.1999),p.338-374:339

²⁸⁶ S. B. Thomas "Jesus and Kant: A problem in reconciling two different points of view" *mind*, new series, vol. 79, No.314, (April 1970) 188-199

και στα ΘΜΗ ο Καντ κάνει λόγο γι' αυτή την ιδιόμορφη αγάπη προς τον πλησίον. Στην ΚΠΛ ο Καντ ξεκινά από τη διαπίστωση πως είναι για τον άνθρωπο αδύνατο να φτάσει να πράττει σύμφωνα με το νόμο και ελεύθερος από κάθε δεσμευτικότητα, γιατί τούτο είναι γνώρισμα μόνο του θεού²⁸⁷. Η ταύτιση πλήρως της βούλησής μας με την προσταγή του νόμου, η κατάκτηση δηλαδή της «αγιότητας της βούλησης» είναι για μας κάτι το ακατόρθωτο. Ο άνθρωπος βρίσκεται διαρκώς κάτω από την προσταγή του νόμου σε μια έλλογη πειθαρχία και υπακοή από την οποία δεν πρέπει να εξαιρεί τον εαυτό του σε καμία περίπτωση. Η ουσία του νόμου είναι η ταπείνωση κάθε εγωιστικού κινήτρου²⁸⁸. Κατ' αυτό η χριστιανική αρχή: «αγάπα το θεό πάνω απ' όλα και τον πλησίον σου ως τον ίδιο τον εαυτό σου» βρίσκει πλήρη εφαρμογή. Αλλά η ερμηνεία που δίνει στην έννοια της αγάπης είναι διαφορετική απ' αυτή που εμείς γνωρίζουμε, τη συναισθηματική και την ψυχολογική. Μια τέτοια αγάπη δε μπορεί να εφαρμοστεί στο θεό που δεν είναι καν αντικείμενο της αίσθησης, αλλά και ούτε βεβαίως σε κάθε άνθρωπο ανεξαιρέτως, και μάλιστα κατόπιν διαταγής. «η πρακτική, άρα, αγάπη είναι απλά αυτή που εννοείται σε εκείνο μέσα τον πυρήνα όλων των νόμων. Το ν' αγαπά κανείς το θεό, σημαίνει υπό τη σημασία αυτή, το να εκτελεί εθελουσίως τις εντολές του• το να αγαπά κανείς τον πλησίον, σημαίνει το ν' ασκεί εθελουσίως όλα τα καθήκοντά του προς αυτόν»²⁸⁹. Και η εντολή αυτή της αγάπης θα συνεχίσει ο Καντ δεν είναι προϋπόθεση αλλά τείνουμε προς αυτή. Και αυτός ο «νόμος όλων των νόμων»²⁹⁰ εκφράζει ακριβώς

---

²⁸⁷ ΚΠΛ σελ.134

²⁸⁸ Γι' αυτό το λόγο ο σεβασμός και η αγάπη έχουν ίδια βάση και αναφορά, και δεν πρέπει να θεωρούνται και πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Βλ. Marcia W. Baron "Love and respect in the doctrine of virtue" , στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) 29-44:29

²⁸⁹ ΚΠΛ σελ.137

²⁹⁰ ΚΠΛ σελ.137

την αγιότητα της πρόθεσης την οποία εμείς δε μπορούμε να κατακτήσουμε, αλλά οφείλουμε να αποζητούμε μέσα από μια αιώνια πρόοδο. Έτσι η πορεία προς την κατάκτηση της αγιότητας για τον Καντ ξεκινάει από τον «έμπλεο σεβασμού φόβο», οποίος μετατρέπεται σε συμπάθεια και ο σεβασμός σε αγάπη²⁹¹.

Στα δε ΘΜΗ βρίσκουμε την ίδια αναφορά , η αγάπη ως ψυχολογικό αίσθημα δε μπορεί να διαταχθεί σε κανένα άνθρωπο και από κανένα γνώμονα. Αντίθετα όμως η αγάπη που εκφράζεται πρακτικά μέσω της ευεργεσίας αποτελεί αντικείμενο της θέλησης που είναι καθήκον ως τέτοιο και που οφείλει να ευεργετεί ακόμα και τον εχθρό²⁹². Στη Μεταφυσική Ηθών ο Καντ επαναφέρει το ίδιο συγκεκριμένο ζήτημα της αγάπης προς τον πλησίον, όχι ως προϋπόθεση ηθικότητας, αλλά αντίθετα απογυμνώνει την ηθικότητα και από αυτό το αίσθημα, όσο ωφέλιμο κι αν μπορεί να είναι, το οποίο όμως παραμένει εμπειρικό και που νοθεύει την καθαρότητα του νόμου. «έτσι η εντολή «οφείλεις να αγαπάς τον πλησίον σου ως εαυτόν» δε σημαίνει ότι οφείλεις άμεσα να τον αγαπήσεις και κατόπιν μέσω αυτής της αγάπης να τον ευεργετήσεις. Αντίθετα, σημαίνει, κάνε καλό στο σύντροφό σου και η ευεργεσία σου, θα σου παράγει την αγάπη γι' αυτό τον άνθρωπο»²⁹³. Ίσως έχουν βέβαια – και δικαιολογημένα- δίκιο όσοι αναγνωρίζουν μι αυστηρότητα και μια νοησιарχία σ' αυτό το συγκεκριμένο σημείο της ηθικής του Καντ, μια και η ίδια η αγάπη ως συναίσθημα αληθινό, πραγματικό δηλώνει ακριβώς τούτη την αγνότητα των προθέσεων²⁹⁴. Όμως μπορεί βέβαια και σωστά όπως ο Καντ παρατηρεί να μη μπορεί να προσταχθεί ως αίσθημα αλλά

---

²⁹¹ ΚΠΑ σελ.138-139

²⁹² J.David Velleman “Love as a moral emotion”, *Ethics* vol.109, no2(Jan.1999),p.338-374:

²⁹³ Immanuel Kant “The metaphysics of morals” introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 402, 450

²⁹⁴ H.J. Paton *The categorical imperative. A study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p.77

μπορεί να προσταχθεί ως την ταυτόσημη έννοια της αγαθής βούλησης και της αγνότητας των προθέσεων. Ο **Paton** παρατηρεί σχετικά για τα «αγαθά» αισθήματα που έχει ένας άνθρωπος ότι τούτα για τον Καντ είναι αξιέπαινα, ωστόσο δεν έχουν τούτη τη μοναδική αξία που θα τα καταστήσει και ηθικά. Αλλά και ούτε βέβαια θα πρέπει να πέσουμε και στο αντίθετο άκρο να τα θεωρήσουμε ταυτόσημα και ισάξια με τα «κακά» αισθήματα ενός ατόμου²⁹⁵. Όσο αγαθά κι αν είναι αυτά τα αισθήματα δεν παύουν να είναι εμπειρικά και να υποδαυλίζουν υποσυνείδητα εγωιστικά κίνητρα, και τα οποία αισθήματα μας οδηγούν να πράξουμε σύμφωνα με το νόμο, όχι όμως από το νόμο. Έτσι είναι λογικός ένας διαχωρισμός ανάμεσα στο καλό και στον καλόκαρδο που πράττει στηριζόμενος στο αίσθημα της αγάπης, καθότι ο καλόκαρδος άνθρωπος μπορεί να υιοθετήσει λάθος κίνητρα ή ακόμα ανεπαρκή και να οδηγηθεί έτσι σε λάθος αποτέλεσμα, όπως για παράδειγμα μια καλόκαρδη μάνα που κακομαθαίνει το παιδί της. Συγχρόνως η πράξη που βασίζεται στο αίσθημα, έστω και της αγάπης, είναι περιστασιακή τόσο ως προς τα κίνητρα όσο και ως προς την εφαρμογή της, καθώς μπορεί κάποιος να πράξει κάποτε από αγάπη το καλό αφού ταιριάζει στην τάση του αυτή, ενώ πάλι άλλες φορές σε άλλες περιστάσεις να μην το πράξουν είτε επειδή δεν ένιωσαν αγάπη, είτε επειδή δεν ταίριαζε αυτός ο γνώμονας²⁹⁶. Με άλλα λόγια μπορεί ο γνώμονάς τους να μην είναι εγωιστικός είναι όμως εγωκεντρικός, καθώς δε στηρίζεται σε καμία βέβαιη και αντικειμενική αρχή, και η θέλησή τους επικεντρώνεται στον εαυτό και τα αισθήματά του. Για να καταλήξει ο **Paton** στην υποψία ότι είναι η συναισθηματική πάλι πλευρά της benevolence που την κάνει

---

²⁹⁵ H.J. Paton *The categorical imperative. A study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p. 53

²⁹⁶ H.J. Paton *The categorical imperative. A study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p. 54

όμορφη ακόμα και στην πιο πρακτική της μορφή²⁹⁷. Έτσι λοιπόν, ακόμα κι αυτό το μεγάλο αίσθημα της αγάπης προς τον πλησίον, όσο κι αν χαρακτηρίζεται και επιδιώκει την αγνότητα των κινήτρων, δε μπορεί να το επιτύχει, ακριβώς λόγω της ιδιοσυστασίας του –ως αίσθημα- που δεν έχει καμία σχέση με την ορθολογική-αντικειμενική ηθική που προσπαθεί να στήσει ο Καντ.

Το αίσθημα αυτό της αγάπης και συγχρόνως του σεβασμού, υπό την πρακτική τους σκοπιά, είναι ο δρόμος προς την τελείωση την ατομικά αλλά και συλλογική. Τα δυο αυτά αισθήματα που συνδέουν τους ανθρώπους επαναφέρουν στο ηθικό πλέον προσκήνιο αυτό που στις πολιτικές του θέσεις ο Καντ²⁹⁸ είχε ονομάσει «**αντικοινωνική κοινωνικότητα**»²⁹⁹. Έτσι από τη μια μεριά το αίσθημα της αγάπης είναι αυτό που φέρνει κοντά και συνενώνει τους ανθρώπους, ενώ συγχρόνως το αίσθημα του σεβασμού τους κρατά σε μια «**ασφαλή απόσταση**»³⁰⁰. Αυτή η πρακτική και συνεπώς λογικά θεμελιωμένη βούληση για να αγαπώ τους άλλους, τώρα ισοδυναμεί με το να τους θέτω ως σκοπό μου, ενώ πάλι ο σεβασμός μου γι' αυτούς τώρα μετατρέπεται σε ισοδύναμο ηθικό κριτήριο, να μη θέτω κανένα άνθρωπο ως μέσο για την επίτευξη ενός στόχου, αλλά να τον θεωρώ αυτοσκοπό.

Αυτή η λογικοποίηση των αισθημάτων και η μετατροπή τους από απλώς ψυχολογικά σε λογικά και πρακτικά εδραιώνει περισσότερο

---

²⁹⁷ H.J. Paton *The categorical imperative. a study in Kant's moral philosophy*, University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p. 55

²⁹⁸ Immanuel Kant «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας υπο πρίσμα κοσμοπολιτικό» στα «Δοκίμια», εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1971, σελ 28

²⁹⁹ Marcia W. Baron "Love and respect in the doctrine of virtue" , στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.29-44:30

³⁰⁰ Marcia W. Baron "Love and respect in the doctrine of virtue" , στο Spindel Conference 1997 "Kant's Metaphysics of Morals", ed. Nelson Potter and Marc Timmons Vol. XXXVI, supplement, The southern journal of philosophy (1997) p.30-31

τον ιστό τη ηθικής³⁰¹. Η εντολή αυτή του να αγαπά κανένας τον πλησίον του, τώρα γίνεται καθήκον –πάντα από την άποψη της benevolence-πρακτική- και υποχρεώνει και τον άλλο είτε είναι άξιος αυτής της αγάπης είτε όχι να τεθεί κάτω από αυτό το καθήκον. Αντίθετα το καθήκον της αναγνώρισης του άλλου στο πρόσωπο του σεβασμό είναι άτοπο το να το διερωτηθούμε εάν το αξίζει ή όχι, και μ’ αυτό θέτουμε μόνο τον εαυτό μας κάτω από τη δέσμευση του καθήκοντος να μην αφαιρέσω τίποτε απ’ όσα χαρακτηρίζουν την αξιοπρέπεια του προσώπου του³⁰². Την απόδειξη βέβαια ότι είναι καθήκον η αναγνώριση του σεβασμού στο πρόσωπο του άλλου έγινε ήδη. *Πώς όμως αναγνωρίζεται και λογικά θεμελιώνεται ότι όντως η πρακτική αγάπη προς τον πλησίον είναι το καθήκον;* Η απάντηση του Καντ είναι συνοπτική και ξεκάθαρη. Προϋποθέτοντας ότι ζούμε σε μια κοινωνία που σκοπό της έχει την αλληλοβοήθεια μεταξύ των πολιτών, ο Καντ υποστηρίζει πως ο καθένας μας έχει ανάγκη αυτή την ευεργεσία των άλλων. Έτσι κατ’ αυτό τον τρόπο οφείλω κι εγώ να ανταποδώσω την ίδια ευεργετικότητα. Κι εδώ ο Καντ συναντά ένα λογικό σφάλμα, ότι δε μπορώ να φτιάξω ένα καθολικό κανόνα ευεργετικότητας (benevolence) προς τους άλλους χωρίς να συμπεριλάβω και τον εαυτό μου. Έτσι προσφέρει στον εαυτό του ο Καντ άλλο ένα καλό επιχείρημα ότι οφείλω όχι απλά να αγαπώ ενστικτωδώς τον εαυτό μου, αλλά ότι οφείλω να τελειοποιούμαι υπό την προϋπόθεση της ίσης παροχής ευεργεσίας και στους συνανθρώπους μου.

Η ηθική του Καντ στη Μεταφυσική των Ηθών είναι τόσο συγκεκριμένη στα προστάγματά της όσο οπουδήποτε αλλού, και σε

---

³⁰¹ Αυτή όμως η λογικοποίηση του αισθήματος της αγάπης δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο να θεωρήσουμε ότι παύει να είναι ένα αίσθημα και μάλιστα ότι όλη η θεωρία του Καντ στρέφεται, στηριζόμενη σε ορθολογικές βάσεις, ενάντια σ’ αυτό το αίσθημα δίνοντάς του μόνο μια φόρμα. Βλ. J.David Velleman “Love as a moral emotion”, *Ethics* vol.109,no2(Jan.1999),p.338-374:340

³⁰² Immanuel Kant *The metaphysics of morals*, introduction-translation-notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991 § 450

οποιοδήποτε άλλο σύγγραμμα του. Ωστε είναι άδικη και αβάσιμη η κατηγορία, ότι η ηθική του είναι αοριστολογική και φορμαλιστική και ότι δε δίνει σαφείς οδηγίες πώς να πράττουμε³⁰³. Είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς την προσπάθεια να κατηγορηθεί ένας φιλόσοφος όπως ο Καντ για φορμαλισμό τη στιγμή ιδίως που έχει συγγράψει έργα όπως η «Μεταφυσική των Ηθών» και τις «Παραδόσεις» του, έργα δηλαδή που μιλούν καθαρά για το περιεχόμενο της ηθικής και του ηθικού πράττειν³⁰⁴. Στις υποχρεώσεις και στα καθήκοντα **καθενός απέναντι στον εαυτό του** ως έμβιο οργανισμό είχε ξεκάθαρα απαγορεύσει την *αυτοκτονία, την κατάπτωση κάποιου από ερωτικό πάθος, την κατάχρηση πιοτού και φαγητού... ως προς τις ηθικές υποχρεώσεις απέναντι στον εαυτό μας ως ηθικό ον, είχε πάλι αναφέρει την ανηθικότητα του να ψευδόμεστε, της πλεονεξίας, της δουλικότητας...* ενώ αντίθετα με τις ρητές αυτές απαγορεύσεις είχε αναφέρει τα θετικά καθήκοντα της *αυτογνωσίας, της εκούσιας υποταγής το νόμο και το σεβασμό σ' αυτόν καθώς και γενικότερα την ατομική τελειοποίηση όλων μας των ψυχικών, σωματικών και πνευματικών ικανοτήτων και ταλάντων*. Αντίστοιχα πάλι στις **υποχρεώσεις μας απέναντι στους άλλους**, η *αγάπη και ο σεβασμός, όχι ως αισθήματα, αλλά πρακτικές έννοιες και συνεπώς αναγκαστικά εφαρμόσιμες* ώστε να θέσουμε την *ευδαιμονία και την ηθική ολοκλήρωση του άλλου ως δικού μας σκοπού*. Κι εδώ ο Καντ δίνει σαφείς και συγκεκριμένους κανόνες ηθικής. Διαχωρίζει την έννοια της πρακτικής αγάπης σε τρία επιμέρους καθήκοντα: της αγαθοεργίας (beneficence), ευγνωμοσύνης (gratitude), συμπάθειας (sympathy). Συγχρόνως βέβαια τονίζει την προσοχή που οφείλουμε να δείξουμε και το σεβασμό στο

---

³⁰³ Ernst Cassirer *Καντ. Η ζωή και το έργο του*, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Στ. Γερογιωργάκης, εκδ Ινδικτος Αθήνα 2001 σελ.354

³⁰⁴H.J. Paton *The categorical imperative. A study in Kant's moral philosophy* University of Pennsylvania press, Philadelphia 1971 p.74

συνάνθρωπο ως πρόσωπό της ανθρωπότητας που μπορεί ακόμα και η ευεργεσία μας σ' αυτόν να του προσβάλλει την αξιοπρέπεια. Έτσι πάλι διακρίνει αντίστοιχα τρεις κακίες: **την υπεροψία** (arrogance), **λοιδορία-συκοφαντία** (defamation), **γελοιοποίηση** (ridicule). Έχω τη βεβαιότητα πως κανείς δε θα μπορούσε να υποστηρίξει ύστερα από προσεκτική μελέτη του συγκεκριμένου έργου του Καντ (M.H.) ότι είναι **φορμαλιστής**. Βέβαια δεν πρέπει να βγάζουμε από το μυαλό μας πως τούτες οι προσταγές του Καντ δεν είναι οδηγίες πώς να ζούμε λεπτομερώς στην καθημερινή ζωή μας και στην παραμικρή πράξη μας (μια και τότε θα ζούσαμε υπό καθεστώς ηθικής τυραννίας και όχι ελευθερίας), αλλά εντολές για το **πώς οφείλουμε να ζούμε**. Κατ' αυτή την έννοια θα πρέπει να έχει κανείς ένα τόσο κλειστό φάσμα περί του, τι να μην πράξει και ένα εξίσου ευρύ του τι και πώς οφείλει να πράξει.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τη θέση ότι κάθε σοβαρή κριτική έχει να προσφέρει σημαντικές προοπτικές για την αναζήτηση, την έρευνα και την κατανόηση του υπό εξέταση κειμένου, ανέλαβα να παρουσιάσω δύο από τις σημαντικότερες κριτικές που απευθύνθηκαν εναντίον της καντιανής ηθικής, εκείνη του ορθολογισμού και εκείνη του φορμαλισμού.

Η ένσταση εναντίον της καντιανής ηθικής ως ορθολογικής θεμελιώνεται στο βασικό αίτημα του Καντ ο Λόγος να ρυθμίζει τις αξίες και τους κανόνες της ηθικής ζωής, ως “Καθαρός”, και απόλυτος ρυθμιστής της. Ο Καντ αναζήτησε στη μεταφυσική των ηθών το θεμέλιο εκείνο που μη έχοντας καμία πρόσμιξη με την εμπειρία (ιδιαίτερα κίνητρα, πάθη, ιδιοτελείς ατομικές σκοποθεσίες) να μας δώσει τους κανόνες του ηθικού πράττειν, ως καθολικού και αναγκαίου. Και είναι αυτή η ίδια η μεταφυσική των ηθών που θα δεσμεύσει με τη δύναμή της την πρακτική ανθρωπολογία και το επιμέρους υποκειμενικό στοιχείο στην καθολική αναγκαιότητα. Αυτά τα εργαλεία, η καθολικότητα και η αναγκαιότητα, τα οποία ο Καντ κληρονόμησε αλλά ανασύστασε και επαναθεμελίωσε με δικό του τρόπο όπως αναπτύξαμε, από τους ορθολογιστές προκατόχους του, του παρέχουν τη βεβαιότητα για το κύρος των αρχών της ηθικότητας. Η ηθική για τον Καντ πρέπει να αποδεσμευτεί πλήρως από την εμπειρία, και να αναζητήσει στο μεταφυσικό επίπεδο τις *a priori* αρχές που θα δεσμεύουν απόλυτα τις αρχές κάθε επιμέρους βούλησης. Ο Λόγος είναι εκείνος που έχει την πρωτοκαθεδρία στην παραγωγή του ηθικού νόμου. Ο Καντ θεμελιώνει μια ηθική της οποίας οι έννοιές της είναι καθαρά απριορικές, χωρίς καμία ανάμειξη της εμπειρίας. Έτσι τίθεται ο καθαρός πρακτικός Λόγος σε αντιδιαστολή από την εμπειρία.

Στον αντίποδα όμως η υπόταξη της εμπειρίας στον καθαρό πρακτικό Λόγο, δε μπορεί να σημάνει ταυτόχρονα και το τέλος ή την εξάλειψη του αισθήματος. Ο Καντ όφειλε, και το γνώριζε αυτό, να λάβει υπόψη του τη λειτουργία του συναισθήματος, του φρονήματος και της βούλησης, ως εκείνων των παραγόντων που θα διαμεσολαβήσουν ανάμεσα στα δύο επίπεδα της μεταφυσικής και της εμπειρίας, του νόμου και της πράξης. Το αίσθημα είναι λοιπόν εκείνος ο σημαντικός παράγοντας που θα θέσει σε λειτουργία τον υπερβατολογικό μηχανισμό μας. Όσο κι αν ο Καντ προσπαθεί να ορθολογικοποιήσει κάποιες εκφάνσεις του, όπως το σεβασμό προς το νόμο, την αγνότητα των προθέσεων, και να τις τοποθετήσει σε λογικές δομές, παρόλα αυτά αναγνωρίζει το σημαντικό αυτό διαμεσολαβητικό και κινητήριο για τη βούληση ρόλο τους. Συν τοις άλλοις, η αξία και ο ρόλος της ευτυχίας ως επακόλουθο της ηθικότητας είναι άλλο ένα στοιχείο που ο Καντ ούτε αγνοεί ούτε παραβλέπει. Γνωρίζει πως ο άνθρωπος έχει ανάγκη προκειμένου να πράξει να αποβλέπει σε μια ωφέλεια και σε ένα κίνητρο. «Δε μπορούμε να αφήσουμε την ηθική πράξη χωρίς κίνητρο»³⁰⁵, γιατί σε μια τέτοια περίπτωση θα μιλούσαμε ένα ανόητο δράστη, ο οποίος πράττει αναίτια και άσκοπα.

Εκείνο όμως που αποτελεί ένα ισχυρό αντεπιχείρημα στην κατηγορία, είναι η δήλωση του ίδιου του Καντ για την εμπειρικά οξυμένη κριτική δύναμη. Προκειμένου να διασφαλιστεί η ορθότητα του γνώμονα ως ηθικού μετά την καθολίκευσή του θα πρέπει να ελεγχθούν τα αποτελέσματά της, εάν διέπονται από αυτοσυνέπεια και είναι συμβατά με την εμπειρία και την πραγματικότητα και τους σκοπούς της ηθικής. Μέσα δηλαδή από την εμπειρία αναζητείται η αυτοσυνέπεια ή η

---

³⁰⁵ Lewis White Beck *A commentary on Kant's critique of practical reason*, university of Chicago press, 1960 p.118

αυτοαναίρεση των αποτελεσμάτων της καθολίκευσης του γνώμονα. Με άλλα λόγια ο δρων οφείλει να έχει την κριτική δύναμη να αξιολογεί τα αποτελέσματα των καθολικεύσεων και την συμβατότητά τους με την εμπειρία, προκειμένου εν συνεχεία να αποδεχτεί ή να απορρίψει την αρχή αυτή.

Το δεύτερο σκέλος των κριτικών, και ως λογική συνέχεια του ορθολογισμού, επικεντρώνεται στην κατηγορία του φορμαλισμού. Ο Καντ, προκειμένου να διασφαλίσει την αντικειμενικότητα του γνώμονα και συνεπώς της ηθικής, επεδίωκε μια ηθική αρχή που να είναι *a priori*, δηλαδή να μην έχει παραχθεί καμία έννοια από την εμπειρία αλλά αντίθετα να έχουν αποκλειστικά παραχθεί από το Λόγο, και να είναι *φορμαλιστική* δηλαδή να μην περιέχει κανένα κίνητρο ή στόχο, δηλαδή μια «ύλη». Η κατηγορία λοιπόν αυτή αναφέρεται ακριβώς σ' αυτή την έλλειψη περιεχομένου από το νόμο και τις προσταγές του καθώς και στην απουσία ενός αντικειμένου της βούλησης. Υπάρχει όμως έτσι το πρόβλημα της απροσδιοριστίας και της ρευστότητας ως προς το τι μας προστάζει ακριβώς αλλά και τι μπορεί να τεθεί ως περιεχόμενο της αρχής και του νόμου, όπως συμβαίνει άλλωστε με κάθε φορμαλιστική θεωρία. Ο ηθικός νόμος για τον Καντ είναι μια φόρμα που προστάζει μονάχα τη μορφή της, δηλαδή την καθολικότητα και την αναγκαιότητα, και τίποτε περισσότερο.

Η καντιανή ηθική θεωρία είναι ορθολογική και φορμαλιστική. Κάτι τέτοιο έγινε κατανοητό με την δικαιολόγηση τόσο της μερικής ορθότητας των ενστάσεων, όσο και των επιχειρημάτων της καντιανής ηθικής θεωρίας που τον οδήγησαν να λάβει αυτές τις θέσεις. Ωστόσο, όμως, ο Καντ σε ένα δεύτερο επίπεδο φαίνεται να αφήνει ένα ενδεχόμενο και να εννοεί ένα περιεχόμενο και μια «ύλη» στο Νόμο και την κατηγορική προσταγή. Κι αυτό δεν είναι άλλο από τον άνθρωπο ως

ιδανικό, με άλλα λόγια την ίδια την ανθρωπότητα. Η κατηγορική προσταγή μας εισάγει μέσα από την τρίτη μορφή της, «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου, όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο», σε μια ανθρωποκεντρική ηθική. Στόχος πλέον κάθε γνώμονα δεν τίθεται κανένα επιμέρους εμπειρικό αντικείμενο, αλλά η αντικειμενικότητα όπως προβάλλεται μέσα από την ίδια την ιδέα της ανθρωπότητας. Κατά συνέπεια η προώθηση του συμφέροντος της ανθρωπότητας ως αυτοσκοπού τόσο με την προώθηση της ευδαιμονίας των άλλων όσο και την ατομική τελειότητα κάθε επιμέρους ατόμου είναι ο πυρήνας της καντιανής ηθικής. Κέντρο λοιπόν της καντιανής ηθική θεωρίας τίθεται ο άνθρωπος όχι ως μονάδα αλλά ως πρόσωπο που αντανάκλα την ιδέα της ανθρωπότητας. Είναι μάλιστα τόσο βαθιά η πίστη του στον άνθρωπο, ώστε φτάνει να δικαιολογεί μέσα από την αναστοχαστική δύναμη του Λόγου τον άνθρωπο και τον πολιτισμό ως τελικό σκοπό της φύσης.

Με την παρούσα εργασία στόχος δεν ήταν να καταρριφθούν δια παντός και απολύτως οι κατηγορίες του ορθολογισμού και του φορμαλισμού που παραθέσαμε αλλά αντίθετα να παρουσιάσουμε πώς ο Καντ σε ένα δεύτερο βαθύτερο επίπεδο αφήνει την δυνατότητα να συγκροτήσουμε τόσο ένα περιεχόμενο και αντικείμενο της βούλησης, όσο και το γεγονός ότι δεν ήταν τόσο απορριπτικός απέναντι στην εμπειρία, που μια μορφή της είναι και τα αισθήματα. Βεβαίως πολλά επιπλέον επιχειρήματα θα μπορούσαν να δοθούν τόσο από την οπτική της φιλοσοφίας της ιστορίας όσο και από την διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην τελολογία και το μηχανισμό της φύσης που απαντούμε στα

ιστορικοφιλοσοφικά κείμενα του Καντ³⁰⁶. Ωστόσο κάτι τέτοιο είναι αντικείμενο μιας άλλης εργασίας ακόμα βαθύτερης και περισσότερο ενδιαφέρουσας έρευνας.

---

³⁰⁶ πρβλ. Immanuel Kant *Για την Αιώνια ειρήνη*, Μεταφραση Α. Πόταγα, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 , Keith Ward “Kant’s teleological ethics” *The philosophical*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

1. Immanuel Kant *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, εισαγωγή- μετάφραση- παρατηρήσεις Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου, Αθήνα, 2004
2. Immanuel Kant *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1984
3. Immanuel Kant *Δοκίμια* εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Ε. Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971
4. Immanuel Kant *Η Θρησκεία* μετάφραση Στάθη Φερεντίνου, εκδ. Γκοβόστη [χ.χ.]
5. Immanuel Kant *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002
6. Immanuel Kant *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976
7. Immanuel Kant *Κριτική του Καθαρού Λόγου* εισαγωγή- μετάφραση παρατηρήσεις Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου, Αθήνα 1987
8. Immanuel Kant *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*, εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα- Γιάννινα 1982
9. Immanuel Kant *Για την Αιώνια Ειρήνη*, μετάφραση-επίμετρο Άννα Πόταγα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992

10. Immanuel Kant *The metaphysics of morals*, introduction, translation, notes Mary Gregor, Cambridge University press 1991
11. Immanuel Kant *Η πρώτη εισαγωγή στην κριτική της κριτικής δύναμης*, μεταφρ. Παρ. Μείντάνη, θεώρηση μετάφρ. Γ. Ξηροπαϊδης, επίμετρο-επιμέλεια Κ. Ψυχοπαϊδης, εκδ. Πόλις 1996
12. *The Philosophy of Kant. Immanuel Kant's moral and political writings* edited, transl. Carl Friedrich, the modern Libraries, New York 1949
13. Immanuel Kant *Correspondance*, translation.-edited Arnulf Zweig, Cambridge University press 1999
14. Αριστοτέλη *Ηθικά Νικομάχεια*, μεταφρ. Σπυρ. Χ. Μαγγίνα, εκδ. Ωφέλιμου βιβλίου, Αθήνα 1979
15. Πλάτωνα *Πολιτεία*, πρόλογος Ε. Παπανούτσος, εισαγωγή-μεταφραση-σχόλια Ιωάννης Γρυπάρης, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα [χ.χ.]

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

1. Henry Allison, *Kant's theory of freedom*, Cambridge University press, 1990
2. Henry E. Allison *Kant's transcendental idealism. An interpretation and defense*, Yale university press 1983
3. Henry E. Allison *Idealism and freedom Essays on Kant's theoretical and practical philosophy*, Cambridge university press 1996

4. Lewis White Beck *A commentary on Kant's critique of practical reason*, The university of Chicago press, Chicago 1960
5. Rudolf Carnap *εμπειρισμός, σημασιολογία και οντολογία στο Μελέτες για τον εμπειρισμό εισαγωγή-μετάφραση*, κριτικό δοκίμιο, Γιώργου Ρουσσόπουλου, εκδ Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997
6. Ruth F. Chadwick *Immanuel Kant, critical assessments* Routledge 1992
7. Gilles Deleuze *Kant's critical Philosophy* transl. Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, the athlone press, London 1984
8. Dieter Henrich *Aesthetic Judgment and the image of the world* Stanford University press 1992
9. Rae Langton *Kantian Humility. Our ignorance of things in themselves*”, Clarendon press, Oxford 1998
10. H.J. Paton *the categorical imperative* university of Pennsylvania press, Philadelphia 1971
11. Spindel conference 1997 *Kant's metaphysics of morals* ed. Nelson Potter and Marc Timmons, Vol. XXXVI, supplement The journal of philosophy 1997
12. Spindel conference 1991 *System and teleology in Kant's critique of Judgment*, edited Hoke Robinson, vol.XXX, supplement, the southern journal of philosophy 1991
13. William Wallace *Kant*, books for libraries press, New York (1882) 1972.
14. W.H. Walsh *Kant's criticism of metaphysics* Edinburgh University press 1997

15. Keith Ward *the development of Kant's view of ethics*, Basil Blackwell, Oxford 1972
16. Robert M. Wenley *Kant and his Philosophical revolution*, edited by Oliphant Smeaton, books for libraries press, New York (1910) 1971
17. T.E. Wilkerson *Kant's critique of pure reason. A commentary for students*, clarendon press Oxford 1976
18. W.Windelband -H. Heimsoeth *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μεταφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1981
19. Ακαδημία επιστημών ΕΣΣΔ *Μαρξιστική Ηθική* μεταφρ Β. Καμπίτση, εκδ. Αναγνωστίδη [χ.χ.]
20. Χρ. Γιανναρά *Σχεδιάσμα εισαγωγής στη Φιλοσοφία*. Εκδ Δόμος Αθήνα 1980
21. Π. Δάφνος *ερμηνεία της κριτικής του καθαρού Λόγου του Καντ*, Αθήνα 1977
22. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, τόμος γ', Αθήνα 1975
23. Χ. Θεοδωρίδης *εισαγωγή στη φιλοσοφία* εκδ.Εστία, Αθήνα 1955
24. Βασ. Κύρκου *Ευάγγελος Παπανούτσος -ο Φιλόσοφος κριτικά μελετήματα* 28 εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1989
25. Ε.Π. Παπανούτσου *Ηθική* εκδ. Δωδώνη, Αθήνα Γιάννινα 1995

Αρθρα

1. Karl Americs “Kant’s deduction of freedom and morality”,
Journal of the history of Philosophy 19 (January 1981) 53-79
2. Margaret C. Amig “Kant’s ‘empty’ moral law”, “International
Journal of Ethics” vol.37, No1 (Oct.,1926) 94-100
3. John E. Atwell “Are Kant’s first two moral principles
equivalent?” journal of history of Philosophy 7 (1969), 273-283
4. Thomas Auxter “the unimportance of Kant’s Highest good”,
Journal of the history of Philosophy 17 (April 1979), 122-133
5. Sidney Axinn “ambivalence: kant’s view of human nature”
kant-studien 72 (1981): 169-174
6. Paul Bamford “The ambiguity of the Categorical imperative”,
Journal of the history of Philosophy 17 (April 1979), 135-141
7. Alexander Broadie- Elisabeth M. Pybus “Kant’s concept of
respect”, Kantstudien 66 (1975), 58-63
8. Allen Buchanan “Categorical Imperatives and moral
principles”, Philosophical studies 31 (1977), 249-260
9. Toni Vogel Carey “How to confuse commitment with
obligation”, The Journal of Philosophy Vol.72, No10, (May
1975) 259-284
10. Paul Dietrichson “What does Kant mean by ‘acting from
duty’?” kant-studien 53 (1961), 277-288
11. Julius Ebbinghaus “Interpretation and misinterpretation of the
categorical imperative” The Philosophical Quarterly, vol.4,
No15 (April 1954), 97-108
12. Jeffrey Edwards “Egoism and formalism in the development of
Kant’s moral philosophy” kant-studien 91 (2000), 411-432

13. Stephen Engstrom "The concept of highest good in Kant's moral theory", *Philosophical and Phenomenological research*, vol. 52, No.4 (Dec.1992), 747-780
14. Philippa Foot "Morality as a system of hypothetical imperatives" *Philosophical review* 81 (July 1972), 305-316
15. Robert E. Gahringer "The metaphysical aspect of Kant's moral Philosophy", *Ethics*, vol.64, No.4 (July 1954) 277-291
16. Richard Galvin "Does Kant's Psychology of morality need basic revision?" *Mind*, new series, vol 100, No2 (April 1991) 221-236.
17. Alan Gewirth "Can any final ends be rational?" *Ethics* Vol.102, No1, (Oct 1991) 66-95
18. P.S. Greenspan "conditional oughts and hypothetical imperatives" *Journal of the history of Philosophy* 72 (1975): 259- 276
19. Jeanine M. Grenberg "Feeling, desire and interest in Kant's theory of action" *Kant-studien* 92(2001),153-179
20. Paul Guyer "The value of reason and the value of freedom", *Ethics*, vol. 109, No1 (Oct. 1998), 22-35
21. Warren G. Harbison "The good will" *Kantstudien* 71 (1980), 47-59
22. N.G.E. Harris "Imperfect duties and conflicts of will" *kantstudien* 79 (1988): 33-42
23. Thomas Hill "Humanity as an end in itself" *ethics* 91 (1980): 84-99
24. Konstandin Kolenda "The categorical imperative", *Philosophical Quarterly* 5 (1954)74-77

25. Christine M. Korsgaard “Kant’s formula of humanity”, *kantstudien* 77 (1986), 183-202
26. Ping- Cheung Lo “A critical reevaluation of the alleged “empty formalism” of Kantian ethics” *Ethics*, vol.91, No.2 (Jan. 1981), 181-201
27. H. H. Schroeder “Some commons misinterpretations of the kantian Ethics” *The Philosophical review*, vol.49, No 4 (Jul., 1940) 424-446
28. S. B. Thomas “Jesus and kant: A problem in reconciling two different points of view” *mind*, new series, vol. 79, No.314, (April 1970) 188-199
29. Colin Tyrbane “Kant’s refutation of dogmatic idealism”, *Philosophical Quarterly* 1954, 225-244
30. David J. Velleman “Love as a moral emotion” *Ethics* vol 109, no.2 (Jan.1999) p.338-374
31. Keith Ward “Kant’s teleological ethics” *The philosophical Quarterly*, Vol.21 No85 (Oct. 1971) 337-351
32. Stephen H. Watson “Kant on autonomy, the ends of humanity, and the possibility of morality” *kantstudien* 77 (1986), 165-182
33. Elizabeth Wolgast “Innocence”, *Philosophy* 68 1993, 297-307
34. Gideon Yaffe “Freedom, Natural necessity and the categorical imperative” *kant-studien* 86 (1995), 446-458
35. Κωνσταντίνου Ανδρουλιδάκη «το πρόβλημα του περιεχομένου στην ηθική του Καντ» ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση, τόμος 7, τεύχος 21 (1990) σελ. 247-262
36. Γεώργιος Αντωνόπουλος «Ο άνθρωπος εις το Β’ μέρος της Κριτικής του Καθαρού Λόγου», *Φιλοσοφία* τόμος 13-14 (1983-1984),σελ.468-473

37. Α. Ν. Ζουμπος «Οι νεοκαντιανοί, ‘το πράγμα αυτό καθ’ εαυτό’ του Καντ και η θεωρία της εννοιοκρατίας», Φιλοσοφία τόμος 19-20 1980-1990 σελ. 407-409
38. Θεοδόσιος Ν. Πελεγρίνης «Καντ: πώς είναι δυνατές οι προστακτικές» Φιλοσοφία τόμος 7 (1977), 468-491